FRİEDRİCH ENGELS

Büro ile Barikat Arasında

SOL
YAYINLARI

FRİEDRİCH ENGELS ● BÜRO İLE BARİKAT ARASINDA

BÜRO İLE BARİKAT ARASINDA

FRİEDRİCH ENGELS

BİRİNCİ BASKI
ANKARA 1996

BÜRO İLE BARİKAT ARASINDA

MEKTUPLARDA BİR YAŞAM

FRİEDRİCH ENGELS

ÇEVİRENLER
NECLA KUGLİN - JÖRG KUGLİN

DESENLER
FRED WESTPHAL

Friedrich Engels'in
yazışmalarından derlenen
Zwischen Bureau und Barrikade – Ein Leben in Briefen
(Verlag Marxistische Blätter, Frankfurt am Main 1970)
adlı yapıtı
Necla Kuglin ile **Jörg Kuglin**
Almancasından dilimize çevirdiler ve kitap
Büro ile Barikat Arasında – Mektuplarda Bir Yaşam
adı ile
Sol Yayınları
tarafından
Ağustos 1996
tarihinde
Ankara'da *Şahin Matbaası*'nda bastırıldı.

ISBN 975-7399-52-3

İÇİNDEKİLER

7 *Sunuş*, Käte Schwank - Lotti Reiher

19 *Ailenin Kara Koyunu*
23 Paris'teki Karl Marx'a, 20 Ocak 1845
25 Brüksel'deki Karl Marx'a, 17 Mart [18]45
27 Barmen'deki Marie Engels'e, 31 Mayıs 1845
29 Londra'daki Karl Marx'a, 6 Temmuz 1851
31 Londra'daki Karl Marx'a, 17 Şubat 1852
33 Londra'daki Karl Marx'a, 19 May s 1852
34 Barmen'deki Elisabeth Engels'e, 27 Şubat 1861
35 Londra'daki Karl Marx'a, 29 Kas m 1868
37 Engelskirchen'deki Elisabeth Engels'e, 1 Temmuz 1869
40 Engelskirchen'deki Elisabeth Engels'e, 21 Ekim 1871
43 Engelskirchen'deki Emil Engels'e (Junior), 22 Aral k 1886
44 Barmen'deki Mohrhenn'e, 9 Aral k 1890

47 *Doktor Değilim Ben*
52 Dresden'deki Arnold Ruge'ye, 26 Temmuz 1842
53 Londra'daki Karl Marx'a, 29 Ocak 1851
55 Frankfurt am Main'daki Joseph Weydemeyer'e, 19 Haziran 1851
57 Londra'daki *Daily News* Redaktörü Henry John Lincoln'a, 30 Mart 1854
58 Londra'daki Karl Marx'a, 18 Mart 1852
59 Londra'daki Karl Marx'a, 6 Haziran 1853
61 Londra'daki Karl Marx'a, 14 Temmuz 1858
64 Londra'daki Karl Marx'a, 31 Temmuz 1870
66 Londra'daki Eugen Oswald'a, 8 May s [18]75
67 Londra'daki Karl Marx'a, 18 Ağus[tos] 1881
70 Ventnor'daki Karl Marx'a, 23 Kas[ım] 1882
71 Ventnor'daki Karl Marx'a, 8 Ara[l k] [18]82
73 Leipzig'deki August Bebel'e, 22 Aral k 1882
73 Bulgar *Sozial-Demokrat* Sempozyumun Yaz kuruluna, 9 Haziran 1893
75 Paris'teki Laura Lafargue'a, 16 Şubat 1883

79 *Hüznün Çocuğu Değildi*
83 Barmen'deki Marie Engels'e, 10 Nisan 1839
84 Mannheim'daki Marie Engels'e, 5 Ocak 1842
86 Londra'daki Karl Marx'a, 11 Şubat 1858
87 Londra'daki Karl Marx'a, 7 Temmuz 1870
89 Londra'daki Friedrich Lessner'e, 4 Mart 1877
89 Cenevre'deki Johann Philipp Becker'e, 17 Ağustos 1880
91 Le Perreux'deki Paul Lafargue'a, 13 Ocak 1895
92 Rheinau'daki Philipp Pauli'ye, 16 Aral k 1876
94 Rheinau'daki Ida Pauli'ye, 14 Şubat 1877
95 Londra'daki Laura Lafargue'a, 3 Eylül 1880
96 Paris'teki Laura Lafargue'a, 21 Ekim 1882
97 Engelskirchen'deki Hermann Engels'e, 27 Eylül 1888

99 Leipzig Yakınlarında Borsdorf'daki Wilhelm Liebknecht'e, 22 Temmuz 1890
101 Engelskirchen'deki Hermann Engels'e, 9 Ocak 1890
103 Leipzig'deki Natalie Liebknecht'e, 31 Temmuz 1877
104 Viyana'daki Louise Kautsky'ye [Taslak], 11 Ekim 1888
106 Hoboken'deki Friedrich Adolph Sorge'ye, 5 Kasım 1890
107 Berlin'deki Julie Bebel'e, 8 Mart 1892
108 Berlin'deki Julie Bebel'e, 29 Kasım 1892
110 Thusis'teki (Graubünden) Hermann Engels'e, 16 Ağustos 1893

113 *Benzersiz Bir Dostluk*
118 Paris'teki Karl Marx'a, Ekim Başı, 1844
120 Paris'teki Jenny Marx'a, 25 Temmuz 1849
123 Londra'daki Karl Marx'a, 22 Ocak 1857
125 Londra'daki Karl Marx'a, 22 Şubat 1866
126 Hannover'deki Karl Marx'a, 27 Nisan 1867
129 Londra'daki Karl Marx'a, 25 Haziran 1868
129 Londra'daki Karl Marx'a, 7 Mart 1870
132 Madrid'deki Laura Lafargue'a, 11 Mart 1872
133 Vevey'deki Karl Marx'a, 12 Eylül 1882
136 Argenteuil'deki Jenny Longuet'ye, 27 Ağustos 1882
137 Paris'teki Laura Lafargue'a, 22 Temmuz 1884
139 Le Perreux'deki Laura Lafargue'a, 19 Aralık 1891
140 Laura Lafargue ve Eleanor Marx-Aveling'e, 14 Kasım 1894

143 *Her İş Bana Bakıyor*
147 Londra'daki Friedrich Lessner'e, 4 Nisan 1869
148 Leipzig'deki Natalie Liebknecht'e, 19 Aralık 1870
150 Solingen'deki Carl Klein ve Friedrich Moll'e, 10 Mart 1871
151 Kopenhag'daki Louis-Albert-François Pio'ya, [Mart Ortası 1872]
152 Biarritz'deki Minna Karlowna Gorbunowa'ya, 22 Temmuz 1880
154 Leipzig'deki Wilhelm Liebknecht'e, 14 Mart 1883
155 Borsdorf-Leipzig'deki August Bebel'e, 30 Nisan 1883
157 Cenevre'deki Johann Philipp Becker'e, 22 Mayıs 1883
158 Paris'teki Piyotr Lavroviç Lavrov'a, 28 Ocak 1884
160 Cenevre'deki Johann Philipp Becker'e, 15 Ekim 1884
162 Dresden-Plauen'deki August Bebel'e, 13 Ağustos 1887
163 Paris'teki Edouard Vaillant'a, 5 Aralık 1890
164 Paris'teki Piyotr Lavroviç Lavrov'a, 5 Aralık 1890
165 Dresden-Plauen'deki August Bebel'e, 9 Mayıs 1890
166 Milano'daki Filippo Turati'ye, 7 Mart 1891
167 Berlin'deki Julie Bebel'e, 31 Mart 1893
168 Berlin'deki Wilhelm Liebknecht'e, 27 Temmuz 1893
169 Hoboken'deki Friedrich Adolph Sorge'ye, 7 Ekim 1893
171 Le Perreux'deki Laura Lafargue'a, 17 Aralık 1894
173 Le Perreux'deki Laura Lafargue'a, 23 Temmuz 1895

176 *Biyografi*
183 *Kaynakça*
185 *Açıklayıcı Notlar*
193 *Adlar Dizini*

SUNUŞ

Bismarck'ın Sosyalistler Yasası nedeniyle anayurdundan sürgün edilen genç bir Alman sosyal-demokrat, Friedrich Engels'le ilk kez 1880 yılı Kasım ayı sonlarında Londra'da karşılaştı. Engels'in Regent's Park Caddesi 122 numaradaki evinin birinci katında, parka bakan çalışma odasında "söyleşi çabucak siyasal bir havaya büründü ve zaman zaman oldukça coşkulu bir durum aldı. Engels'in, ardında gerçek bir yüce duygululuk ve büyük iyilik yatan fırtınamsı hırsı kadar, Ren bölgesi halkına özgü neşeli yaşam sevgisi de kendini bütün çıplaklığıyla açığa vurmaktaydı. Tartışmamızın en hararetli noktasında sık sık 'İçiniz delikanlı!' diye bağırarak bardağını, evinden eksik etmediği Bordeaux şarabıyla doldurıyordu. Engels, tam o günlerde altmış yaşını geride bırakmış olmasına karşın, gerek ruhsal gerek bedensel dinçliğiyle hepimizi şaşırtmaktaydı. Bu uzun boylu, ince yapılı adam,

Londra'nın upuzun caddelerini sanki hepimizin en genciymişcesine hızlı adımlarla arşınlardı. Yaptığımız uzun yürüyüşler sırasında ona ayak uydurmak hiç de kolay olmazdı. Gene de yürüyüş sırasında, şarap içerken olduğundan daha kolay ayak uyduruyordum ona."*

İşte, devrimci işçi hareketinin beşiğinde Marx'la omuz omuza yeralan adamın bıraktığı ilk izlenimler bunlardı. O, dünya tarihinin en önemli savaşım yapıtının, *Komünist Parti Manifestosu*'nun yazımına katılmıştı; ve *Anti-Dühring — Bay Eugen Dühring Bilimi Altüst Ediyor* yapıtıyla, işçi sınıfının bilimsel dünya görüşünün ilk kez sistematik bir biçimde ortaya konmasında büyük emeği vardı. Ne var ki, öyle bir engingönüllülüğe ve örneksel bir yalınlığa sahipti ki, insan onunla kısa sürede "senli-benli" oluveriyor ve kendi düşünce ve görüşlerini dökmeye başlıyordu. Hatta insan, onu yalnızca bir kez ziyaret etmekle kalmayıp, ilişkisini uzun zaman sürdürme şansına kavuşabilmişse, işte o zaman insan olarak Engels'i tüm canayakın özellikleriyle gerçekten tanıyabiliyordu. Laura Lafargue'a yazdığı bir mektupta belirttiği gibi kendisinde "en sevdiği erdem" neşesi, en büyük zaafı ise "ateşliliğini dizginleyememek".** Engels neşeli bir şarkıcıydı da, özellikle *Demagogenverfolgung* [demagog avı] zamanından kalma eski *Burschenlieder* [üniversite öğrencilerinin devrimci şarkıları], *Krambambuli* şarkısının melodisiyle söylenen *Die Wacht am Rhein*'ı [Napoléon döneminde Fransızlara karşı yazılmış olan bir şarkı], *Freifrau von Droste-Vischering*'den Vormärz şarkıları [Alman tarihinde, 1815-48 döneminde kilisenin gücüne karşı yazılmış bir şarkı], *Schleswig-Holstein meerumschlungen*'den [bölgesel bir direniş şarkısı] ya da *Bürgermeister Tschech und dem dicken König*'ten [Belediye başkanı Tschech ve kral ile kralhğa karşı bir şarkı] söylemeyi çok severdi. Manchester'de mobilyalı bir evde otururken, ev sahibesinin karabasanı olmuştu; günlük temizlik

* Eduard Bernstein: *Erinnerungen an Karl Marx und Friedrich Engels. In: Mohr und General. Erinnerungen an Marx und Engels*, Berlin 1964, s. 497.

** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 38, s. 493.

sırasında masasından tek bir kitap, tek bir kağıt parçası bile kımıldatılamazdı. Engels çok fazla puro içerdi; Marx'ın ölümünden sonra ev işlerini yürüten Lenchen Demuth, bu nedenle onu sık sık uyarmak zorunda kalırdı. Ayrıca ağzının tadını da iyi bilirdi. *Frühlingsbowle*'siyle [çeşitli içkilerden hazırlanan geleneksel bahar içkisi] konuklarıyla geçirdiği akşamları güzelleştirir ve August Bebel onun istakoz salatasını pek överdi. Wilhelm Liebknecht ona şaka olarak bir "onur sanı" takmıştı: Avrupa'nın en kaba adamı. O, bunu gülerek kabul etmiş ve daha sonra August Bebel kendisine bu konuda soru yönelttiğinde ona şunları söylemişti: "Gerçekten ona yazdığım mektuplarda sık sık kabalaştığım oldu, ama bu kabalık onun mektuplarının içeriğinden kaynaklanıyordu. Bunu en iyi Marx bilirdi."* Büyük dostu ve savaşım arkadaşı Karl Marx ona şöyle yazıyordu: "Sen her zaman benim en yakın dostumsun, umarım ben de senin."** Bu kısacık tümce onların arasındaki candan ilişkinin en iyi anlatımıdır.

İşte bu adamın yaşamı 28 Kasım 1820'de Ren yöresi tekstil fabrikatörlerinden olan çok tutucu ve koyu dindar bir ailede başladı. Doğumuyla birlikte gelecekte babasının işini sürdürmesi gerektiği de kesinleşmişti. O günlerde biri çıkıp da onun kendini, öncelikle, sömürülen ve köleleştirilen işçi sınıfının özgürleşmesine, işçileri kapitalizmi ortadan kaldırmak yoluna çekmeye ve ateist olmaya adayacağına ilişkin bir kehanette bulunsaydı, herhalde ona "imansız budala" der ve güler geçerlerdi. Ancak baba, daha okul çağındayken yakınmaya başlamıştı bile: "Friedrich çok hareketli ve kendine özgü bir çocuk. [...] Bu ana kadar beni mutlu kılan birçok özelliğinin yanısıra, huzurumu çok kaçıran düşünce ve karakter yoksunluğu da edindi."*** diye yazıyordu 1835 tarihli bir mektubunda. Gene de genç Engels, aile içinde aradığı güven ve sevgiyi buldu. Sonraki yıllarda onlara aykırı gelen bir

* Marx/Engels, *Werke*, Bd. 36, s. 26.
** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 27, s. 130.
*** Marx/Engels, *Gesamtausgabe*, Erste Abteilung, Bd. 2, s. 463.

yaşam anlayışı edinmesine ve farklı bir dünya görüşüne sahip olmasına karşın, tüm yaşamı boyunca ailesiyle dostça bir ilişki sürdürdü. Annesine ve kardeşleri içinde kendisine en yakın olan kızkardeşi Marie'ye yazdığı mektuplarda, hiç bitmeyen bir sevgi duyumsanır.

Engels, babasını, şirketinin çıkarlarını her şeyin üstünde tutan "bağnaz ve despot ihtiyar" diye tanımlardı. Aralarındaki ilk çatışma, liseyi bitirmeden okuldan alınarak, bir yıl sonra, Bremen'deki Ticaret Odasında eğitime zorlanmasıyla ortaya çıktı. Engels, kendinde tüccar olmak için en ufak bir eğilim bile duymuyordu. İstemeye istemeye "ihtiyarının planlarına" boyun eğdiyse de, farkedilir bir mesleki bilgi edindi. O, iyi bir mal uzmanı olduğu kadar, yetkin bir muhasebeciydi de ve —babasıyla birlikte gittiği birçok iş gezisi sayesinde— Avrupa'nın tekstil alanındaki en büyük ticaret merkezlerini ve pazarlarını tanımıştı.

Engels, tüccarlık mesleğine karşın, bilime karşı duyduğu açlığı gidermeye uğraştı. Edebiyat okudu, öykü ve şiir yazdı, tarihsel ve felsefi yapıtları inceledi ve sonunda 1841-42 yıllarında —bir yıllık gönüllü askerliği sırasında, Berlin'de— üniversitedeki açıköğretime katıldı. Yaşamının sonraki yıllarında, tüm yaşamı boyunca hiçbir sınava girmemiş olduğunu duyan pek çok kişiyi şaşırttıysa da, gencecik bir delikanlı olarak bile, o yaşlarda gireceği herhangi bir sınav için gerekenden çok daha engin bir bilgi birikimine sahipti. İşte bu nedenle, yirmilik delikanlının makaleleri, Almanya'daki gazete redaktörleri tarafından seve seve incelenirdi. Daha yirmiiki yaşındayken, felsefe çevrelerinde dikkat çeken üç kitapçık yayınlamıştı. O daha yirmibeş yaşında, geçenlerde — 125 yıl sonra— UNESCO tarafından emekçi sınıflarla ilgili sosyolojik araştırmalar dalında örnek olarak tanımlanarak önerilen bir kitabın yazarıydı.

Dahası da var: Engels konserleri ve tiyatro oyunlarını büyük bir zevkle izlerdi, Beethoven'in senfonileri, özellikle *Eroica* [3. senfoni] ve *Schicksalssymphonie* [8. Senfoni] onu büyülerdi. Kızkardeşi Marie'ye 5. Senfoni hakkında şunları

yazıyordu: "Dün gece izlediğim, gerçek bir senfoniydi. [...] İlk bölümdeki o perişan parçalanmışlık, adagio bölümündeki o keder dolu melankoli ve yumuşacık aşk ağıtları, ve hele 3. ve 4. bölümdeki özgürlüğün güçlü delikanlı trombon coşkusu!".* Engels, dengeyi spor ve oyunlarla da bulmaya çalışırdı. Çok büyük bir zevkle yüzerdi, yirmi yaşındayken övünçle iletiyordu: "Geçenlerde yüzdüm ve kürek çeken bir herife pabuç toplattım, bir solukta ırmağı dört kez geçtim ki, bunu Bremen'de benim gibi kolayca yapabilecek kimse yoktur."** Eskrim ve dans öğrendi. Binicilik en sevdiği sporlardan biri haline geldi ve çıraklığından altmışbeş yaşına kadar sürdürdü. Zaman zaman tilki ve sürek avlarına katılırdı ki, bunların ikisi de büyük beceri ve tam bir beden hakimiyeti gerektirir. 1850'li, 60'lı yıllarda, sürdürdüğü binicilikteki becerisinden dolayı, Marx onu kutlar, ama sık sık endişe dolu öğütler vermekten de kendini alamazdı: "Ne olur, boynunu kıracak atlayışlara kalkışma!"***

Engels'ten sözederken, onun, işçi sınıfı ve işçi sınıfı hareketi için yaptığı çalışmalarından sözetmemek, "Engels'in yarısı"nı bile anlatmamak demektir.

İşçilerin eylemlerini ve yaşamlarını çok canlı bir ilgiyle izledi. Onların çalışmalarına duyduğu ilgi, yeteneklerine duyduğu güven, yazgılarına duyduğu sorumluluk ilk yapıtlarında bile yansır; bu yapıtlarında, içinde doğup büyüdüğü ikiyüzlü sömürücü çevrenin, Wuppertal tipi Pietismus'un hesabını görmüştü. Gerek kişiliğini gerek yaratıcılığını ve savaşımını karakterize eden özelliklerden biri, hakları gaspedilenlere ve sömürülenlere sahip çıkmak oldu.

Engels, eğitimini 1842 yılı sonundan başlayarak İngiltere'de, kapitalizmin anayurdunda tamamlamanın yararlı olacağını anlamıştı. Çünkü burjuva toplumun çelişkileri, işçi sınıfıyla burjuvazi arasındaki uzlaşmaz karşıtlık ve savaşım, orada apaçık ortaya çıkmaktaydı. O, bu dünya-tarihsel sava-

* Marx/Engels, *Werke*, Ergänzungsbd, 2. Teil, s. 482-483.
** Marx/Engels, *Werke*, Ergänzungsbd, 2. Teil, s. 455.
*** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 29, s. 280.

şımlarını bir seyirci olarak kenardan izlemedi, işçilerin yanında etkin olarak yerini aldı.

Engels'in bu yıllardaki bağlantıları çok yönlüydü: Ünlü ütopik sosyalist Robert Owen'la, sol-çartist liderlerden Julian Harney ve Ernest Jones'la, Londra'daki Komünist İşçi Eğitim Birliği ve 1846 sonbaharından itibaren Haklılar Birliğinin (*Bund der Gerechten*) yönetiminde bulunan —ki Alman işçi hareketi tarihi, bu işçi örgütüyle başlamıştır—, tanıdığı "ilk devrimci proleterler"* Heinrich Bauer, Joseph Moll ve Karl Schapper ile ilişkileri vardı.

Bu açıdan Marx ile Engels'in karşılaşmaları raslantı değildir, çünkü her ikisi de çağlarının güncellik kazanan baş görevlerini kavrayacak ve bunların çözümüne dönük bağımsız yollar bulabilecek durumdaydı. 1844'te kurulan bu dostluğun güvencesi, görüşlerindeki büyük örtüşmeydi. Daha sonra: "Antik söylencelerde dostluğu anlatan etkileyici örnekler vardır." diye yazacaktı Lenin, "Avrupa proletaryası, kendi biliminin, aralarındaki ilişki, tüm çağların en etkileyici dostluk söylencelerini gölgede bırakan iki bilge ve savaşçı tarafından kurulduğunu söyleyebilir."**

Ağustos/Eylül 1844'teki tarihsel buluşmalarıyla etkinlikleri ayrılmaz bir birlik durumuna geldi. Bundan böyle işçi sınıfının kurtuluşu savaşımı için silahları birlikte çattılar. Tüm düşünceler, izlenimler, sorular ve bilgiler karşılıklı açıklandı, tartışıldı, görüşüldü, kuşkuya düşüldü, savunuldu, yeniden vazgeçildi ya da onaylandı. Marx, Engels'in bilgisinin evrenselliğine ve fikirsel esnekliğine hayran olmaktan yorulmadı. Bu, verimli ve yaratıcı bir birliktelik ve karşılıklı çalışmaydı. Bu nedenle birçok çalışma ve araştırma için şu ya da bu düşünceyi, şu ya da bu incelemeyi kime borçlu olduğumuzu belirlemek olanaksızdır.

Bu yaratıcı birliktelik, daha sonra, 1850'li, 60'lı yıllarda mekansal ayrılıklara karşın, aralıksız sürmüştür. Engels 1870'e kadar Manchester'de yaşamak zorunda kalmış, Marx

* Marx/Engels, *Werke*, Bd. 21, s. 208.
** V. I. Lenin: *Werke*, Bd. 2, s. 12.

ise Londra'da oturmuştu. 20 yıl boyunca iki dost, kendilerini uğraştıran, tartışmak zorunda oldukları, hakkında düşünüp taşındıkları her şey için mektuplarla yetinmek durumunda kaldılar. En küçük günlük kaygılardan en cüretli düşünce derinliklerine kadar her şey ikisinin mektuplarında yansımaktadır. Mektuplarda, karşıdaki dostun paylaşacağından emin olarak, kişisel sorunlar da aktarılmıştır. Bu karşılıklı mektuplaşma içinde değinilmeyen bir bilim dalı olsun yok gibidir. Felsefe ve doğabilim, matematik ve teknik, savaş tarihi, dilbilim ve yazın, her şeyden önce de uluslararası siyaset ve ekonomi politiğin sorunları onların tartışma konularının başlıcalarıydı. Gene de karşılıklı görüş alışverişlerinin merkezinde, parti politikasıyla ve Marx'ın kurduğu Uluslararası Emekçiler Derneğiyle ilgili sorular ve sınıf savaşımının günlük somut sorunları duruyordu.

Engels, henüz genç olan işçi hareketinin strateji ve taktiklerini oluşturmaya ve bunları belirlemeye önem veriyordu. Marx ve Engels, sürekli olarak, kendiliğinden işçi hareketini devrimci işçi hareketi düzeyine yükseltmeye çalışıyorlardı. İşçi hareketi 1830'larda oluşmaya başlamıştı ve burjuvazi ve küçük-burjuvaziden bağımsız bir politikaya ve ideolojiye ulaşma çabasıyla karakterize oluyordu. Marx ve Engels'in, yorulmak bilmez ve onlarca yıl süren bir çabayla geliştirdikleri bilimsel dünya görüşü, işçi sınıfına taşınmalıydı. Bu savaşımın ilk basamağı, dünyanın ilk proleter partisi olan ve 1847-1852 arasında çalışmalarını sürdürmüş bulunan Komünistler Birliğinin (*Bund der Kommunisten*) bünyesindeki etkinliğiydi. Bu Birlik, sonraki tüm ulusal işçi partilerine ve bugünkü komünist ve işçi partilerine dek, işçi sınıfının uluslararası birliklerinin çıkış noktası olmuştur. Marksizmle işçi hareketinin üst düzeyde birleşmesi, 1864-1876 arası I. Enternasyonal, 1899-1914 arası II. Enternasyonal ile sürdü. Marksizmin, 1870'e kadar, varolan bütün marksizm-öncesi akımlar karşısındaki başarısının, yalnızca bu başarının ardında bile, ne kadar çok küçük iş yatmaktadır! Engels'in, marksizmin temel yapıtlarıyla ilgili sürekli propa-

gandasının —her şeyden önce *Komünist Parti Manifestosu*'nun propagandasının— bunda büyük bir payı vardır. Manchester'de "bir küçük örgüt" kurdu ve "*Manifesto*'nun tartışıldığı" "düzenli toplantılar" organize etti.* Almanya'da "*Manifesto* temelinde küçük komünist gruplar oluşmasını" sevinçle karşıladı.** *Komünist Parti Manifestosu* günümüze dek siyasi eğitim çalışmalarının temel dayanağı olarak kaldı. 1892'de, uluslararası işçi hareketinde hemen hemen 15 yıl süren çalışmalarından sonra Engels, önemle şunu vurguluyordu: "Yalnızca işçi hareketinin konumu değil, aynı zamanda her ülkedeki büyük sanayinin gelişme derecesi de, tam olarak, *Manifesto*'nun o ülke dilinde baskı sayısının yaygınlığıyla ölçülebilir."*** Engels, Marx'la kendisinin proleter hareketin eğitimi için hazırladıkları, küçük ama içerik açısından zengin başka yazıların yaygınlaşması için de sürekli çaba harcamaktaydı. *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, *Ücretli Emek ve Sermaye*, *Fransa'da Sınıf Savaşımları* ve ötekiler. Engels, ayrı ayrı ve her baskısında güncel görevleri belirleyen önsözler yazdığı bu yapıtların, çok sayıda basılması ve dağıtılması için uğraştı.

Daha 1850'lerde, Marx ve Engels kendi aralarında belli bir işbölümü yapmışlardı. Marx, çalışmalarını ekonomi-politik üzerinde yoğunlaştırıp, "bunun yanısıra da" uluslararası siyaset ve dünya tarihiyle uğraşırken; Engels, "özel dallar"a eğilmişti: askerlik ve savaş bilimi, doğa bilimleri ve yanısıra dil ve dilbilim sorunları. Çağına özgü politik ve askerî olayları orijinal kaynaklar eliyle izleyebilmek için Engels, birçok Avrupa dili konusunda bilgisini pekiştirdi. Böylece, yılların akışı içersinde Engels yirmi kadar dili anlar duruma gelmişti. Anadili Almancanın yanısıra, sürgün yerlerinin dili olan İngilizce ve Fransızcaya da yazılı ve sözlü olarak hakimdi.

* Marx/Engels, *Werke*, Bd. 27, s. 164.
** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 27, s. 288.
*** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 22, s. 282.

Engels, askerî alandaki seçkin bilgisi nedeniyle kısa zamanda geniş bir çevrede tanındı. İşçi hareketi içinde "proletaryanın Carnot ve Moltke'si" olarak tanımlanıyor, dostları ise ona "General" diyorlardı. Büyük saygınlığı olan burjuva askerî dergiler de, arasıra onun elinden çıkmış bir makaleyi yayınlayabilirlerse şanslı sayılırlardı. Bu nedenledir ki, Engels'in Manchester'de yayınlanan *The Volunteer Journal*'da ve Darmstadt'ta yayınlanan *Allgemeinen Militär-Zeitung*'da yazıları yayınlanmıştı.

Marx gibi Engels de, özellikle Marx'ın kapitalist toplumun hareket yasalarıyla ilgili ekonomik araştırmalarının sistemli olarak sürdürülmesi gerektiği düşüncesindeydi. Kapitalist sömürü düzeninin kaçınılmaz çöküşü ve proletaryanın kaçınılmaz zaferi için karşı konulamaz kanıtlar öncelikle bu yoldan ortaya konabilirdi. Engels, tüccar olarak, "burjuva ekonomisinin" tüm dallarını iyi bildiğinden, ekonomik, teknik ve matematik hesaplamaların ayrıntılarında da Marx'ın sık sık başvurduğu bir akıl hocası olmuştur. Bu nedenle, marksizmin temel yapıtı olan *Kapital*'in yazarlarından biri de odur.

Engels'in Marx'ı parasal olarak sürekli desteklemesi —ki Engels bu uğurda "aşağılık ticaret" boyunduruğunu yirmi yıla yakın bir süre hiç yakınmadan taşımıştır—, Marx'ın pek çok basınsal sorumluluğunu üstlenmesi, karşılıklı danışma, eleştiri ve uyarılar, Marx'la Engels'i ayrılmaz bir bütün durumuna getirmiştir. 1870'ten sonra iki dost aralarında yeni bir işbölümü yapmaya karar verdiler. Buna göre Engels daha çok "bakış açımızı, daha çok polemik biçiminde, öteki bakış açılarıyla karşıtlığı içinde tanımlaya"cak, Marx da böylece temel yapıtının hazırlanmasına daha fazla zaman ayırabilecekti.*

İşte bu nedenle Lenin, "Marx ve Engels'in adları haklı olarak modern sosyalizmin kurucularının adları olarak yanyana durmaktadır"** diye yazıyordu.

* Marx/Engels, *Werke*, Bd. 21, s. 328.
** V. I. Lenin: *Werke*, Bd. 19, s. 554.

Tüm bilimsel nesnelliklerinin yanısıra Marx ile Engels birbirlerini candan seviyorlardı. Eşine raslanmaz dostluk bağlarının bu yönü, onları, büyük başarıları bakımından teşvik ediyordu. Bir mektubun gecikmesi bile, onlarda kaygılar yaratabiliyordu. Birinden biri hasta olduğunda, öteki ona öğütler veriyor, moral verici sözler söylüyordu; Engels dostu olan doktor Eduard Gumpert ve Louis Borchardt'tan sık sık reçeteler ve ilaçlar sağlıyor, onlardan hastalığı tanımaya ve Marx'ı tepeden tırnağa iyice bir muayene olmak için Manchester'e gelmeye ikna etmeye çalışıyordu. Engels, gece çalışmalarında çok aşırıya kaçtığı, yeterince yürüyüş yapmadığı ya da genellikle hastalığın kötüye gidişini hızlandıran kendi buluşu tedaviler denediği için dostunu sık sık azarlardı.

Dostlukları ailelerini de kapsamaktaydı. Engels'in iki evliliğinden de çocuğu olmamıştı, o da Marx'ın çocuklarına büyük bir sevgiyle bağlanmıştı. Engels ziyaretini bildirince Marx ailesi adeta bayram sevinci yaşardı. Çocuklar, özellikle Engels'in ikinci eşi Lizzy'nin çok sevdiği Eleanor, sık sık Manchester'e, Engelsler'i ziyarete giderlerdi. Marx'ın ölümünden sonra Engels, tüm özenini Marx'ın kızları Laura ve Eleanor'a yöneltti, "zaten Marx bana bu sorumluluğu miras bıraktı" diye okuyoruz yazdığı bir mektupta, "çocuklarının yanında olmalıyım, tıpkı onun yapacağı gibi; ve gücümün yettiğince onlara bir haksızlık yapılmamasına özen göstermeliyim. Elli zaptiye karşı dursa da, bunu yapacağım."*

Engels'in yazılı olmayan bir kuralı vardı: pazar günleri eğlendirici şeylere ayrılmıştı. Bu günler —yalnızca bu günler değil kuşkusuz— Regent's Park Caddesindeki 122 numaralı evin kapısı tüm dostlara ardına kadar açık olurdu. Dünyanın dört bucağından konuklar toplanırdı: yaşlı, kavga deneyimi olan parti dostları, dünyaca ünlü bilim adamları, edebiyatçılar, sade işçiler, gençler ve Engels tarafından kabul edilmeyi onur sayan deneyimsiz sosyalistler... Bu karmaşık ve gerçek anlamda uluslararası toplantılarda arasıra dil zorlukları çıkmasına karşın hiçkimse kendini yalnız hissetmez-

* Marx/Engels, *Werke*, Bd. 36, s. 607.

di, çünkü evsahibi her konuğun yanına oturup onunla anadilinde söyleşebiliyordu. Felsefe konuşulur, günlük konular tartışılır, klasik yapıtlardan parçalar aktarılır, şakalaşılır, şarkılar söylenir ve yanısıra iyi Ren şarabından bol bol içilirdi. Engels içlerinde en neşeli olandı. Gülmeyi severdi ve parlak esprileriyle, yaşamdan alıp eğlendirici bir biçimde aktardığı çeşitli öykülerle tüm çevresinde neşeli bir hava yaratmayı çok iyi bilirdi. Konuklardan herhangi biri işçi sınıfının elde ettiği zaferlere ilişkin bir şeyler anlatabilirse, topluluğun coşkusu doruğa ulaşırdı.

Marx'ın ölümünden sonra Engels —arkadaşına ve her şeyden önce uluslararası işçi sınıfı hareketine karşı sorumluluğu adına— Marx'ın bıraktığı elyazmalarını yayına hazırlamayı en önemli görevi saydı. Çok büyük çabalarla *Kapital*'in tamamlanmamış olan 2. ve 3. ciltlerinin elyazmalarını baskıya hazırladı, düzeltimlerini yaptı ve ilk cildin yabancı dillerdeki çevirilerini düzeltip onayladı. Bu olağanüstü karmaşık uğraş yaşamının son on yılını neredeyse tamamen doldurdu. Engels'ten başka hiçkimsenin altından kalkamayacağı bu işin karşılığı ödenemez. Böylece dostunun anısına "öyle bir anıt dikti ki", Lenin'in yazdığı gibi, "hiç de hedeflemediği halde, kendi adı da silinmezcesine o anıta kazıldı.".*

Engels, uluslararası proletaryanın lideri ve bilimsel sosyalizmin kurucularından biri kimliğiyle, geri saflara çekilip sınıf savaşının teorik silahlarını çatan kuru bir teorisyen olamazdı. Tam tersine, onun teorik yapıtlarıyla pratik-politik uğraşıları hep elele gitmiştir. İster sınıf düşmanlarıyla, mahkemede, gazeteci kalemiyle açık savaşımda olsun; ister işçi sınıfını hareketinin içeriği ve hedefi konusunda sonsuz bir sabırla aydınlatma işinde olsun, hep en ön saftaydı. Buna karşın Engels asla salt öğretici olmadı, tam tersine, tüm gücünü ve becerisini adadığı yalın insanlardan bir şeyler öğrenmeye her zaman istekliydi. Onları harekete geçiren şeyleri, Marx'la kendisinin onlar için geliştirdiği bilimsel öğretiyi nasıl anladıklarını ve değerlendirdiklerini anlayabilmek için

* V. I. Lenin: *Werke*, Bd. 2, s. 12.

onlara yakın olmaya çalıştı. Her değerlendirme, her eleştiri için onlara minnettar kaldı.

Engels'in işçi sınıfı sorunundaki sınır tanımaz partizanlığı ve bağlılığı, bilimsel evrenselliği, daha çok bilgi için harcadığı sonu gelmez çabalar, özverililiği ve alçakgönüllülüğü ve özellikle, çevresine yayılan neşesi, onu örnek bir kişilik durumuna getirmiştir.

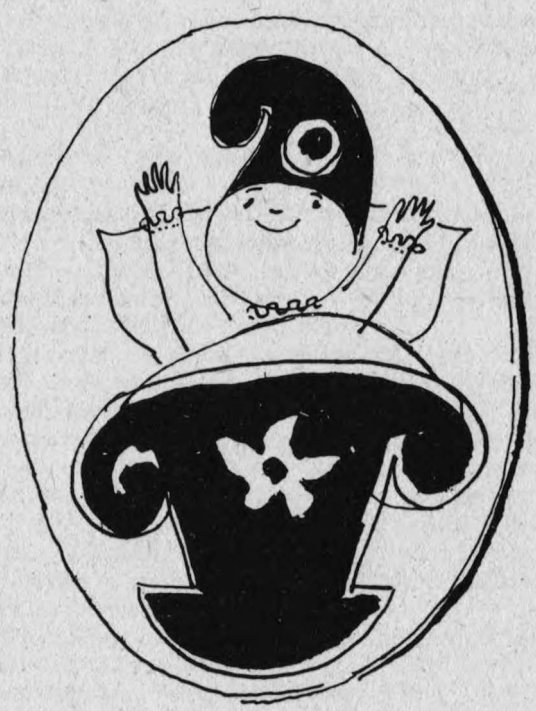
Bu kitapçık, bu eşi bulunmayan kişiliği canlandırmak için, Engels'in Marx'a yazdığı 650, kavga arkadaşlarına ve aile bireylerine yazdığı 1600 mektuptan yapılan seçmelerden oluştu. Metinlerin temelini Marx ve Engels'in bütün yapıtları oluşturmaktadır. Yayıncı tarafından eklenen bütün kısımlar, yabancı dillerdeki pasajlar ya da açıklamalar köşeli ayraçla belirtilmiştir. Mektuplar ve mektuplardan alınan parçalar bölüm olarak biraraya toplandı ve genellikle her bölüm kendi içinde kronolojik olarak sıralandı. Daha iyi anlaşılması için her bölümün girişine kısa bir açıklama kondu. Okura yardımcı olmak amacıyla konuyla ilgili olarak konulan açıklayıcı notlar, metin içinde yıldızcıklarla* belirtildi.

Kitabın sonuna, Friedrich Engels'in yaşamının bir kronolojisi, kitapta adı geçen kişilerin bir dizgesi ve bir de kaynakça eklendi. Kitabın yayınındaki etkin yardımlarından ötürü Manfred Kliem ve Renate Schack'a teşekkürü borç biliriz.

Käte Schwank
Lotti Reiher

* Bu Türkçe baskıda, yayıncıların açıklayıcı notları, numaralanmış ve kitabın sonunda verilmiştir. – *Ed.*

AİLENİN KARA KOYUNU

"Arada siyasi ayrılık olsa da, insan kimi dostlarıyla kişisel dostluğunu koruyabilir, ne var ki hepimiz böyle bir dönemden geçmek zorunda kaldık, hatta benim kendi dindar ve kopkoyu gerici ailemle geçirdiğim gibi".* Engels geriye baktığında en yakın akrabalarıyla ilişkisini böyle isabetli biçimde betimliyordu. O, daha gençlik yıllarında birçok güçlüklere göğüs gererek devrimci-demokrat düşünceler edinmeye başladığında, her şeyden önce babasının gözünde, ailenin kara koyunuydu; babasının bu görüşü sonraki yıllarda, Engels açıkça komünist ve Karl Marx'ın dostu olarak tanındıktan ve 1848-49 Devrimine aktif olarak katıldıktan sonra iyice pekişti.

Babasıyla ilişkisi yıllar geçtikçe düzeldiyse de, duygusal olmaktan çok maddi bir ilişki olarak kaldı. Buna karşılık anne-oğul arasındaki ilişki o denli candan biçimlenmişti: Elisabeth Engels büyük oğlunun siyasi görüşlerini anlayamıyordu belki, ama onun karakterinin üstünlüğünden ve çabalarının dürüstlüğünden bir an bile kuşku duymadı. Ona olan güvenini ve sevgisini sınırlamaksızın korudu. Engels de annesine karşı hep sevgi dolu, ilgili bir oğul; çok sayıdaki kardeşlerine karşı da dostça davranan bir ağabey oldu.

Ama o yaşamı boyunca yalnızca aile bireylerine değer vermekle kalmadı, doğduğu yörenin doğal güzelliklerini ve geleneklerini de coşkuyla andı. Wuppertal'de de artık durdurulamayan toplumsal ilerlemeleri İngiltere'den büyük bir özenle izliyordu.

İngiltere'de sürgündeyken Engels bir çeşit "ikili yaşam" sürdü: bir yandan babasının isteği üzerine öğrenmek zorunda kaldığı tüccarlık mesleği onu, kendi anlatımıyla, 'bezirganlığa' bağlı tutuyor, öte yandan siyasal kanıları onu komünist dostlarının çevresine çekiyordu. Özellikle Karl Marx ve ailesiyle bağları sıkı ve içtendi. Manchester'deki yazıhanede geçirdiği yirmi yıla katlanmasının tek nedeni, Marx'ın bilimsel çalışmalarını parasal kaygılardan daha bağımsızca sürdürebilmesi içindi.

Ama 1869 yılında Marx'la paylaştığı sevinci ne ka-

* Marx/Engels, *Werke*, Bd. 38, s. 459.

dar da büyüktü: "Yaşasın! Bugün *doux commerce*'le* (tatlı ticaret) işim bitti, ve artık özgür bir adamım!"** Sonunda gücünü tamamıyla işçi sınıfı sorunlarına, bilimsel sosyalizmin gelişmesine adayabilecekti. Sonradan tam bir mutluluk içinde şöyle yazıyordu: "[...] Beni artık geçmiş zamanların işadamı olarak değil, günümüzün etkin sosyalisti olarak tanıyorlar."***

* Tatlı ticaretle. –ç.
** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 32, s. 329.
*** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 36, s. 595.

PARİS'TEKİ KARL MARX'A

POSTA DAMGASI: BARMEN, 20 OCAK 1845

Sevgili Marx,

[...] Burada, ancak en koyu bir darkafalının isteyeceği kadar durgun ve sakin, tam cennetlik bir yaşam sürüyorum, odamda oturup çalışıyorum, hemen hemen hiç dışarı çıktığım yok, bir Alman kadar evcimen oldum; böyle devam edecek olursa, korkarım tanrı yazılarımı görmezden gelecek ve beni cennetine kabul edecek. İnan, burada Barmen'de iyi bir ün edinmeye başladım. Ama bütün bunlardan artık canım sıkılıyor, paskalya yortusundan önce burdan kaçıp kurtulmak istiyorum, bir olasılık Bonn'a gideceğim. Enistemin [Emil Blank] ikna çabaları ve benim iki ihtiyarın hüzünlü yüzleri nedeniyle yeni bir bezirganlık girişimini kabullenmem sonucu 14 gündür yazıhanede çalışmaktayım; malum aşk hikayesi ümidi de beni buna biraz boyun eğdirdi — ama artık bıktım, çalışmaya başlamadan bıktım, bu bezirganlık çok korkunç bir şey, Barmen çok korkunç, zaman öldürmek çok korkunç, en korkuncu da, yalnızca burjuva değil, üstüne üstlük, proletaryaya karşı çalışan bir burjuva olarak, bir fabrikatör olarak kalmak. Benim ihtiyarın fabrikasında geçirilen birkaç gün, son zamanlarda pek önemsemez olduğum bu korkunçluğu yeniden görmemi sağladı. Doğal ki benim hesabım ancak işime geldiği kadar bezirgan olarak kalmak, sonra polisin işine gelmeyen bir şeyler yazarak uygun bir yolla sınırdan sıvışmaktı, ama bu kadarına bile katlanamayacağım. Her gün İngiltere toplumunun en dehşet verici olaylarını kitabıma [*İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*] kaydetmek zorunda olmasaydım, sanırım çoktan paslanmış olurdum, neyse ki bu şekilde öfkemi korumaktayım. Ve insan *yazmıyorsa*, dış görünüşüyle burjuva ve bezirgan olan bir komünist olarak kalabilir belki, ama geniş ölçüde komünizm propagandası ve aynı zamanda bezirganlık ve sanayiciliği yürütmek — işte bu olmuyor. Her neyse, paskalyada burdan çekip gitmiş olacağım. Buna, son derece köktenci-hıristiyan-

prusyalı bir ailede giderek tavsayan bir yaşam ekle — artık sürdüremeyeceğim, böyle giderse bir Alman darkafalısına dönüşebilir ve bu darkafalılığı komünizme taşıyabilirim.

Mektubun için beni, benim seni bu kez beklettiğim kadar

bekletme. Her ne kadar tanımasam da eşine ve selamlamaya değer herkese selamlarımı ilet. Bu arada gene bu adrese yaz, burdan çekip gitmiş olsam bile mektupların elime geçecektir.

Sevgiler
F. E.

BRÜKSEL'DEKİ KARL MARX'A
BARMEN, 17 MART [18]45

Benim Marx,

[...] Şu sıralar gerçek bir sefalet yaşıyorum. Toplantı öyküleri ve doğal olarak hep birlikte olduğum buralı komünistlerin büyük kısmının "özensizliği" yüzünden benim ihtiyarın olanca dinsel fanatizmi yeniden kabardı, ticaretten kesinlikle vazgeçeceğim yolundaki açıklamam yüzünden iyice arttı — ve hele açıkça komünist olarak ortaya çıkmam onda bir de parlak mı parlak bir burjuva fanatizmi geliştirdi. Durumumu bir düşün. Yaklaşık 14 gün içinde burdan ayrılacağım için hırgüre başlamak istemiyorum; her şeye katlanıyorum, buna da hiç alışık değiller, böylece cesaretleri arttıkça artıyor. Bana mektup gelse, daha elime geçmeden her yanından kokluyorlar. Mektupların hepsinin komünistlerden geldiği de bilindiğinden, her seferinde cennetmekan bir acınası çehre takınıyorlar ki, insanın deliresi geliyor. Dışarı çıkıyorum, aynı surat. Köşeme takılıp çalışıyorum, doğal ki komünizm, biliniyor — aynı surat! Yememe, içmeme, uyumama, osurmama izin yok, hemen o Allahın belası tanrının sevgili kulunun yüzü burnumun dibinde bitiyor. İster dışarı çıkayım, ister evde oturayım, ister konuşayım ya da susayım, okuyayım ya da yazayım, güleyim ya da gülmeyeyim, ne yaparsam yapayım, ihtiyar o rezil çehreyi anında karşıma dikiyor. Üstelik o kadar da aptal ki, komünizm ile liberalizmi 'devrimci' diyerek aynı kefeye koyuyor, ve örneğin, tüm söylediklerime karşın, beni sürekli olarak İngiliz *bourgeoisie*sinin parlamen-

todaki rezilliklerinden sorumlu tutuyor. Dahası evimizde din mevsimi açılmış bulunuyor. Sekiz gün önce bugün kardeşlerimden ikisinin [Hedwig ve Rudolf Engels] tarafımdan konfirmasyonu* yapıldı. Bugün de tüm akraba takımı kilisede kutsal ekmek yemeye doluştular — Efendimizin bedeni yapacağını yaptı, bu sabahki çehrelerde acıklılık artık zirvesine ulaşmıştı. *Pour comble de malheur*** ben de dün gece Hess'le Elberfeld'deydim, gecenin ikisine kadar komünizm üzerine ders verdik. Doğal ki bugün, dün gece geç saatlere kadar dışarda kalmış olmamdan dolayı suratlar asıldı, karakola düşmüş olduğuma ilişkin imalar yapıldı. Ensonu tüm cesaret toplanıp dün gece nerde olduğum soruldu. — "Hess'te" — "Hess'te mi? Aman Allahım!" — sessizlik, yüzdeki hıristiyanca umutsuzluğun artışı — "Kendine ne biçim bir çevre edindin!" — iççekmeler vb.. Çıldırmak için birebir! Benim "ruhumu" avlamak için yapılan bu hıristiyan sürek avından senin haberin yok. Üstelik ihtiyarın, *Eleştirel Eleştiri*'nin[1] varlığından haberdar olduğu an beni kapının önüne koyması işten bile değil. Ve dahası, sürekli bir kızgınlık: Görünen o ki, artık bu insanlara yardım da edilemez, onlar tamamen, cehennem hayalleriyle kendilerine eziyet ve işkence etmek *niyetindeler*, ve bunlara makul olmanın en basit ilkeleri bir kez olsun kavratılamaz. Güzel, insani bir yapıya sahip ve yalnızca babam karşısında en küçük bir bağımsızlığı olmayan annemin hatırı olmasa, ve onu gerçekten sevmesem, fanatik ve despot ihtiyara, çok küçük de olsa ödün vermeyi bir an olsun düşünmezdim. Ama işler böyle olunca, annem nasılsa kendisini hasta edercesine üzüyor ve özellikle bana her kızdığında bir hafta boyu başağrıları çekiyor — dayanılır gibi değil, çekip gitmeliyim ve burada olduğum bir-iki haftaya nasıl katlanacağımı bilmiyorum. Gene de olacağı bu!

Bunun dışında burada yeni bir şey yok. Burjuvazi siyaset yapıp kiliseye gidiyor, proletarya bizim bilmediğimiz ve bile-

* Konfirmasyon: 12-14 yaşlarına gelen protestan çocukların, kutsal şarap (İsa'nın kanını temsilen) ve kutsal ekmek (İsa'nın etini temsilen) tattırılarak dinsel törenle yetişkinler dünyasına girişidir. –ç

** Felaketi tamamlamak için –ç.

meyeceğimiz bir şeyler yapıyor. Son yazdığın mektubun adresi bir süre daha güvenli. Bu akşam parayı almayı umuyorum, — daha önce Köttgen, biraz zaman bulur bulmaz — birkaç gün içinde— bir miktar daha bulacağına söz verdi. Ama bu konuda pek emin değilim, K[öttgen] kendini gösterebileceği zaman hemen el altındadır da, onun dışında işe yaramaz ve hiçbir şey yapmaz. *Adiós*.

Sevgiler
E.

BARMEN'DEKİ MARIE ENGELS'E
BRÜKSEL, CUMARTESİ, 31 MAYIS 1845

Sevgili Marie,

Ne yazık ki sana, düğününde yanında olamayacağım için üzüntülerimi iletmek zorundayım, çünkü pasaport konusunda bana birtakım zorluklar çıkarttılar. Geçen çarşamba *Administration de la sûreté publique*'e* gidip Prusya için pasaport talep ettim. Epey bekledikten ve göç edişimle ve Prusya sefirinden pasaport alamayışımla ilgili uzun tartışmalardan sonra açıkça bildirildi ki, daha yeni gelmiş olduğum için onlardan pasaport alamazmışım. Burada biraz daha uzun bir süre yaşamış olsaymışım, kendileri —yani *sûreté publique* müdürü bay Hody— bana pasaport vermeye yetkili olurmuş, ama şimdi bunu yapamazmış. Zaten buraya yerleşip iş kuran yabancılar normal olarak bir yıl ya da altı ay geçerli olan pasaportlarıyla geliyorlarmış, kendisine de öyle emir verilmiş, bunlara vize düzenleyebilirmiş, ama yeni gelmiş yabancılara pasaport düzenleyemezmiş. Ve burada birtakım bağlantılarım olsaymış, o zaman hiç kuşkusuz dışişleri bakanlığından pasaport alabilirmişim. Aslında böyle bağlantılarım da var, bir Alman doktor zorluk çıkardıkları zaman bana pasaport sağlayacağına söz vermişti. Ama bu doktor da iki hafta önce evlenip balayını geçirmek için Wallon** kaplıcaları-

* Emniyet amirliği. –ç.

na gitti. Perşembe günü döndü ve ancak dün gece kendisiyle görüşmeyi başardım; çok yardımsever davrandı, ama ardından bakanlığa en erken bu sabah gidebileceğini, bu nedenle pasaportumu kesinlikle öbür günden —Pazartesi— önce alamayacağımı, bu nedenle yola çıkmamı Pazartesi akşamı ya da Salı sabahına ertelemem gerektiğini söyledi. Kendisine bu kadar bekleyemeyeceğimi söyledim, ama bana tekrar daha erken bir yardım sağlayamayacağını anlattı; gene de bir kez deneyecekti. Bu sabah bir not yollayıp işi araştırdığını ve pasaportumu Pazartesinden önce değil, belki en erken Pazartesi akşamı alabileceğimi bildirdi. Hemen kendisine yanıt yazdım, o zaman kendisini daha fazla yormamasını, çünkü bu durumda yolculuktan vazgeçmek zorunda olduğumu belirttim.

Koşullarım böyleyken, senin ve ötekilerin kolayca anlayabileceği üzere, pasaportum olmadan sınırı geçmeye kalkışırsam, sonra başıma olmadık işler gelebilir — ayrıca, bay Hody de göç kağıdımın *pour sortir de la Prusse, mais pas pour y rentrer**** olmasından dolayı tersini önerdi —işler böyle olunca, burda kalıp düğününü kendi başıma ve düşüncelerimle kutlamaktan başka çarem yok— bu beni üzecek olsa da. Her ne kadar bunları size yüzyüze dile getirmeme izin verilmediyse de, günboyu seni ve Emil'i [Blank] düşüneceğime, evliliğiniz ve çıkacağınız yolculuk için en iyi dileklerimin yanınızda olacağına emin olabilirsin. Size, sizi biraraya getiren ve benzerine az rasladığım ilişkinizi güzel, insancıl ve kutlu kılan aşkın, tüm yaşamınız boyunca sürmesini, sizi tüm terslikllerden kolayca kurtarmasını ve mutluluğunuzun kaynağı olmasını diliyorum. Evlenmenize tüm kalbimle seviniyorum, çünkü biliyorum ki, ancak mutlu bir birlikteliğiniz olabilir ve siz —birbirinize bağlandıktan sonra da— birbirinizi hayal kırıklığına uğratmayacaksınız. İnan ki, size sunulacak olan iyi dileklerin hiçbiri benimki kadar içtenlikli, yürekten ve sıcak olmayacaktır! Biliyorsun tüm kardeşlerim içinde her zaman en

** 24 Wallon: Güney Belçika'nın Fransızca konuşulan bir bölgesi. –ç.
*** Prusya'dan çıkmak için, ama oraya yeniden girebilmek için değil. –ç.

çok seni sevdim, en fazla sana karşı güven besledim — o halde, büyük yeminler etmesem de, çok şeyler söylemesem de bana inanacaksın. Size bir kez daha, aşkınızın hep böyle kalmasını diliyorum, —bir şeyler daha diliyorum— sen anlarsın. Mutlu olun!

Çok yakında Mrs. Blank'tan bir mektup almayı umuyorum, çünkü Mrs. Blank'ın da, Fräulein Engels kadar benimle de ilgileneceği inancındayım. Mutlu bir düğün ve mutlu bir yolculuktan sonra sizinle yazın Ostende'de ya da İngiltere'de görüşmek umuduyla, o zamana kadar hoşçakalın! Herkese candan selamlar.

Sadık
Friedrich'in

LONDRA'DAKİ KARL MARX'A
MANCHESTER, 6 TEMMUZ 1851

Sevgili Marx,

Benim ihtiyarı burada 8 gün dolaştırıp durduktan sonra geri postalamayı başardım ve sana ensonu *Post Office order*'la* 5 sterlin yolluyorum. Babamla görüşmemizin genel olarak sonuçlarından memnun sayılırım. En azından üç yıl daha burda olmama gereksinimi var, üç yıl için bile olsa sürekli yükümlülük altına girmedim, o da fazla üstelemedi, ne yazarlık konusunda, ne de bir devrim patlak verirse burda kalmam konusunda ısrar etti.

Bu olasılık üzerinde fazla düşünmüşe benzemiyor, halk şimdi bu kadar emin! Buna karşılık ben temsilcilik ödentimi ve masraflarımı daha başından kesinleştirdim — yıllık 200 sterlin civarında, bu da büyük zorluklar çıkmadan onaylandı. Böyle bir yıllık ücretle her şey yoluna girer, hele bir dahaki bilançoya kadar ortalık sakin kalır, burdaki işler de iyi giderse, ödemesi gereken miktar epey farklı olacak — bu yıl 200 sterlini çoktan geçtim. Ayrıca hem burdaki, hem ordaki

* Posta havalesiyle. –ç.

tüm iş ilişkilerini benim elimin altına verdi, çok iyi iş yaptığım ve 1837'den bu yana malvarlığını iki katından fazlasına çıkardığım için, gerektiğinden fazla nazlanmadığım da anlaşılacaktır.

Bunun dışında, ihtiyar da bayağı kurnaz. Ancak çok yavaş ve zorlukla gerçekleştirilebilir, ayrıca Ermenler'in aksatması yüzünden belki de hiç gerçekleşmeyecek planına göre, Peter E[rmen] kendisinin de istediği gibi Liverpool'a geçecek, burdaki yazıhanenin tüm yönetimi bana verilecek, G. Ermen de o zaman fabrika müdürlüğünü üstlenecekti. Böylece elim-kolum bağlanmış olacaktı. Doğal olarak hemen bunun gücümü aşacağını belirtip alçakgönüllü oğul rolüne büründüm. İhtiyar birkaç gün daha kalsaydı tam anlamıyla birbirimize girecektik, adam şansını hazmedemiyor, fazla coşuyor, akıl hocalığına kalkışıyor ve tahrik edici oluyor, ama aynı zamanda o kadar aptal ve görgüsüz ki, örneğin Ermenler'den birinin yanında, çenemi kapadığından emin ve saygısız davranmayacağıma güvenerek burdaki son günlerini değerlendirmek istedi ve gönlümü almak için Prusya kuruluşları üzerine bir ditiramp* söyledi. Doğal ki birkaç söz ve öfkeli bir bakış onu kendi sınırlarına döndürmeye yetti, ama bu bile bizi —tam da vedalaşmak üzereyken— yeniden buz gibi bir hava içine sokmaya yeterliydi ve tabii ki, şu ya da bu biçimde bunun (hevesini kursağında bırakmış olmamın) intikamını almaya kalkmasını bekliyorum. *Nous allons voir***. İşin doğrudan pratik sonuçları olmasa, yani para durumum üzerinde, doğal ki bu durumda salt soğuk iş ilişkilerini, bu duygusal saçmalıklara yeğlerdim.

*Ceci entre nous****.

Kölnischer Zeitung'un yüzünü Temmuz başından beri burda görmedik, belki de abone yenilenmesi unutuldu. Yani yeni bir şeyler oldu mu, bilmiyorum. Sen bir şeyler biliyorsan, bana da bildir. Ensonu yeniden düzenli bir biçimde ça-

* Eski Yunanlıların, Dionysos şerefine okudukları tören şarkısı. –ç

** Göreceğiz bakalım. –ç.

*** Bu da aramızda. –ç.

lışmaya başlayabileceğim. Çünkü şu serginin[2] getirdiği tedirginlikler artık sona erdi ve *Athenaeum Kataloğu** da sonunda bitti. Ayrıca yakında rahatsız edilmemek için köye taşınmaya niyetliyim. Önümüzdeki bir yıl içinde benim ihtiyar buralara gelmeyeceğine göre, kendimi rahatıma uygun bir biçimde ayarlar ve temsilcilik ücretlerimin büyük bir kısmını başka bir biçimde kullanabilirim.

Eşine selamlarımı ilet ve çabuk yaz.

Sevgiler
F. E.

LONDRA'DAKİ KARL MARX'A
MANCHESTER, 17 ŞUBAT 1852

Sevgili Marx,

Bu kadar kısa kestiğim için bana kızgın olmalısın, ama şeytan çarpsın ki işten ve ticaretten başımı alamıyorum. *Voici les faits***: 1. Charles [Roesgen] Almanya'ya gitti ve bana yalnızca tüm mevcut işlerini değil, aynı zamanda yılsonuyla ilgili işlerin hatırı sayılır bir kalıntısını da bıraktı; 2. Geçen yılın bilançosu benim ihtiyara *olumlu bir zarar* getirdi,*** onun için pek sağlıklı bir zarar ama bana müthiş hikayelere, hesaplara ve bir yığın işe vb. maloldu; 3. Ermenler'den biri [Gottfried Ermen] kontratı bozdu, buna bağlı olarak ortaya çıkan entrikaları ve yazışmaları tahmin edebilirsin. Her neyse, bu akşam uzun uzun sana yazacak yerde 8'e kadar yazıhanede oturup benim ihtiyara bir mektup daha yazmak ve gecenin 12'sinde postaneye götürmek zorunda kaldım; yarın akşam Jones[3] için yapmam gereken bir şey var, öbür gün de *Tribune* için bir makale tamamlamaya çalışacağım. Akşamları 7-8 arasında boş zamanım olması bu ara olası değil, en kötüsü de, bir süre daha tüm dikkatimi bu lanet olası ticare-

* *Athenaeum*: 1828-1921 yılları arasında haftalık olarak yayınlanan İngiliz edebiyat dergisi. –ç.

** İşte gerçekler. –ç.

*** Gelecek yılın kârından düşüleceği için. –ç.

te adamak zorunda olmam, yoksa burda her şey ters gitmeye başlıyor, o zaman da ihtiyar benim *supplies*'ı* keser.

2 sterlin eline geçmiş olmalı. Son mektubunu uzun uzun yanıtlamaya zaman bulamadıysam da, senden yakında haber bekliyorum.

[...]

Sevgiler

F. E.

Nasıl oluyor da Weydem[eyer]'den hiç ses çıkmıyor? Yarın sabah da "Arctic" mektup getirmezse ümidimi keseceğim, bir şeyler olmuş olmalı. Bildiğim kadarıyla 5 Ocaktan bu yana yazmadı, en azından benim haberim olmadı.

* Ödeneğimi. –ç.

LONDRA'DAKİ KARL MARX'A
MANCHESTER, 19 MAYIS 1852

Sevgili Marx,

Les affairs vont bien,*. Yarın ya da öbür gün benim ihtiyar tekrar gidiyor, işlerinden de oldukça memnun. Buradaki iş tamamen yeniden organize edildi ve yeni temeller üzerinde yürütülüyor. Ücret artışı başarıyla halloldu, ve anlaşmalar imzalanıp, benim ihtiyar kaybolur kaybolmaz, sözü edilen banknotlar yanında görünüverecekler. Bu arada en güzeli de, *benim* tek bir şey bile imzalamamış olmam. Benim ihtiyar politik ilişkiler bakımından bana pek de güvenemeyecek ve ayrıca, sonradan benim yüzümden yeni tatsızlıklara uğramaktan sakınacak kadar bir akla sahip. Bir de gelişmeler elverdiği ölçüde, biraz yol-yöntem kollayarak, yerimi kardeşlerimden birine bırakabilirim, böylece ayrıldığımda benim ihtiyar olsa olsa bir takım hayallerini yitirir, özveride bulunan benim, o değil. Şu senin karakter çizimleri[4] nasıl gidiyor, yazsana. Ben bütün bu değişikliklerden dolayı birdenbire boğazıma kadar işe gömülmüş durumda olduğumdan, önümüzdeki günlerde seninle birlikte çalışmayı biraz zor düşünebilirim, gene de seni bir an önce burada görmek isterdim. Dronke'yle şu işleri en kısa zamanda halletsen de, biz de burada onları birkaç akşamda tamamen bitirsek iyi olacak, o zaman sen gelmeden önce de ben buradaki dökümanlara dayanarak sözkonusu kişiler (adları bana vermelisin) konusunda kısa özetler çıkarırım, çarçabuk ilerleyebiliriz. Şimdi aklıma geldi, en iyisi Pfingsten'de** gelmen, yani ondan önceki Cuma günü —sekiz gün sonra öbür gün— burada *holiday**** olacak. Hava güzel olursa Man adasına, ya da başka bir yere gideriz, hava bozarsa da çalışırız. Yalnız gelmeye çalış, Dronkius başka zaman hoş geldi sefa geldi, ama şimdilik işime yaramaz, çalışırken de rahatsız eder.

* İşler iyi gidiyor. –ç.

** Pfingsten: Pantkot Yortusu, genellikle Mayıs veya Haziranın başında kutlanan dinsel bir bayram. –ç.

*** Tatil. –ç.

Bu arada, yeni uygulamaya göre 1 Temmuzdan başlayarak param artmakla kalmıyor, artık tamamen *benim* oluyor, artık hiç kimse nereye harcadığımı soramayacak. Gerisini yüzyüze anlatırım.

Sevgiler
F. E.

BARMEN'DEKİ ELISABETH ENGELS'E
MANCHESTER, 27 ŞUBAT 1861

Sevgili Anne,

Mektubuna hemen yanıt vermek isterdim, ama Emil [Engels] buradayken işler öyle yoğundu ki, yazmak tümden olanaksızdı. Neyse dün sabah yola çıktı, umarım bu akşam Engelskirchen'e varır. Sevgili anne, kardeşlerime [Hermann, Emil ve Rudolf] iş sorunlarından dolayı kin besleyeceğim diye sakın korkma, aklıma bile gelmez. Kendimi baba mesleğinden bu biçimde dışlamak zorunda kalmak benim için hiç de hoş olmadı; bir sürü nedenden ötürü doğal bir *hak* olarak gördüğüm şeyler usulca elimden alınır ve benim bunu sanki çok doğal bir şeymiş gibi kabul etmem beklenirse, bunun hoşuma gitmesi olanaklı olamaz. Bu iş benim haklarım gözönüne alınarak yapılmış olsaydı çok daha iyi, ya da daha iyi olabilirdi demek istemiyorum, ama hiç kimse bana bir şey açıklamak zahmetine bile katlanmadı, sen de yadsıyamazsın ki, bu durumda o zımbırtıyı imzalamamı istemek biraz fazla ağır bir istemdi. Neyse, böylelikle konu kapanmış oldu, kardeşlerimden hiçbirine kin beslemeyeceğime emin olabilirsin. Gelecekte birbirimize daha sık gereksinimimiz olacak, ve ayrıca benim anlaşılamamış ince ruhlu adamı oynamak gibi bir düşkünlüğüm olmadığını da bilirsin. Emil, bende ona karşı, bırak bir parça kızgınlık, herhangi bir gücenme bile duyumsamadı, duruma tümüyle razı olduğuma göre ve Engelskirchen'deki işin dördüne de iyi sonuçlar getirmesinden başka bir dileğim olamayacağına göre, o da gücenmek gibi bir duy-

guya kapılamaz. Yani bunun için kendini harap etme anneciğim, benim için konu tümüyle kapanmıştır, öyle ki, şu hoş olmayan duygu da, imza atmaya gittiğim zaman vardı, imzayla birlikte o da halloldu, kapandı ve unutuldu. Bu iş, *benim* için salt bir yanıyla bu kadar sevimsizken, senin görüşmeler sırasında çok daha tatsız anlar yaşamış olduğunu düşünüyorum da, birkaç kalem darbesiyle bunların hepsine son verebilmek beni mutlu kılıyor. Yüz tane daha başka iş bulabilirim, ama bir anne daha asla.

Beni sorarsan, gerçekten iyiyim, Emil burda keyifliydi, sana da Gottfr[ied Ermen]'le işimizin tamamlandığını yazdı, böylece ensonu bu iş de düzene girdi. Hoşçakal, sağlığını koru, kendine iyi bak ve Hermann'a, Rudolflar'a [Rudolf Engels ailesi], Blanklar'a ve Boellingler'e çok selam söyle,

İçten sevgilerimle

Oğlun
Friedrich

LONDRA'DAKİ KARL MARX'A
MANCHESTER, 29 KASIM 1868

Sevgili Mohr*

Aşağıdaki soruların yanıtlarını *iyice* düşün ve hemen bildir ki Salı sabahı yanıtın elimde olsun:

1. *Tüm* borçlarını ödemek, *so as to have a clear start*** ne kadar paraya gereksinimin var?

2. Yılda 350 sterlin ile olağan düzenli giderlerini karşılayabilir misin, (hastalık ya da önceden bilinemeyecek sıradışı giderler bir yana), yani yeni borçlanmalar yapmaktan kurtulabilir misin? Hayırsa, bunu sağlamak için gerekli olan miktarı bildir. Bunu, tüm borçlarının tamamen ödenmiş olduğunu varsayarak düşün. Asıl soru kuşkusuz bu.

G. E. [Gottfried Ermen] ile görüşmelerim öyle bir nokta-

* Mohr: mağrip, habeş, zenci, "arap". Marx'ın, aralarındaki takına adı, Engels'inki de 'general' idi. –ç.

** Temiz bir başlangıç yapabilmen için. –ç.

ya geldi ki, kontratım bittiğinde —30 Haziranda— beni *satın almak* istiyor, yani 5 yıl için rakip şirketlere çalışmayacağıma ilişkin bir taahhüt verirsem, ve ona şirket işlerini sürdürme yetkisi verirsem, bana toplu bir para vermeyi öneriyor. Ben de adamı o noktaya götürmek istiyordum. Ama geçen yıllardaki bilanço kötü olduğu için, bu önerinin, önümüzdeki yıllarda, para sorunu olmadan yaşamamızı sağlayıp sağlamayacağı biraz kuşkulu, çeşitli nedenlerle yeniden kıtaya* göçmemiz olasılığını ve çıkacak sıradışı giderleri düşünmek bile yeterli. G. E.'nin [Gottfried Ermen] bana önerdiği miktar (o bana öneri getirmeden çok önce, ben bu meblağın senin ödentilerin için kullanılacağı konusunda nettim) benim, sana 5-6 yıl için yıllık kesin 350 sterlin ve kuşkusuz olağandışı durumlar için biraz daha fazla gönderebilecek bir duruma gelmemi garantiliyor. Ama anlayacağın gibi, zaman zaman borç birikir ve bunları sermayenin devamından çekmek zorunda kalırsam bütün bu ayarlamalar alt-üst olur. Günlük geçim giderlerimiz yalnızca *gelir*den değil, baştan itibaren kısmen *sermaye*den alınacağı için, tüm hesaplarımı buna göre yapmalıyım, bu nedenle hesaplar biraz karmaşık olacak ve sıkı sıkıya uymak gerekecek, yoksa mahvoluruz.

Senden rica ediyorum, yanıtında her şeyi *gerçekten* olduğu gibi göster ki, ben de buna bağlı olarak G. E.'ye karşı davranışlarımı ayarlayayım. Yani yıllık gereksiniminin ne olacağına kendin karar ver, ne yapabileceğimize bakalım.

Bu 5-6 yıldan sonra ne olacağı henüz bence de açık değil. Her şey şimdiki gibi kalırsa, sana yıllık 350 sterlin, ya da daha fazla yollamak durumunda olamam, ama en azından 150 sterlin yollayabilirim. O zamana kadar bir şeyler değişebilir, yazınsal etkinliğin de sana bir şeyler getirebilir belki.

Eşine ve kızlarına çok selamlar. Yolladığım fotoğraflardan bir tane de Laura'ya gönder.

Sevgiler
F. E.

* Avrupa'ya. –ç.

ENGELSKIRCHEN'DEKİ ELISABETH ENGELS'E
86, MORNINGTON STREET, STOCKPORT ROAD
MANCHESTER, 1 TEMMUZ 1869

Sevgili Anne,

Bu gün özgürlüğümün ilk günü ve bu günü ilk iş olarak sana yazmaktan daha iyi değerlendiremezdim. Dün ensonu G. E. [Gottfried Ermen] ile tüm temel konularda anlaşmaya vardık. Avukatının hazırladığı sözleşme taslağı öyleydi ki, onu *o biçimiyle* asla imzalamazdım. 5 yıl süreyle onunla hiçbir biçimde rekabet yapmama güvencesini verecektim, yani ağartılmış, boyanmış ya da kolalanmış pamuk ipliği üretemeyecek ya da satamayacaktım. Bu tamam. Ama avukat bunu öyle belirtmiş ki, şu ya da bu anlaşma koşuluna aykırı davrandığım takdirde, duruma göre 100 ile 1000 sterlin arasında değişen bir para cezası ödemem gerekiyordu. Böylelikle G. E.'ye [Gottfried Ermen] ceza olarak bana ödeyeceği 1750 sterlinden *daha fazlasını* geri ödemem gerekecekti, mahkeme masraflarının sözü edilmemişti üstelik. Avukatım, bu noktaları kesinlikle kabul etmememi önerdi, böylelikle tasarının neredeyse yarısını kapsayan bu maddeleri çizip attık. Sonra bir nokta daha vardı: E ve E [Ermen ve Engels] şirketi işlerinin bundan böyle Gottfried tarafından yürütülmesi. Avukatımın söylediğine göre, buna böyle *açıklıkla* izin verirsem, iflas durumunda hâlâ ortak olarak görünmem ve sorumlu tutulmam olanaklıymış. Ben de, bu noktadaki *açık* onayının 5 yılla sınırlanmasını ve ancak kendisi de bu süre içinde etkin bir ortak olarak işin içinde olursa geçerli olmasını istedim.

Benim Gottfried başlangıçta çok aceleci olduğu halde, sonradan işi uzatmaya başladı, hatta bir keresinde taslağı üç hafta boyunca evinde unuttu, hem de hiçbir şey söylemeden, böylece ben ikinci sözleşme taslağını (Gottfried Ermen, Anton Ermen ve benim aramda, benim ayrılmamla ilgili olarak çıkan sorunları kapsayan) ancak üç hafta sonra alabildim ve bilinen avukat formalitelerinden sonra ancak 8 gün

önce görüşmeye başlayabildim. Ayrıca G. E.'nin son günlerde benden kaçar gibi bir hali vardı, sanki benimle daha kolay başaçıkabilsin diye işten ayrılmamı bekliyor, işi sürüncemede bırakmak istiyor gibiydi. Ancak dün sabah görüşmelere başlayabildik, G. E. *her noktada* ödün verdi, ben de beş yıl boyunca 40 no. altında pamuk ipliği dokumama ve sarmama

konusunda ödün verdim, ama iplik hammade olarak kaldığı sürece bu tür iplikle *ticaret* yapma hakkı bende kaldı. Bu ödünün benim için hiçbir pratik anlamı olmadığına göre, ona iyilik yapmış oluyorum.

Böylece birkaç hukuki formalite halloldu, sanırım üç hafta içinde her şey *bitebilir*, öte yandan Ağustosa kadar devam etmesini göze alıyorum, çünkü önce bilançoların hazırlanması gerekiyor, o zaman da avukatlar her işi fena halde sürüncemede bırakıyorlar.

Dün öğleden sonra Gottfried'le fabrikaya gidip depoyu ve mal alımını gördüm, sonra onun evine gittik, bana bir şişe nefis Scharzhofberger şarabı ikram etti. Konunun hallolmasından, işin tek efendisi olmaktan ve benimle hırgür çıkmayışından, benim kadar memnun, çünkü: 1. kardeşlerimle şirket kurmuş olsaydım, avukatımın söylediğine göre, Ermen'e yasak koyup E ve E şirketini [Ermen ve Engels] *buradan da* yönetebilirdik, 2. zaten rekabetten çok korkuyor, 3. ortaya çıkan o ki, işte büyük beceriksizlikler yapılmasını önlemek istiyorsa daha bir süre bana çok gereksinimi olacak, bu nedenle, ne zaman istersem yazıhaneye gelmem için beni davet etti, ve insanlara arasıra bilgi vermemi rica etti, doğal ki kabul ettim. Genç bir Stuttgartlıyı katip olarak yanına almış, ama adam daha ancak 3 haftadır burda ve doğal ki çok deneyimsiz. Yeterince yükü olacak ama.

[...] Gencecik özgürlüğüm bana müthiş bir tad veriyor. Dünden beri bambaşka bir adam oldum, sanki on yıl gençleştim. O puslu şehir yerine bu sabah nefis bir havada birkaç saat kırlarda dolaştım, burada çalışmak fabrika avlusuna bakan depodaki kasvetli çalışma odamda çalışmaktan çok farklı, yazı masam son derece konforlu döşenmiş bir odada, penceremi açtığımda içeri çevreyi lekeleyen duman girmiyor, penceremde çiçekler, evin önünde ağaçlar var. Kulübe on dakika uzaklıkta oturuyorum, Almanlardan ve malum pansiyonlar semtinden,[5] çiğnenmeyeceğimden emin olacak kadar uzak. Akşamları 5-6 arası evde yiyorum, yemekler gerçekten iyi, sonra genellikle birkaç saatliğine kulübe gidip gazete fa-

lan okuyorum. Bilanço için kente koşuşturmama gerek kalmayınca bunları da düzenli biçimde yönlendirebileceğim.

Şimdilik hoşçakal anneciğim, herkese selam söyle, geziye çıkma planlarınız varsa bana bildir ki, ona göre burayı düzene sokayım; beni henüz şimdiki durumumla değerlendirmemelisiniz.

Candan sevgiler
Oğlun
Friedrich

ENGELSKIRCHEN'DEKİ ELISABETH ENGELS'E
LONDRA, 21 EKİM 1871

Sevgili Anne,

Sana uzun zamandır yazamadıysam, bu, politik etkinliğimle ilgili olarak son yazdıklarına, seni incitmeyecek bir biçimde yanıt vermek istediğim içindir. *Kölnische Zeitung*'daki adi yalanları, özellikle Wachenhusen denen pisliğin alçaklıklarını okudum, öte yandan savaş sırasında Fransız basınında çıkan her şeyi yalan sayarlarken, aynı insanlar, şimdi herhangi bir polis uydurmasını, en satılmış Parisli gazetenin Komün karşıtı her bir iftirasını sanki kutsal gerçeklermiş gibi Almanya'ya aktarmaktalar, bütün bunlar beni sana yazmamı engelleyen bir ruh haline soktu. Prusyalı örneğe uygun olarak vurulan birkaç rehine, Prusyalılar gibi ateşe verilen iki-üç saray için büyük kıyamet koparıyorlar, — ötekilerin tümü yalan—, ama Versay sarayı mensuplarının silahsızlandırdıktan *sonra* toplu halde katlettiği 40.000 erkek, kadın ve çocuktan kimse sözetmiyor! Tüm bunlardan sizin haberiniz olamaz, sizin *Kölner* ve *Elb*[*erfelder*] *Zeitung*'tan başka bir kaynağınız yok, onların yalanları adeta huniyle beyinlerinize aktarılıyor. Ne var ki, sen yaşamın boyunca bazı insanların umacı olarak tanıtıldığına tanık oldun, eski Napoléon zamanında Tugendbund üyeleri,[6] 1817-1831'de demagoglar,[7] 1848 halkı; ve her kezinde sonradan

ortaya çıktı ki, tüm bu insanlar hiç de kötü değillerdi, onlar hakkında öne sürülen dehşet hikayelerinin baştan beri takibat furyası tarafından uydurulduğu da anlaşıldı. Umarım, sevgili anneciğim, gazetedeki hayalî alçaklıkları okuduğunda bunları anımsar ve 1871'lilerin hakkını teslim edersin.

Nerdeyse 30 yıldır sahip olduğum görüşleri değiştirmemiş olduğumu biliyordun, olaylar beni buna zorladığı anda bu görüşleri savunmakla kalmayacağımı, üzerime düşeni yapacağımı da beklemeliydin. Bunu yapmasaydım, benden utanç duyman gerekirdi. Marx, burada olmasaydı ya da hiç varolmasaydı gene de değişen bir şey olmazdı. Suçu ona yükleyerek büyük bir haksızlık yapıyorsun, ayrıca çok iyi anımsıyorum ki, bir süre önce de Marx'ın akrabaları, *benim* onu baştan çıkardığımı ileri sürüyorlardı.

Her neyse, bu konu yetti. Değiştirilebilecek bir şey yok, bunu böylece kabul etmek gerekiyor. Bir süre sessiz geçerse, bu patırtı kendiliğinden dinecek, sen de her şeyi daha sakin bir gözle göreceksin.

Eylülde bir süre Ramsgate'teydim, Dover'in biraz kuzeyinde, doğu kıyısında küçük, daha doğrusu büyükçe bir sahil yeri. Gördüğüm en eğlenceli sayfiye yeri, son derece içten, dik kalkerlerin hemen altında pek güzel, sağlam bir kumsal, bu kumsalda zenci kılığına girmiş sokak şarkıcıları, hokkabazlar, ateş yutanlar, kuklacılar ve bunun gibi birçok maskaralık dizilmiş. Sosyetik yerlerden biri değil, ama ucuz ve içten. Yüzmek çok iyiydi, suyun soğuk oluşu bana iki kat iyi geldi, iştahım müthiş arttı ve günde 10 saat uyudum. Londra'nın en sağlıklı bölgesinde oturduğum ve doktorun söylediğine göre, hava orada kır havası kadar iyi olduğu halde, böyle bir hava değişikliğinin nasıl bir etki yarattığının farkına vardım, sen de gelecek yaz 3-4 hafta deniz havası almayı düşünmelisin, en sağlıklı insanı bile daha sağlıklı yapıyor.

İlginç komşumun piyanosu çoktandır beni rahatsız etmiyor, seyahate çıkmış olmalı. Buna karşılık öteki tarafta, yeni evlerin yapıldığı yerde bir müzisyen komşum var, bir terzi dükkanı, üst kattaki odalar kiralanıyor. Şimdilik fazla rahatsız etmiyor, bu yüzden yakınamam. Birkaç zamandır nefis bir sonbahar havası vardı, ardından beklenmedik berbat bir yağmur geldi, öyle ki ateş yakmak zorunda kaldım, oysa daha 3 gün önce öylesine boğucu bir hava vardı ki, pencereleri açmadan oturamıyordum. Genelinde buranın havası Manchester'den çok daha iyi, tam gün yağdığı hemen hiç olmuyor, oysa Manchester'de bu zamanlarda sık sık 2-3 gün aralıksız yağmur yağar.

[...] Bu arada, keyfim yerinde ve eski aşkıma döndüm: burada yetişen uygun bir tütün bulunca yeniden uzun ağızlıkla içmeye başladım. Bu gece için kendime özel bir program yaptım: yağmura karşın kumsaldaki Wiener Bierhalle'ye [Viyana Birahanesi] gideceğim, orda doyana kadar içebiliyor insan. Emil Blank [Junior] bugünlerde şöyle bir uğra-

dı, kente hemen hemen hiç inmediğim için haylazı o günden beri görmemiştim.

Hoşçakal, bütün kardeşlerime selam söyle ve uzun zamandır sessiz kalışıma aynen karşılık verme. Tüm kalbimle.

Sevgiler
Friedrich

Emil Blank'a, Marx'ın benim parama *gereksinimi olmadığını* söyleyiver. Aynı Emil Blank'ın yüzünün, *ben* ona, *onun* parası konusunda öğütler vermeye kalksam ne duruma gireceğini görmek isterdim.

ENGELSKIRCHEN'DEKİ EMIL ENGELS'E (JUNIOR)
LONDRA, 22 ARALIK 1886

Sevgili Emil,

Yeniden senden ve sayende annenden [Charlotte Engels] ve sizlerden haber aldığıma çok sevindim.

Arzuna gelince, bana öyle geliyor ki, bu benim için büyük bir tutarsızlık olarak görülse bile, önünde-sonunda yararlı hedefler güdüldüğü için Barmen'deki Protestanlar Birliğine[8] 150 Marklık bir bağış yapmayı *ben* de isterdim. Sanırım kayınpederin de [Friedrich Wilhelm Röhrig] aynı biçimde, açıkça sosyal-demokrat olan bir işçi kasasına nasılsa para kamu yararına kullanılıyor diye bağışta bulunmayı tutarsızlık olarak değerlendirirdi. Öte yandan iyi niyetle bir şeyler yapmak olanaklı, ama kendimi hissedar olarak Protestanlar Birliğinin hesap defterine kayıtlı görmek bana çok komik geldiğinden, *sana* iki hisse senedi hediye ediyorum, bunlarla ne istersen yapabilirsin. Hermann'a [Engels - Junior] yazdığım ve sorunu çözeceğini umduğum not da ilişikte.

Hepinizin iyi olmasına ve özellikle annenin, çocukları ve torunlarını düşünerek yeniden kendini toplamasına çok sevindim. Babanızı [Emil Engels - Senior] aile yaşamında olsun, iş konularında olsun daha uzun süre arayacaksınız. O dört-dörtlük bir adamdı, ailedeki yeri asla doldurulamaz,

işte ise pek zor. Öte yandan böyle erken yaşta, böylesine sorumlu görevlere gelmenizin siz gençlere yararı çok, benim zamanımda bu durum Almanya'da ne yazık ki çok ender raslanan bir şeydi, oysa aklın ve hatta karakterin gelişmesi için çok gereklidir. Bırak ihtiyarlar Barmen'de eğlensinler, yazın da Engelskirchen'i kaplıca olarak kullansınlar, böylesi daha iyi, işi tek başınıza yürütebildikçe kendinize güveniniz de artacaktır.

Artık mektubuma son vermeliyim, birkaç dakikaya kadar Manchester'den Schorlemmer gelecek, yarın da Paris'ten birkaç konuk bekliyorum [Laura ve Paul Lafargue], o zaman ev dopdolu olacak, iş ve yazışmalar da yatacak. Ama ben hisse senetleri işini düzene koymak için bu fırsattan yararlanmak istedim ve şu son birkaç boş dakikayı kullandım.

Özellikle annene benden çok selam, eşine, oğluna, Hermannlar'a [Hermann Engels ve ailesi] ve Moritz'e [Engels] ve kuşkusuz sana da selamlar.

Amcan
Friedrich

Bu arada hepinize mutlu bir noel diler, yeni yılınızı kutlarım.

BARMEN'DEKİ MOHRHENN'E
122 REGENT'S PARK ROAD, N. W., LONDRA, 9 ARALIK 1890

Değerli Mohrhenn Yoldaş,

Bruch'taki aile evimin fotoğraflarını çekmekle katlandığınız zahmete çok teşekkür etmek isterim. Resimler bana büyük bir mutluluk verdi ve belleğimdeki ev merdivenlerine, şu ya da bu odaya, ya da pencereye bağlanan güzel gençlik haylazlıklarımı bana yeniden yaşattı. Yaşlı Fräulein Demuth haklı, Bruch'taki ev —ki benim gençliğimde kapı numarası 800 idi— doğru evdir, onun arkasında bahçemiz, sonra da Engels yokuşuna kadar çimenlik uzanırdı, sonra karşımızda büyükbabam Caspar'la kardeşi Benjamin Engels'in evleri vardı. Burada sonraları amcalarım Caspar ve August

oturdular. Sanırım Fräulein Demuth'u hayal-meyal anımsıyorum, herhalde kuzenim Caspar'da beni birkaç kez görmüş olmalı, o zamanlar ikimiz de gençtik. O size büyükbabamın içinde doğduğu eski baba evimizi anlatabilir. O ev, Engels yokuşunun bitiminde, Bruch'la kesiştiği yerde Böhen'e çıkan, ama o zamanlar adsız olan sokağın karşısında idi. İki katlı, gerçek bir küçük-burjuva eviydi, benim gençliğimde altı kilerdi, yukarda büyükbabamların iki emekli hizmetçisi otururdu, herkes onları Drütschen ve Mineken diye bilirdi, biz çocuklara sık sık lahana turşulu ekmek verirlerdi. Demiryolu o evi yok etti.

Kardeşim Rudolf, Bruch'un —uzun zamandır böyle diyorduk ona— o zamanlarda da çoktandır artık eskisi gibi uslu olmadığını bana çok açıkça anlatmıştı. Eskiden Ottenbruch adında birinin oturduğu, şimdi ise içkili lokanta olan karşımızdaki evi bana gösterip şöyle demişti: "Gördün mü, buraya sosyal-demokratlar bile gelmeye başladı artık!" Bruch'da sosyal-demokratlar — elli yıl öncesine göre koskoca bir devrim doğrusu.

Eski evimiz sosyal-demokratların basımevi olursa daha da büyük bir devrim olur. Ama işe çok ölçülü girişmeniz gerekirdi. Başka birine satmadıysa ev şimdi hâlâ kardeşim Hermann'ın mülkü, ama evin ne iş için kullanılacağını anlarsa biraz zor satar. Eh, çok yakında bir şey çıkmaz sanırım, olsa da fazla parlak olurdu zaten.

Şimdi hoşçakalın. Nasılsa bir daha Barmen'e geleceğim, sizi de ziyaret edeceğim, o zaman Sosyalistler Yasası çıktığında ne biçim domuzluklar yapıldığını anlatırsınız.*

Çok içten selamlarımla

Sizin
F. Engels

* Engels bu son cümleleri, hemşerilik havasına kapılarak Ruhr havzası şivesiyle yazmıştır. –ç.

"Zaten, doktor değilim ben, hiçbir zaman da olamayacağım, ben yalnızca tüccar ve Prusya krallığının basit bir topçusuyum..."* Bunu Engels, 1842'de Berlin'de askerliğini yaptığı sırada yazdı. Orada bulunuşundan eğitimini sürdürmek ve üniversitedeki açık dersleri izlemek için de yararlandı. Ayrıca öyle nitelikli makaleler yazdı ki, redaktör Arnold Ruge, Engels'in olsa olsa 'bay doktor' olabileceğine inanmıştı.

Engels'in despot babası, onun bilimsel kariyer yapmasını engelledi. Buna karşın o, kendisine özgü azmi sayesinde, eğitimini sürdürmek için her olanağı kullandı ve sistemli ve köklü bir biçimde farklı bilim dallarıyla yakından ilgilendi. Yalnızca zamanındaki felsefi tartışmalara, dikkat çeken makalelerle katılmakla kalmadı, aynı zamanda ekonomi-politik alanında da yaratıcı çalışmalar yaptı. "Bir Ekonomi Politik Eleştirisinin Anahatları" adlı çalışmasıyla Marx'ın, ekonomi politiğin sınıf savaşında birinci dereceden bir anlamı olduğu yolundaki inancını pekiştirdi. Daha sonraları, Karl Marx'ın *Kapital*'inin hazırlanması, tamamlanması ve tanıtılmasında büyük katkısı oldu. Bu yorulmaz öğrenici Engels'in, sınıf savaşımının bellibaşlı teorik ve politik-pratik sorunlarını çözebilmek için özel bir yoğunlukla incelediği belli bilim dalları vardı. Marx ve Engels arasındaki "işbölümü" çerçevesi içersinde, Engels çeşitli doğabilimsel ve tarihsel sorunlarla uğraşıyordu. En sevdiği alanlar olan dil öğrenimi ve "askerlik" de buna dahildi.

Gerçekte Engels'in dil yeteneği akraba ve arkadaş çevrelerinde çoktandır dillere destandı, ama muhakkak ki 19 yaşındayken kızkardeşine yazdığı mektupta biraz da atıp tutuyordu: "Bu sayede Türkçe ve Japonca öğrendim, böylece 25 dili anlıyorum."** Bütün öteki çalışmaları gibi, bu en sevdiği hobisini de politik çalışmaları için kullanmayı bildi. Lafargue, Engels'in alışkanlığından şöyle sözediyordu: "[...] kime yazarsa onun dilini kullanıyor. Gerçek bir *polyglott**** O, yal-

* Marx/Engels, *Werke*, Bd. 27, s. 404.
** Marx/Engels, *Werke*, Ergänzungsbd. 2. Teil, s. 418.
*** Çok dilli. –ç.

nızca yazılı dilleri değil, lehçeleri de biliyor. [...] Diller bilgisi kesinlikle yüzeysel değil; İspanya'da ve Portekiz'de oradaki dostlara yazdığı kimi mektupları okudum, o dostlar, bu mektupların kusursuz bir İspanyolca ve Portekizceyle yazılmış olduğunu söylediler. İtalyanca yazdığını da biliyorum."*

Marx ve öteki savaşım arkadaşları Engels'i proletarya partisine tanrının lütfu bir askerî uzman olarak görüyor ve askerî teorilerini övüyorlardı. Fransız-Alman Savaşının gidişi konusundaki tahminleri askerî bilim çevrelerinde hayranlık uyandırdı. Marx ondan övünçle "Manchester'deki savaş bakanım" diye sözediyordu.

Engels'i bilim adamı, bilimsel sosyalizmin kurucularından biri olarak tanımak ve değerlendirmek için onun en ünlü yapıtlarını okumak gerekir: *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*, *Anti-Dühring*, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, vb.. Mektuplarında, çalışma ve incelemeleri üzerine olduğu gibi, ilgilendiği özel konulara atıflar yapmaktadır. Engels, sık sık, tüccarlık yapmasının kendisine inceleme ve teorik çalışmalar için zaman bırakmadığından yakınırdı. Sonraları da, uluslararası işçi hareketindeki çok yönlü pratik sorumluluklarıyla teorik çalışmalarını uyum içinde birarada yürütmek, zamanlama açısından zor oldu. Yanısıra, Engels'in alçakgönüllülüğü, onu, önemli bilimsel başarıları üzerine yazmaktan her zaman alıkoymuştur. Bu nedenle, buradaki az sayıda mektubun, bıkmadan usanmadan yürüttüğü araştırmaları, evrensel eğitimi, bilimsel enginliği konusunda verebileceği sınırlı izlenimle yetinmek zorundayız. Aynı zamanda bu mektuplar hem Marx'la olan düşünce alışverişini, hem de yapıtlarıyla işçi sınıfına, savaşımında destek olmasından dolayı duyduğu sevinci yansıtmaktadır.

"Ve E[ngels] harika bir insan" diye yazıyordu Lafargue coşkuyla, "yaşamımda ruhsal olarak bu kadar genç ve canlı ve bunca ansiklopedik bilgiye sahip bir insan tanımadım. 20 yıl boyunca Manchester'deki ti-

* Marx/Engels, *Werke*, Bd. 37, s. 537-538.

carethanenin müdürlüğünü yaptığını düşününce, sahip olduğu tüm bu bilgileri kafasında depolayabilmek için nereden zaman bulduğunu soruyor insan."*

* Marx/Engels, *Werke*, Bd. 37, s. 538.

DRESDEN'DEKİ ARNOLD RUGE'YE
BERLİN, 26 TEMMUZ 1842

Pek Saygıdeğer Beyefendi,

Bu kez size, size hiçbir şey göndermeyeceğimi bildirmek için yazıyorum.

Bir süre için her türlü yazınsal etkinliği bırakmak ve bu yüzden de daha fazla araştırma yapmak kararı almış bulunuyorum. Bunun sebepleri açık. Henüz gencim ve felsefede

özöğreniciyim [*Autodidakt*]. Kendi kanımı oluşturacak ve gerektiğinde bunu yeterince savunacak kadar öğrenmiş bulunmaktayım. Ama bu kanı başarıyla ve uygun bir biçimde etkinlik kurmama yetmez. Bir 'felsefe çerçisi' [*Musterreiter*] olduğum ve kendime felsefe yapma yetkisi verecek bir doktora edinmediğim için, benden çok daha fazla şeyler beklenecektir. Sanırım gelecekte yeniden ve bu kez kendi adımla yazarsam,[9] bu talepleri karşılayacak durumda olacağım. Ayrıca şimdilik zamanımı sağa-sola dağıtabilecek durumda değilim, kısa süre içinde kendimi daha fazla ticari işlere vermem gerekecek gibi görünüyor. Öznel bakımdan, bu ana kadarki yazınsal uğraşlarım bilinen girişimlerden oluşuyor, bunların başarısı bana, benim doğal yeteneklerimin, ilerleme için verimli bir etkinlik, yüzyılın devinimine canlı bir katkı sağlayıp sağlayamayacağımı gösterecekti. Bunun sonucundan memnun olabilirim, şimdi çifte hevesle sürdüreceğim bir eğitimle, doğuştan sahip olunmayan şeyleri edinmeyi görevim kabul ediyorum.

Ekimde memleketim Ren'e döndüğümde Dresden'de sizinle görüşmeyi ve bu konuyu daha çok anlatmayı isterim. Şimdilik hoşçakalınız ve ara sıra beni anımsayınız.

Saygılarımla,
F. Engels

LONDRA'DAKİ KARL MARX'A
MANCHESTER, ÇARŞAMBA AKŞAMI, 29 OCAK 1851

Sevgili Marx,

Suskunluğunun ve suskunluğum konusundaki şaşkınlığının nedenini birdenbire kavradım, bugün benim yaşlı cadı ev sahibim, bir *sharp cross-examination*'dan* sonra, bu ayın 7'sinde yazdığın mektubu 8 Ocaktan beri odamdaki bir yığın kitap arasında uyuklamakta olduğu yerden bulup çıkardı. O gece evde değildim, kadın da mektubu yığının üstüne koyu-

* Keskin bir sorgulamadan. –ç.

vermiş, sonra odayı toplarken aceleyle aldığı başka bir kitabı da onun üstüne yerleştirmiş, o yığındaki kitaplar da uzun zaman ellenmediğinden, sen belirtmeseydin, mektubun kıyamete kadar orda uyuyor olacaktı. Bu ay fizyoloji yerine Rusça çalışsaydım bunların hiçbiri olmayacaktı.

Herneyse, toprak rantı konusunda bulduklarını tamamen doğru. Zaten Ricardo'daki nüfusla birlikte sürekli azalan toprak verimliliği bana bir türlü aydınlatıcı gelmiyordu, ayrıca onun sürekli artan tahıl fiyatlarını doğrulayan hiçbir belge de bulamadım, ama *en fait de théorie** benim ünlü tembelliğim, daha iyi Ben'in içinden yükselen homurtuları susturdu ve konunun temellerine inmedim. Kuşkusuz doğru olan senin çözümün, toprak rantı ekonomisti yeni sanına hak kazanmış bulunuyorsun. Bu dünyada hak ve adalet diye bir şey varsa, tüm toprak rantı en azından bir yıllığına sana ait olmalı, bu da isteyebileceğinin en azı olurdu.

Kafamın bir türlü almadığı şuydu: Ricardo basit teziyle, toprak rantını, farklı toprak cinslerinin verimliliğinin farkı olarak gösteriyor ve tezini kanıtlamak için: 1. her zaman daha kötü toprak cinsleri varsaymaktan başka bir neden tanımıyor, 2. tarımdaki gelişmeleri sürekli gözardı ediyor ve, 3. sonuçta, daha kötü toprak cinsleri varsaymaktan tamamen vazgeçip, onun yerine gitgide belli bir tarla için kullanılan sermayenin, gittikçe azalan miktarda bir verimlilik artışına yaradığı savını kullanıyor. Kanıtlanacak tez ne kadar akla yatkınsa, kanıtlamaya götüren öğeler de aynı tez bakımından o derece uyumsuz, anımsarsın, ben zamanında *Deutsche-Französische Jahrbücher*'de o azalan verim teorisine karşı tarımdaki bilimsel ilerlemeleri göstermiştim** — doğal ki çok *crude**** ve tüm bağlantılandırmalardan yoksundu. Sen şimdi konuyu düzene soktun, bu da iktisat üzerine çalışmalarını tamamlaman ve yayınlaman için aceleni gerektiren başka bir neden. Senin toprak rantı üzerine yazacağın bir makale İngilizce bir dergide çıkarsa, müthiş bir ilgi toplaya-

* Teori sözkonusu olduğunda. –ç.

** "Bir Ekonomi Politik Eleştirisinin Anahatları" –*Ed.*

*** Ham. –ç.

caktır. Bu konuda düşün, *je me charge de la traduction** [...]

"Bugünlük bu kadar".

Sevgiler
F. E.

FRANKFURT AM MAIN'DAKİ JOSEPH WEYDEMEYER'E
MANCHESTER, 19 HAZİRAN 1851

Sevgili Hans,[10]

Marx, bana, senin ona yazdığın bir mektubu aktardı, artık belirli bir adresin de var, epey zamandır aramaktaydım çünkü. Aşağıdaki konuyla ilgili sana soracaklarım var:

Manchester'de yaşamaya başladığımdan beri askerlik inekliyorum, konuyla ilgili —hiç değilse başlangıç için— yetecek kadar bol malzeme buldum burda. *Partie militaire*'in** gelecek harekette kazanmak zorunda olduğu olağanüstü önem, eski bir eğilim, Macar Savaşıyla ilgili gazetede [*Neue Rheinische Zeitung*] çıkan makalelerim,[11] ve ensonu Baden'deki parlak serüvenlerim,[12] her şey beni buna itti, şimdi konuyu, hiç değilse çok utanmak durumunda kalmadan teorik olarak konu üzerinde söz sahibi olabileceğim bir noktaya getirmek istiyorum. Burada şimdi malzemelerden çıkardıklarım —Napoléon ve kısmen devrim seferlerine ilişkin olanlar— bir yığın ayrıntılı hikaye gerektiriyor, bunları ya hiç bilmiyorum, ya da yalnızca çok yüzeysel biliyorum ve bunlar hakkında bir açıklama elde etmek ya hiç olanaklı değil, ya da ancak çok yüzeysel kalarak çok zahmetli biçimde toplanabilir. Özöğrenici tarzı her açıdan saçma, insan işi sistemli bir biçimde yürütmezse hiçbir şey düzenliliğe kavuşamaz. Neye gereksinimim olduğunu, sana şunu anımsatınca daha iyi anlayacaksın: Ben —doğal ki Baden'deki terfim bir yana bırakılırsa— Prusya kraliyet ordusu redif topçusu olmaktan öte-

* Çeviriyi ben üstleniyorum. –ç.
** Askerî yönün. –ç.

ye geçemedim, bu seferlerin ayrıntılarını kavrayabilmek için Prusya'da ancak teğmen sınavıyla —o da kuşkusuz her silah cinsi için ayrı yapılır— kazanılabilen ara bileşenlerden yoksunum. Doğal ki asker potinlerinin ayrıntıları vb. sözkonusu değil, onlar işime yaramaz, bu arada kesin olarak öğrendim ki, 'körlüğüm' beni her türlü etkin hizmette beceriksiz kılıyor, sözkonusu olan daha çok çeşitli dallarda gerekli olan temel bilgilere genel bir bakış, o da askerliğin doğasındaki tarihsel gerçekleri kavrayıp doğru değerlendirebilecek kadar gerekli ayrıntılara inerek olur. Yani örneğin temel taktik, istihkam teorisi — ki bu da azçok tarihsel olacak, Vauban sisteminden modern *forts détachés** sistemine kadar diğer istihkam bilgileri, bunun yanısıra arazi tahkimatı ve benzeri ilgili konularda, örneğin farklı tür köprüler vs. ayrıntılı bilgi; sonra, savaş biliminin, ve silahların geliştirilmesi, mükemmelleştirilmesi ve kullanılma yöntemleriyle birlikte ortaya çıkan değişikliklerin genel bir tarihi. Sonra topçuluk hakkında azçok sistemli bir şey, ki o konuda birçok şeyi unuttum ve zaten çok şey de bilmiyordum, ayrıca şu anda aklıma gelmeyen, senin kesinlikle bildiğin gerekli başka şeyler .

Tüm bu öğeler hakkında bana, sorunu hemen kotarmama yarayacak kaynaklar vermeni rica ediyorum. Benim en çok istediğim, bir yandan her dalın şimdiki genel ayrım noktaları hakkında, öte yandan da çeşitli modern ordular arasında varolan farklar konusunda bilgi edinebilmek. Örneğin, top kundaklarının farklı yapısı, tümenlerin, kolorduların farklı bölünmesi ve organizasyonu vb.. Özellikle orduların erzak temini, askerî hastanelerin organizasyonu, herhangi bir ordunun her durumda gereksinimi olan donatım malzemesi hakkında her biçimde bilgi sahibi olmak istiyorum.

[...] Alman kaynaklarından elimde hiçbir şey yok, bazı şeyleri edinmeliyim, sanırım önce Willisen ve Clausewitz. Bu ikisinde ne var, hangisi zahmete değer, hangisi değmez? Hem teorik, hem tarihsel açıdan. Biraz ilerleme kaydedince

* Tahkim edilmiş kaleler. –ç.

1848-49 seferlerini inekleyeceğim, özellikle İtalya ve Macaristan seferlerini. Belki, Baden sorunu konusunda Prusya tarafından yayınlanan, azçok resmî ya da esas olarak nesnel olan bir rapor biliyorsundur.

Ayrıca, bana iyi, çok pahalı olmayan ama 1792'den bu yana yapılan seferleri kapsayan Almanya haritaları sağlayabilir misin? (Özellikle Württemberg, Bavyera, Avusturya 1801-1809, Saksonya, Thüringen, Prusya 1806-7 ve 1813, kuzeydoğu Fransa 1814, Lombardiya, Macaristan, Schleswig-Holstein, Belçika haritaları). Büyük Stieler haritam yanımda ama, daha fazlası için tümüyle yetersiz. 1792-1814 arasındaki savaş planlarını Alison'un *Geschichte von Europa* [*Avrupa Tarihi*] atlasında Fransız Devriminden itibaren buldum, ama birçok yerde farkettim ki, bunlar yanlış. Bu türden, fazla pahalı olmayan, ama güvenilir bir dizi bulunur mu Almanya'da?

[...]

Çabuk yaz,

F. E.

Adr. Ermen & Engels
Manchester

LONDRA'DAKİ *DAILY NEWS* REDAKTÖRÜ HENRY JOHN LINCOLN'A

[TASLAK]

7, SOUTH GATE, MANCHESTER, 30 MART 1854, ST. MARY'S

Sayın Bay,

Sanırım, size öneride bulunan kişi şu anda aktif olarak çalışmıyor ve üstelik yabancı da olsa, şu sıralar gazetenizin *askerî bölümünde* birlikte çalışma önerisinin sizin için de uygun olacağını düşünürken yanılmıyorum.

[...] Gene de, hakkımda bir şeyler öğrenmeden, benimle bir deneme yapmanızı da bekleyemem. Bu nedenle izninizle aşağıdaki bilgileri vermeyi gerekli görüyorum; askerî eğiti-

mimi Prusya topçu birliğinde yaptım, ki bu birlik, olabildiği ölçüde, dostumuz Nikolaus'un anlatımıyla, "Avrupa'nın en iyi Türkvari topçu birliklerinden biri" durumuna gelen adamlar yetiştirmiştir. Daha sonra, 1849'da güney Almanya'daki ayaklanmalar sırasındaki savaşlara etkin olarak katılma fırsatı buldum. Bundan sonra yıllarca askerlik biliminin çeşitli dallarında çalışma, temel uğraşlarımdan biri oldu; zamanında Alman basınında yayınlanan Macar Seferi'yle[13] ilgili makalemin başarısı, boş yere çalışmadığım yolundaki güvenimi pekiştirdi. Avrupa dillerinin çoğunu, bu arada Rusça, Sırpça ve biraz Romence bilmekteyim. Bu da en iyi bilgi kaynaklarına ulaşmamı sağlamakta ve size belki başka bakımlardan yardımcı olmamı da olanaklı kılmaktadır. İngilizce olarak ne kadar yanlışsız ve akıcı yazabildiğim, doğal ki makalelerimden görülecektir.

[...]

Önerim sizi ilgilendiriyorsa, olanaklı olan en kısa zamanda tarafınızdan birkaç satır bekleyeceğim ki hemen çalışmaya başlayabileyim.

Bu arada saygılarımı sunar, vb., vb..

LONDRA'DAKİ KARL MARX'A
[MANCHESTER] 18 MART 1852

Sevgili Marx,

[...]

Jones hakkında bana yazdıkların beni çok sevindirdi — Allah kahretsin ki şu sıralar çok az zamanım var, yoksa ona birkaç makale daha yollardım. Ama Charles [Roesgen] hâlâ Almanya'dan dönmedi, ayrıca *Tribune* için yazdığım makaleler, benim ihtiyara haftalık rapor, ya da Roesgen'in yerine bakan Weydemeyer'e düzenli biçimde her hafta yazmak biraz ağır oluyor, hele insan tüm gününü yazıhanede geçiriyorsa. Ayrıca artık Slavca konusunu açıklığa kavuşturmalıyım.[14] Şu ana kadarki amatörce tarzla koca bir yılda hiçbir

şey çıkaramadım, ama hazır başlayıp işten vazgeçmek için fazla yol almışken, artık bu işe düzenli olarak biraz zaman ayırmak zorundayım. 14 gündür oldukça sıkı bir biçimde Rusça inekledim, grameri hallettim sayılır, 2-3 ay içinde de sözcük dağarcığımı geliştirip ondan sonra başka bir şeye başlayabilirim. Slav dillerini bu yıl bitirmeliyim, *au fond** hiç de zor değiller. Dilbilim ilgisinin dışında, sorun benim için bir de, en azından birimizin, bir sonraki başlıca ve çaplı devinim içinde, kendileriyle birden bir çatışmanın olacağı ulusların dillerini, tarihini, yazınını ve toplumsal kuruluşlarının ayrıntılarını bilmeyi gözönüne alması sorunudur. Bakunin yalnızca hiçkimse Rusça bilmediği için bir şey oluverdi. O eski panslavist yalanın, eski Slavlardaki ortak mülkiyetin komünizm, Rus köylüsünün de doğuştan komünist olduğu yalanının üstünde enine boyuna durulacaktır.

[...]

Ne yazık ki bugün *Tribune* için makale yazacak kadar dingin değilim; ama mademki gelecek Çarşamba bir Amerikan buharlı gemisi gidiyor, makaleyi Pazartesi ya da Salı alırsın, Cuma günkü gemi için de yeni bir tane hazırlarım.

Çok selamlar,

Sevgiler
F. E.

Senin mektubun mührü ilk defa
açılmamış ve bozulmamıştı.

LONDRA'DAKİ KARL MARX'A
MANCHESTER, 6 HAZİRAN [1853] AKŞAMI

Sevgili Marx,

[...]

Gene birkaç haftadır, oryantal vıcığa saplanıp kaldığımdan, bu fırsatı Farsça öğrenmek için kullandım. Bir yandan doğuştan semitik dillere karşı duyduğum nefret, öte yandan

* Temelde. –ç.

Da ich nun doch einmal auf ein paar Wochen in der orientalischen Schmiere festsitze, so habe ich die Gelegenheit benutzt, eine Persisch zu lernen

4000 kökü bulunan ve 2-3 bin yıl boyunca kendini geliştirmiş olan bu kadar geniş bir dilde, fazla zaman kaybetmeden bir şeyler yapmanın olanaksızlığı nedeniyle Arapça beni ürkütüyor. Buna karşılık Farsça dil olarak gerçekten çocuk oyuncağı. Şu allahın belası Arap abecesi olmasaydı —her 5-6 harf aynı biçimde yazılıyor ve sesli harfler yazılmıyor— o zaman 48 saat içinde tüm grameri öğreneceğimi öne sürerdim. Bu da, beni bu konuda taklit etmeye kalkarsa Pieper'e bir teselli olsun. Kendime Farsça için en fazla üç hafta ayırdım, o da bu iş için iki ayını ayırırsa beni yenebilir. Weitling'in Farsça bilmemesi onun için bir kayıp, yoksa *langue universelle tout trouvée** olacaktı, çünkü bildiğim kadarıyla Farsça, beni ile

* Tam da evrensel dilini bulmuş. –ç.

bana arasında fark olmayan tek dil, çünkü Dativ ve Akkusativ* her zaman aynı.[15] Bu arada şu uçuk ihtiyar hafızı kulağa oldukça hoş gelen kendi dilinde okumak çok zevkli, ihtiyar sir William Jones Farsça müstehcenlikleri büyük bir zevkle gramerinde örnek olarak kullanmış, sonra da *Commentariis poesis asiaticae*'da** Yunancaya çevirmiş, çünkü metin ona Latince olarak bile çok terbiyesiz gelmiş. Bu yorumlar: Jones' Works, cilt II'de, *de poesi erotica**** seni de eğlendirecek. Buna karşılık Fars düzyazısı işe yaramaz. Örneğin şu asil Mirchond'un *Rauzât-us-safâ*'sı İran destanını çok tantanalı, ama içerik olarak bomboş bir dille aktarıyor. Burada büyük Aleksandr'dan sözediliyor, İskender İonya dilinde Akşid Rûs oluyor (İskender gibi, Aleksandros'tan bozma), o da *Fil'usûf* anlamına geliyor, *fila*-sevgi, *sufa*-bilgelikten türetilmiştir, böylece İskender de bilgelik dostu oluyor. — *Retired***** bir kraldan söz ederken: "Tahtı bırakma trampetini geri çekilme bagetleriyle çaldı" diyor, *Père****** Willich yazınsal savaşıma biraz daha girerse aynı biçimde davranacaktır. Bu Willich'in başına da, orduları tabanları yağladığında, Turân'lı kral Afrasiab'ın başına gelen gelecek, Mirchond tarafından şöyle deniyor: "Dehşetin tırnaklarını, umutsuzluğun dişleriyle, yere serilmiş bilincin kanı utancın parmaklarından fışkırana dek kemirdi." — Devamı yarına.

LONDRA'DAKİ KARL MARX'A
MANCHESTER, 14 TEMMUZ 1858

Sevgili Mohr,

Bilançonun tam ortasındayız, bu nedenle sana etraflıca yazma fırsatı bulamadım. Senin Tussy'cik [Eleanor Marx] umarım daha iyidir. Gumpert'in söylediğine göre, boğmaca

* -e ve -i halleri. -ç.
** Asya Şiiri Üzerine Yorumlar. -ç.
*** Erotik şiir üzerine. -ç.
**** Tahtından vazgeçmiş. -ç.
***** Peder. -ç.

İngiltere ikliminde pek ender tehlikeli oluyormuş, kronikleşir ama iyi huylu seyredermiş. Şimdiye kadar hastanede karşılarına çıkan durumlar hep iyi gitmiş. Gumpert bana bu hastanenin şimdiye kadar yayınlanmış (Marei'den) iki raporunu verdi, son derece bilimsel şeyler, keşke kitabı [*İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*] yazdığım sırada elimde böyle materyal olsaydı. Bundan senin için de örnekler çıkardım, sana yollayacağım; bazı bölümleri ücretli emek bölümü için [*Das Kapital*, Band 1] işine yarayabilir. Marei'in görkemli yapıtının taslağı ve sıcak umutları sana epey şenlikli gelecek.

[...]

Bu arada, söz verdiğin gibi Hegel'in *Naturphilosophie*'sini [*Doğa Felsefesi*] yollasana. Şu sıralar biraz fizyoloji deniyorum ve karşılaştırmalı anatomiyle bağlantılandırmak istiyorum. Bu kitabın içinde çok spekülatif şeyler var, hepsi çok yeni keşfedildi; ihtiyarın bunların kokusunu alıp almadığını görmeyi çok istiyorum. Şu kadarı kesin ki, *bugün* bir *Naturphilosophie* yazacak olsaydı, dört bir yanı yığılı olacaktı. Aslında doğa bilimlerinde yaşanan son 30 yıldaki gelişmeyi kavramaktan uzağız. Fizyoloji için yaşamsal önemdekiler şunlar: 1. organik kimyanın başdöndüren gelişmesi, 2. mikroskop, ki ancak yirmi yıldan beri gerektiği gibi kullanılabiliyor. Mikroskop, kimyadan da daha önemli sonuçlara yolaçtı, tüm fizyolojide devrim yaratacak ve karşılaştırmalı fizyolojiyi ancak şimdi olanaklı kılacak temel şu: Schleiden tarafından bitkilerde, Schwann tarafından hayvanlarda hücreler keşfedildi (yaklaşık 1836'da). Her şey hücre. Hücre, Hegel'in "kendinde-varlık"ıdır, ve gelişmesi, tamı tamına, sonunda "İdea"ya yani eksiksiz organizmaya varan hegelci süreci izler.

Fizikteki güçlerin karşılıklı bağlantısı, ya da verili koşullarda mekanik hareketin, yani mekanik enerjinin (örneğin sürtünme) ısıya, ısının ışığa, ışığın kimyasal kaynaşmalara, kimyasal kaynaşmaların (örneğin galvanik pille) elektriğe, onun da manyetizme dönüşmesi yasası, ihtiyar Hegel'i mut-

lu kılacak başka bir sonuç. Bu tür bir dönüşüm ileriye ya da geriye doğru farklı biçimde olabiliyor. Şu anda adını anımsayamadığım bir İngilizin [James Joule] kanıtladığına göre, bu kuvvetlerin birinden ötekine dönüşüm, belli nicel ilişkiler çerçevesinde oluyor; böylece örneğin belli nicelikte bir güç, diyelim elektrik, belli nicelikte başka bir güce, yani manyetizm, ışık, ısı, kimyasal kaynaşmaya (artı ya da eksi, bileşen ya da ayrışan) ve harekete dönüşüyor. Erime ya da buharlaşma için gerekli ısı miktarı diye bilinen budalaca kuram da böylece ortadan kalkmış oluyor. Bu, yansıma belirlenmelerinin birbirinin içine geçtiğine ilişkin çok iyi ve maddi bir örnek değil midir zaten?

Şu kadarı kesin ki, karşılaştırmalı fizyoloji sayesinde, insanın idealist bir biçimde öteki yaratıkların en üstüne yerleştirilmesini horgörür hale geliyorsun. İnsanın geri kalan memelilerle tam bir benzeşim içinde olduğunu, kişi her adımda kabul etmek zorunda kalıyor; anahatlarda bu benzeşim tüm omurgalılar ve hatta o kadar belirgin olmasa da, omurgasızlar, böcekler, kabuklular, tenyalar vb. için de geçerli. Hegel'in nicelik dizilerinde niteliksel sıçrama anlayışı burada da çok uygun. Ve ensonu en alt türden tekhücrelilerde, ilkel biçime, basit, bağımsızca varolan hücreye ulaşılıyor; bunları algılanabilir herhangi bir farklılıkları bakımından en alt bitki türlerinden (tek hücreli mantarlar — patates ve asma hastalığı mantarları vb.) ya da insan yumurtası ve sperm dahil gelişmenin daha üst basamaklarındaki mikroplardan ayırdetmek olanaklı değil ve aynı biçimde yaşayan bedendeki bağımsız hücreler gibi (kandaki yuvarlar, üstderi ve mukoza hücreleri, beze ve böbreklerdeki salgı hücreleri vb.) bir görünümleri vardır.

Bir ara, *dyspepsia crapulosa*'nın [midenin fazla yüklenmesi sonucu sindirim bozukluğu] ne cins bir hastalık olduğunu bana bildir. Bu soğuk bir şaka falan değil, bilimsel olarak belirlenmiş bir ad.

Yarın *Times*'da Hindistan hakkında ayrıntılı bir şeyler varsa, *Tribune* için ne yapabileceğimizi belirleriz, yoksa bir

şey yapmak olanaklı değil. Yani, yarınki *Times*'dan ne beklenir olduğunu önceden anlayabilirsin.

Aileye içten selamlar.

Sevgiler
F. E.

Ödeme yükümlülüğü hikayesi
başarıyla sonuçlanmış bulunuyor.

LONDRA'DAKİ KARL MARX'A
MANCHESTER, 31 TEMMUZ 1870

Sevgili Mohr,

İlişikte *Prusya Sefer Planı*'nı yolluyorum. ["Über den Krieg – III" ("Savaş Konusunda – III")]. Senden rica ediyorum, *hemen bir fayton tutup* yazıyı *P[all] M[all] G[azette]*'ye götür ki, *Pazartesi akşamı yayınlansın.* Bu yazı, *PMG*'ye ve bana büyük bir ün getirecek; Salı günü işler her eşeğin konuyu kavrayabileceği denli gelişmiş olabilir. 2. makalemin ["Über den Krieg – II"] Cumartesi yayınlanıp yayınlanmadığını bilmiyorum, çünkü bugün *PMG* kulübe gelmedi. Bu işle övünüyorum, çünkü bu planı keşfetmek gerçekten hiç de kolay değildi. Gumpert'in bir kuzeninin, 7. kolordunun öncü birliği 77. alayın bölük komutanının, 27 Temmuzda Aachen'den Trier'e doğru harekete geçtikleri haberi belirleyici an oldu. O anda tüm hikaye gözümde açıklığa kavuştu.

Bunun yanısıra, Greenwood'la konuş, bundan sonra makaleleri doğrudan ona yollayayım ki *aynı gün* yayınlanabilsin. Bu tür makaleler için zaman kaybı ölüm-kalım sorunu. Ortalama haftada iki kez, —acil durumlarda daha sık, ortalık sakinken daha seyrek— ona yazı göndermeyi düşünüyorum. Arada da, fırsat buldukça, istediği gibi kullanabileceği kısa notlar yollarım.

Aslında Wilhelm'in [Wilhelm I] yönetiminde savaş sürdürmek bizim için her gün biraz daha utanç verici oluyor. Öte yandan, tanrısal misyonu ve Alman birliği o olmazsa ta-

mamlanamayacak olan Stieber'iyle kendini böylesine gülünçleştirmesi, doğrusu iyi oldu. Enternasyonalin Çağrısı* Torylerin gazetesi *Courier*'de Cumartesi basıldı, başka bir gün olsaydı, öteki gazetelerde de basılabilirdi, cumartesi ilanları yüzünden olmadı. Çağrı, her sınıftan *populus*'a** şu anda yalnızca işçilerin *gerçek* bir *foreign policy*'si*** olduğunu öğretecek. Gerçekten çok iyi, *Times*, sanırım *yalnızca* Ruslar yüzünden yayınlamadı. Savaştan sonra işçiler, yarıda bıraktırılmış olan eylemlerine hiçbir şey olmamış gibi yeniden başladığı zaman, burjuvazi de, hükümetler de müthiş bir şaşkınlığa uğrayacaklar.

Almanların askerî becerilerine güvenim her geçen gün biraz daha artıyor. İlk ciddi çarpışmayı gerçekten kazanmışız. Fransızlar ellerine arkadan doldurmalı tüfek tutuşturulduğunu hâlâ anlamamış görünüyorlar.

Moltke'nin oynadığı oyun çok cüretkar. Hesaplarıma göre, toplanma işlemi Salı ya da Çarşambadan önce tamamlanamaz. Aachen'den sınıra kadar aşağıyukarı yirmi Alman mili, 4-5 *sıkı* yürüyüş var, hem de kızgın güneşin altında. Yani 7. kolordu tamtakım yarından önce biraz zor Sar nehri kıyısında olur, oysa ana çarpışma belki bugündür. Ne olursa olsun, her şey o kadar *finely cut***** ki, 24 saat önce ya da sonra olması pek çok şeyi değiştirir. Esas çarpışma herhalde Saar kıyısında, Merzig ile Saarbrücken arasında olacak.

İyi ki önce Fransızlar Alman topraklarına saldırdılar. Şimdi Almanların geri püskürtülmüş bir istilanın ardısıra gitmeleri, önceden bir saldırı sözkonusu olmadan Fransa'ya girmelerinden kesinlikle farklı bir tepki uyandıracaktır Fransa'da. Böylece savaş Fransa açısından daha fazla bonapartist bir çehreye bürünüyor.

Kesin zaferden —Almanların sonuçta galip geleceğin-

* Karl Marx: "Erste Adresse des Generalrats über den Deutsch-Französischen Krieg" ["Uluslararası Emekçiler Derneği Genel Konseyinin Fransız-Alman Savaşı Üzerine Birinci Çağrısı", bkz: K. Marx, *Fransa'da İç Savaş*, Sol Yayınları, Ankara 1991, s. 21-26]. *–Ed.*

** Halka. –ç.

*** Dış politikası. –ç.

**** İnce hesaplanmış. –ç.

den— hiç kuşkum yok, Moltke'nin planı *tam bir kesinlikle* daha ilk çarpışmada ezici bir üstünlük kurulacağını gösteriyor. Herhalde Salı akşamı, hesaplarında yanılıp yanılmadığını göreceğiz. Moltke, genellikle Wilhelm'ini hesaplarına katmıyor.

Bir sürü darkafalı Alman, tanrısına güvenen ve tanrı önünde yerlerde sürünen Wilhelm'in karşısında ne kadar yerlerde sürünürse, o da Fransa'ya karşı o kadar küstahlaşıyor. Eski Alsas ve Loren vıyaklamaları gene gündemde — en başta da *Augsburger [Allgemeine Zeitung]*. Ama Loren köylüleri Prusyalılara işin o kadar kolay olmadığını öğreteceklerdir.

Anlaşma konusunda haklısın. Herkes Bismarck'ın sandığı kadar budala değil. İşin tek iyi yanı var, bütün pislik günışığına çıkmak zorunda, artık Bismarck'la Bonaparte arasındaki hilelerin sonu geldi.

Bütün bu tarafsızlık hikayesinde, kömür dahil,[16] Almanlar masallardaki çocuklar gibi davrandılar. Bu sorular halka henüz sorulmamıştır. Zaten hiç onlara soran oldu mu ki?

[...]

Sevgiler
F. E.

LONDRA'DAKİ EUGEN OSWALD'A
[LONDRA] 8 MAYIS [18]75

Sevgili Oswald,

Dün kafamda ne vardı bilemiyorum, size karşı *teutsch* yazımının çok çağdaş olduğunu savundum. Çağdaş olan o yazım değil, bu yazımı *doğru* kabul etmektir. Bütün ortaçağ Almancasında *tiutsch*'tur, *tiusch*'a da çok raslanmaktadır. (Örneğin Walther von der Vogelweide'de). Yanısıra diutisch (örneğin Anno destanında).[17] 16. yüzyılda ise *teutsch*'a gene daha fazla raslanmaktadır. (Örnek: Luther, Ulrich von Hutten). Buna karşılık eskiçağ Almancasında *hep diutisk, dio-*

tisk var, hatta sanırım bir yerlerde daha eski biçimi olan *thiodisk*, *theodisk* saptanmıştır.

Tüm sorun şu: gotça, eski nordca, anglo-saksonca, eski saksonca, eski aşağı-frankçadaki th (þ), saksonca ve frenkçede daha sonra silinme ya da aşınma sonucu d'ye dönüştü; yüksek Almancada da ses kayması sonucu aynı biçimde d oldu, aynı nedenle İngilizcede th ile başlayan sözcüklerin tümü hem yukarı Almanca, hem Hollandaca dahil aşağı Almancada hiç istisnasız d ile başlar. Görünüşte her kurala karşı oluşan bu uyum, bizzat bir ulusun adı gibi çok önemli bir sözcük konusunda, 13. yüzyılın yüksek Almanca yazan yazarlarında bir eğilim yarattı: Doğru bir ses kaymasına uğramış görünen sözcükleri yeniden *t* ile kullanma, böylece dili çarpıtma eğilimi. — Tüm bunlar, hatta sözcüklerin kökeni Luther zamanında tamamen unutulmuştu. Buna karşılık Romalılardan aktarılmış Teutones, Tuisto vb. adlar Rönesanstan beri etimolojik temel olarak Jacob Grimm'e kadar kullanılageldi.

Dün savunduklarımın düzeltimini size yollamadan filolojik vicdanım rahat etmedi. *Règle Générale**: gecenin 2'sinden sonra karşılaştırmalı filoloji zırvalamamalı.

Sevgiler
F. Engels

LONDRA'DAKİ KARL MARX'A
1, SEA VIEW, BRIDLINGTON QUAY, 18 AĞUS[TOS] 1881

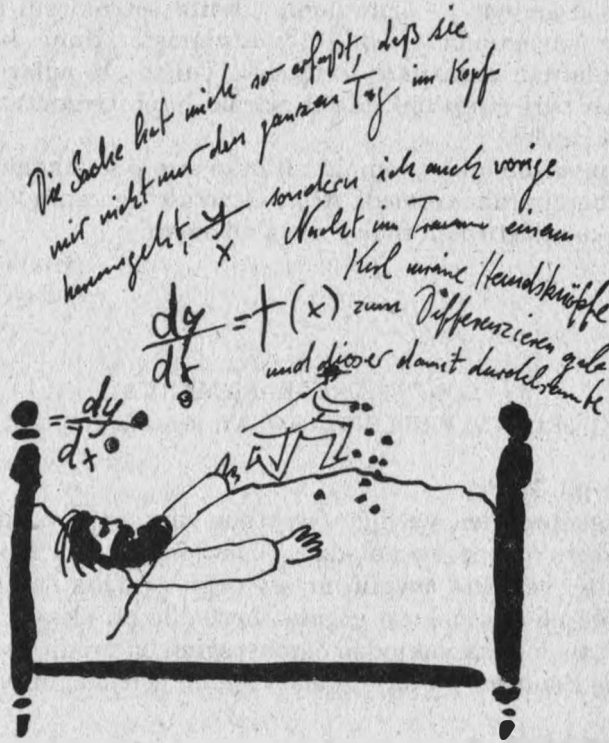
Sevgili Mohr,

Argenteuil'den yazdığın mektubu dün akşam aldım da ani gidişinin nedenini anladım. Tussy'nin [Eleanor Marx] rahatsızlığı gerçekte önemli bir şey değil — daha önceki gün bana neşeli bir mektup yazmış; herhalde bu akşam, ya da yarın sabah daha yakından öğreneceğim, bu arada da eşinin seninle Boulogne ya da Cal[ais]'ye gelip gelmediğini ve orda

* Genel kural. –ç.

kalıp kalmadığını da öğrenirim.

Sonunda dün cesaretimi topladım, yardımcı kitap olmaksızın senin matematiksel elyazmalarını[18] gözden geçirdim, o kitaplara gerek olmadığını gördüğüme de pek sevindim. Övgülerimi kabul et. Konu o kadar açık ki, matematikçilerin bu konuda ayak direyip konuyu mistikleştirmelerine ne kadar hayret etsem az. Ama bunun nedeni beylerin tek yönlü düşünme tarzları. $^{dy}/_{dx}$'i cesurca ve dolambaçlara sapmadan $^{0}/_{0}$ yapmak onların kafalarının alacağı şey değil. Açıktır ki $^{dy}/_{dx}$ ancak, x ile y *miktarlarının* son izleri de kaybolduğu, ortada yalnızca bunların geçirdikleri değişim sürecinin niceliksiz

anlatımı kaldığı zaman x ve y'nin geçirmiş olduğu sürecin saf bir anlatımı olabilir.

Herhangi bir matematikçinin senden daha önce davranmış olmasından korkmana gerek yok. Bu türev alma tarzı bütün ötekilerden çok daha basit, öyle ki demin kendim şu anda anımsayamadığım bir formülü çıkarmak ve sonra onu alışılagelen yoldan kanıtlamak için kullandım. Bu yöntem sansasyon yaratmalı, çünkü dx'in, dy'nin vb. ihmal edilmesi yönteminin *pozitif olarak yanlış* olduğunu açıkça kanıtlıyor. Tüm olayın en güzel yanı da şu ki, ancak $^{dy}/_{dx} = {}^{0}/_{0}$ olunca, *ancak o zaman* işlem matematiksel olarak doğru oluyor.

İhtiyar Hegel türevin önkoşuluna ilişkin olarak değişkenlerin ikisinin de farklı kuvvette, ve hiç olmazsa birinin en azından 2 ya da 1/2 kuvvette bulunması gerektiğini söylerken çok haklıydı. Şimdi nedenini de biliyoruz.

y = f(x) formülündeki x ve y'nin değişkenler olduğunu söylediğimiz zaman, burada kaldığımız sürece, bu başka sonuçlar doğurmayan bir savdır, x ile y hâlâ *pro tempore** gerçekten sabitlerdir. Ancak gerçekten *fonksiyon içersinde* değiştiklerinde gerçekten değişkendirler. Ve ancak o zaman orijinal denklemde gizli kalan orantı, iki büyüklüğün orantısı olarak değil, onların değişkenliğinin orantısı olarak açığa çıkabilir. Birinci türev olan $^{\Delta y}/_{\Delta x}$, gerçek değişme sırasında, yani her *verili* değişme sırasında gerçekleşen bu orantıyı göstermektedir; sonal türev = $^{dy}/_{dx}$ ise bu orantıyı genelinde, saf biçimde göstermekte, böylece $^{dy}/_{dx}$'ten hareket ederek herhangi bir $^{\Delta y}/_{\Delta x}$'e varmamız olanaklı, oysa ikincisi kendi başına her zaman tek tek durumlar için geçerlidir. Ayrı durumlardan genel orantıya varmak için ise tek tek durumların kendisini ortadan kaldırmak gerek. Demek ki fonksiyon, x'ten x'ne giden süreci tüm sonuçlarıyla birlikte geçirdikten sonra, kuşkun olmasın x'nün yeniden x durumuna dönmesi olanaklıdır; o artık eski, yalnızca ismen değişken olan x değildir, *gerçek bir değişme* geçirmiştir, ve o değişmeyi kaldırsak bile *sonucu* kalmaktadır.

* Şimdilik. –ç.

Böylece birçok matematikçinin, ussal nedenler veremeden çoktandır öne sürdükleri şey açığa kavuşmaktadır, yani diferansiyel *kısım* asıl unsur olup, dx ile dy diferansiyelleri türetilmiştir: formülün türetilmesinin kendisi her iki irrasyonel faktörün aslında denklemin bir tarafını oluşturmasını öngörüyor; ancak denklem, asıl şekli olan $dy/dx = f(x)$ şeklini yeniden aldığında bir işe yarayacak, irras[yonel] unsurlardan kurtulup yerlerine rasyonellerini koymak olanaklı olacaktır.

Bu iş beni o kadar sardı ki, tüm gün boyunca kafamı meşgul etmesi yetmiyormuş gibi bir de geçen gece düşümde bir adama kol düğmelerimi, türev alması için vermişim, o da onları alıp kaçmış.

Sevgiler
F. E.

VENTNOR'DAKİ KARL MARX'A
LONDRA, 23 KAS[IM] 1882

Sevgili Mohr,

[...]

Elektrik bana ufak bir zafer kazandırdı. Descartes-Leibnizler'in mv ile mv^2'nin hareketin ölçüsü olarak[19] alınmasıyla ilgili tartışmalarına değinen incelememi belki anımsarsın. Bu incelemeye göre mv, mekanik hareketin böylesi bir geçişi sırasında mekanik hareketin ölçüsüydü, buna karşın $mv^2/2$ hareketin biçimini değiştirdiği yani ısıya, elektriğe vb. dönüştüğü durumdaki ölçüsü oluyordu. Ne var ki elektrik konusunda laboratuvarda çalışan fizikçiler tek başına söz sahibi oldukları sürece elektrik enerjisinin temsilcisi olarak görünen elektromotor kuvvetinin ölçüsü olarak, akım gücünden (Amper, I) ve dirençten (Ohm, R) elde edilen sonuç Volt (V) alınabilirdi.

$$V = I \times R$$

Bu da, elektrik enerjisi, geçişi sırasında başka bir hare-

ket biçimine dönüşmediği sürece doğrudur. Öte yandan Siemens, son British Association[20] toplantısındaki başkanlık demecinde bunun yanısıra Watt (W diyelim) adlı yeni bir birim önerdi ki, bu birim, elektrik akımının gerçek enerjisinden — yani hareketin değişik biçimlerinden kabaca enerjiden— ayrı anlatmalıymış, bunun değeri ise Volt x Amper, yani W = V x I.

Ama $W = V \times I = I \times R \times I = I^2R$.

Elektrikteki *direnç*, mekanik hareketteki *kütle*ye karşılık düşmektedir. Bu da gösteriyor ki, hem elektriksel hem de mekanik harekette, bu hareketin nicelikçe ölçülebilir ortaya çıkış biçimleri —burada hız, orada akım gücü— etkindir, basit geçiş sırasında biçim değişimi *olmadan* birinci kuvvetinde basit faktör olarak, buna karşın biçim değişim*li* geçiş sırasında *ikinci kuvvetteki* faktör olarak. Demek ki benim ilk olarak formüle ettiğim şey hareket konusunda genel bir doğa yasasıdır. Artık doğanın diyalektiği üzerindeki çalışmalarım bir an önce bitmeli.

Seninkiler iyidir, ama Westen'de bulunabilen Alman birası hariç, buranın biraları kötü.

Sevgiler
F. E.

VENTNOR'DAKİ KARL MARX'A
LONDRA, 8 ARA[LIK] [18]82

Sevgili Mohr,

[...]

Ensonu Tacitus'un Germenleri ile Amerikan kızılderililerinin paralelliğini yerine oturtabilmek için gönderdiğin Bancroft'un[21] ilk cildini karıştırıp not aldım. Üretim tarzları (*Produktionsweise*) bu kadar kökten değişikken, benzerlikler gerçekten o denli şaşırtıcı, — bir yanda hayvancılık ve tarımla uğraşmayan balıkçı ve avcılar, öte yanda tarıma geçmeye başlayan göçebe hayvancılık. Bu, üretim türünün (*Art der*

Produktion), bu aşamada, kabilede eski kanbağlarının ve cinslerin (*sexus*) eski karşılıklı ortaklığının çözülmesinin derecesinden daha az belirleyici olduğunu kanıtlamaktadır. Öyle olmasaydı eskiden Rusya'ya ait olan Amerikan topraklarındaki Thlinkeeler[22] Germenlerin katıksız benzerleri olamazdı — sanırım senin Irokeler'den[23] daha da fazla. Böylece çözümünü bulan başka bir bilmece, işlerin büyük kısmının kadınlara yüklenmesinin kadınlara duyulan büyük saygıyla nasıl bağdaştırılabildiği. Dahası, hipotezimin, Avrupa'da ilkin Keltler'de ve Slavlar'da raslanan *jus primae noctis*'in* eskiden varolan cinsel ortaklıktan kaldığının kanıtlandığını gördüm: Bu hak birbirinden uzakta yaşayan ve ayrı ırktan iki kabilede, kabilenin temsilcisi olarak şamana hâlâ tanınmaktadır. Kitaptan çok şey öğrendim, Germenler hakkında öğrendiğim şimdilik yeter. Meksika ile Peru'yu sonraya saklamalıyım. Zira Bancroft'u geri verdim, ona karşılık Maurer'inkilerin kalanını aldım, yani onların *hepsi* şimdi bende. Yeterince uzamış olan ve iki-üç kez yeniden yazdığım halde hâlâ beğenmediğim "Mark"ın** son notları için bunları yeniden gözden geçirmem gerekiyordu. Ne var ki, bütün olanları doğuş, doruğa varış ve çöküş olarak 8-10 sayfada özetlemenin eğlence olmadığını söylemek gerek. Vaktim olursa görüşünü almak için sana göndereceğim. Bana sorarsan bu işten kurtulup yeniden doğa bilimlerine eğilmek istiyorum.

Kutsallık düşüncesinin ilkel olarak anılan halklarda ortaya çıkışı komiktir. Hayvanlar dünyasından devraldığımız, yani *hayvansal olan* kutsaldır en başta. Buna karşılık, "insanoğlunun düzeni", İncil'deki tanrısal buyruklara karşıtlık temelinde dehşet verici bulunmaktadır.

[...]

Hem boğazına, hem de kötü havalara geçmiş olsun!

Sevgiler

F. E.

* İlk gece hakkı. –ç.

** Bkz: "Mark", *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Sol Yayınları, Ankara 1992, s. 191-207. –*Ed.*

LEIPZIG'DEKİ AUGUST BEBEL'E
LONDRA, 22 ARALIK 1882

Sevgili Bebel,

[...]

Kitapçığın [*Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (*Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*)] son elyazmalarını dün Zürih'e yolladım, Mark koşullarıyla ilgili bir ek ve Alman köylüsünün tarihiyle ilgili kısa bir hikaye ["Die Mark" ("Mark")]. Maurer çok kötü bir döküm yaptığı ve pek çok şeyi birbirine karıştırdığı için, ilk okuyuşta insan sorunun özünü biraz zor yakalıyor. Denemenin ilk provasını alır almaz hikayeyi sana yollayacağım, çünkü orada yalnızca Maurer'nin özeti değil, dolaylı eleştirisi de var ve birçok yeni şey içeriyor. Bu benim Alman tarihi üzerine birkaç yıldır yürüttüğüm çalışmanın turfanda ürünü ve bunu yalnızca akıl hocalarına ve diğer "bilmiş"lere değil, işçilere de sunabildiğim için çok mutluyum.

Mektubu şimdi bitirmeliyim, yoksa akşam postasına yetişmeyecek. Prusyalılar henüz taahhütlü mektupları açabilecek kadar ileri gitmiş görünmüyorlar, şimdiye kadar her şey gönderildiği gibi geldi, uzun deneyimim sonucu bu konuda oldukça kesin yargıda bulunabiliyorum.

Eşine ekteki noel kartını yollar ve en iyi dileklerimi kabul etmesini dilerim.

Sevgiler
F. E.

BULGAR *SOZIAL-DEMOKRAT* SEMPOZYUMUN YAZIKURULUNA*
122, REGENT'S PARK ROAD, N.W., LONDRA, 9 HAZİRAN 1893

Sevgili Partili Yoldaşlarım,

Sozial-Demokrat'ınızın** ikinci sayısını yolladığınız için

* Mektubun hitap bölümü Bulgarcadır. –ç.
** Özgün metinde Bulgarcadır. –ç.

çok teşekkür ederim, hiç değilse bu satırların başlangıcıyla sizlere dilinizi anlamaya başladığımı göstermeye çalıştım. Enternasyonalizmin gerekliliği her geçen yıl büyüyor. 1848'e kadar, batı ve orta Avrupa dillerini şöyle-böyle bilmek yeterli görünüyordu, ama şimdi öyle bir noktadayız ki, sosyalizmin doğuya ve güneydoğuya doğru yürüyüşünü izleyebilmek için bu yaşımda Romence ve Bulgarca öğrenmek zorundayım. Gene de, batıda yaşayan bizler, Asya sınırlarındaki bu güneydoğu ileri karakollarımızdan ötürü daha az sevinmiyoruz. Bu karakollar Karadenize ve Egeye kadar Marx'ın açtığı çağdaş proletarya bayrağını dalgalandırıyor —keşke Marx

bunu görebilseydi!—; bu karakollar Rus çarlığının çağrı ve tehditlerini yanıtlayarak çarlık bildirilerinin yerine Rus öncülerinin sosyalist çalışmalarını geçirmektedir. Plehanov'un yapıtlarının Bulgarcaya çevrildiğini görmek beni çok sevindirdi.

Yaşasın Uluslararası Sosyalizm!*

Sizlerin
F. Engels

PARİS'TEKİ LAURA LAFARGUE'A
LONDRA, 16 ŞUBAT 1883

Benim sevgili Laura'm,

Bu mektuba öğleden sonra 4'te başlıyorum, ne zaman bitirebileceğimi bilmiyorum, sürekli ara vermek durumundayım, tek bir saat bile sakince çalışmama olanak yok, ancak geceleri, o zaman da fazla yazamıyorum, gözlerim beni çok rahatsız ediyor.

Senin *Salas y Gomez* tam bir usta işi. Bunda da orijinalindeki aynı dil burukluğu var, bu burukluk taze ve iyi kırmızı şarapta hoşumuza gider, sağlıklı bir burukluktur, ve Chamisso'nun terzinleri (üçlükleri) onu başka birçok şairden daha fazla Dante'ninkilere yaklaştırıyor. Satır satır orijinaliyle karşılaştırdım ve çeviride ne kadar aslına sadık kaldığına hayranlık duydum. Gene de işi yetkinleştirmek için bazı yerleri değiştirmeye çalışmalısın. Sen kendin de söylüyorsun, çevirinin sonu aceleciliğinin izlerini taşıyor, bu gerçekten hissediliyor. Şimdi ayrıntılara geçelim.

Giriş – 3. terzin. *Thus towered it.* [Böylece yükseliyordu.] – "*tower*"dan sözedilemez, çünkü ancak direğin tepesinden fark edilebiliyordu. – From *the Ruric*: [Rurik gemisin*den*] olanaksız, çünkü Chamisso kendisi Rurik bordasında bulunuyordu.

5. terzin. Bence değiştirilmesi gerekiyor. *Cesaret* deneme-

* Özgün metinde son üç sözcük Bulgarcadır. –ç.

si ancak patlayan dalgalardan botları güvenli olarak geçirmeye ilişkin tehlikeyle ilgili. O dalgalar sözkonusu yerlerde bütün adaları kucaklayan mercan kayaları yüzünden oluşuyor.

7, 3. terzin. Bir hecelik bir eksiklik var, *our* (bizim) iki heceli kullanılamaz.

15. terzin. Çeviri: albeit... *that* might *obliterate* (... bu *silinebilecekken*; Chamisso'da: okunmuyor! – henüz silmiş olduğu ayak izleri gene de belirgin) yanılmalara yolaçabilir. Orijinalinde adamın kendi adımlarının yazıyı sildiği söyleniyor.

11. terzin. *This* cold *rock* (bu *soğuk* kaya) adamın ayaklarını tabanlarından yaktığı sürece kesinlikle olamaz. (Chamisso'da şöyle: ...sıcak arduvazda tabanlarım yanıyordu...)

1. *Karatahta.* 1. terzin. "Ruhen gördüm az önce" başta vurgulanamaz. Okur, çeviriye göre, adamın önceden bütün bu hayalî definelere tümden *sahip çıktığına* inanmalı, ancak sonra 9. terzinde bir ipucu var, (Chamisso'da: "işte o an bir sarsıntı beni düşümden korkuyla uyandırdı..."), bu da, daha önce geçen bütün atlamalardan sonra hepsinin salt bir düş olduğunu göstermeye yetmeyecektir. Hazineler ardındaki gözüpek denizcinin karakteri tüm yapıtın temelini oluşturuyor ve bu, hikayenin başından başlayarak açıkça gösterilmeli.

4, 1. terzin: *and for myself too were content and gain* (benim için de kanaat ve rızk vardı; Chamisso'da: ve böylece kendim huzuru elde etmiştim) orijinale bakmadan anlaşılmaz.

9, 3. terzin: *the* cabins (*kamaralar*) mısrada bir hece fazla oluşturuyor, aynı anlamı da vermiyor. En aşağı kamara, denizci dilinde *hold*'dur, üstelik o da tek heceli.

2. *Karatahta.* Burda tek bir eksiklik var, o da yazım yanlışı. 16, 1. terzin: *for they* (*have*) *sighted me* (çünkü gözleri bana dönüktü; Chamisso'da: gözleri beni, kayalığı gene de farketti) — *Have* eksik kalmış.

3. *Karatahta.* 7. terzin: '*worser far*' ("daha beter"; Chamisso'da: ne var ki bizi kabuslarla korkutan uykuyu, daha da çok uykusuz korkulu geceler...)i yeğliyorum; yobazlar an-

laştılar mı acaba? Sen *worse by far* (çok daha beter) deyip böyle bir yobazlığa razı mısın?

15-20. terzin: Kendi çeşitlemelerin, çalışmalarından tümüyle hoşnut olmadığını kanıtlıyor. Kesinlikle eminim ki yeniden denemekte yarar var. Son ise çok başarılı.

Her zamanki gibi, çevirmenin henüz olaya ısınmadığı başlangıç ile, işinden bıkmaya başladığı son, çevirinin zayıf noktalarıdır. Gene de sanırım işi bir süre bir yana bırakmanın ardından yeniden ve yeni bir istekle başlayıp, gerçekten başarabileceğini *yapacaksın*. [...]

" [...] işte bu yüzden şakacılığım beni terketmiyor."* Engels yaşamının tümü bakımından kendisinden böyle sözetmekte haklıydı. Genç Engels'in coşkunluğu, özellikle en sevdiği kızkardeşine yazdığı zeka ve yaşam zevkini birleştiren mektuplarda apaçık ortaya çıkar. Engels, varolmayı bütün güzellikleriyle seven ve onun tadını çıkaran bir insandı. Sevdiği çeşitli şeylerin ardısıra giderdi. Örneğin, ata binmeyi ileri yaşlarına kadar sürdürdü, sonunda boyun eğmiş biçimde şöyle yazıyordu: "... ama doktorlar artık ata biraz zor binebileceğimi söylüyorlar —yani artık çürüğe çıktık— Allah kahretsin!"** Engels yüzmeyi de çok severdi. Fırsat buldukça, yazları birkaç haftasını deniz kıyısında geçirirdi. Başka ülkelere zevkle yolculuk yapar ve hemen yeni alışkanlıklar edinirdi. ABD'ye yaptığı yolculuktan sonra, "her sabah kahvaltıdan önce meyve yemeyi adet"*** haline getirmişti. Engels sık sık yürüyüşlere çıkar, Marx'a da sağlığının düzelmesi için yürümesini önerirdi. Bir Renli olarak doğal ki "iyi bir yudumu" da pek severdi. Bir Mayıs borçu ondan kalmadır.

Coşkun şenlikler, gündelik yaşamın küçük sevinçleri sırasında, örneğin pazar sabahı erkenden ufak bir Pilsner birası içerken, ya da köpeği *Dido* ile oynarken, savaşım arkadaşlarını ve onların cesur eşlerini hiç unutmazdı. Zor durumda olduklarında onları kendi gücü ölçüsünde destekler, cesaret verici ve övücü sözlerle güçlendirirdi.

Engels'in yaşamı boyunca kadınlarla ilişkisi çok özenliydi, onlara karşı saygılı ve yücelticiydi. Ancak "kadın kısmının" masasındaki hiçbir şeyin yerini değiştirmeye izni yoktu! Engels'in kalbini fetheden kadın, İrlandalı işçi Mary Burns'dü. Kırklı yılların başında Engels Manchester'de iken tanıştılar; 1850'de kesin olarak Manchester'e yerleşmek zorunda kalınca Engels gene ona döndü. Burns onun için sadık, sevgi dolu yaşam yoldaşıydı, onda huzur ve sığınak buluyordu, Burns onunla aynı hedefleri ve çabaları paylaşan ateşli bir savaşım yoldaşıydı.

* Marx/Engels, *Werke*, Bd. 39, s. 381.
** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 36, s. 328.
*** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 37, s. 288.

Mary'nin 1863'teki ölümü Engels'i derinden yaraladı. Marx —kendi büyük sorunları nedeniyle— Engels'in acısına "gerçekten soğuk" bir tepki gösterdiği için, ilişkileri yara aldı. Ama hemen ardından Engels şöyle yazabiliyordu: "Sevgili Mohr, açık sözlülüğün için sana teşekkür ederim. [...] İnsan yıllarca bir kadınla birlikte yaşadıktan sonra onun ölümünden feci biçimde etkilenmekten kurtulamaz. Kendimi gençliğimin son parçasını gömmüş gibi hissettim. [...] Mary'yle birlikte, en eski ve en iyi dostumu da yitirmediğime seviniyorum."*

Engels'in ikinci eşi, Lizzy Burns —Mary'nin kızkardeşi— Engels'in mektuplarında parlak bir İrlandalı yurtsever olarak görünür. Lizzy'nin sık sık yinelenen hastalıklarında Engels onun için çok kaygılanırdı. Ağır bir hastalık onu, —elli yaşında bile değilken— Engels'ten kopardı.

Engels Burns ailesinin diğer üyelerinin de bakımını üstlenmişti. Altmışlı yılların ortalarında Engels, Mary ve Lizzy'nin bir yeğenini —Mary Ellen, şakayla karışık takma adıyla Pumps— evine aldı. Onun eğitimiyle uğraştı ve kendisine yaşattığı birçok hayal kırıklığına karşın ona kendi kızıymış gibi davrandı. Onun iki çocuğuna da çok ilgi gösterdi ve bir mektubu şöyle bitirmek, Engels için sıradan bir şeydi: "[...] çocuklar kağıttan kayık yapmamı istiyorlar, bu demektir ki benim yazı işi bitiyor, mektubu hemen kesiyorum."**

* Marx/Engels, *Werke*, Bd. 30, s. 317.
** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 36, s. 693.

BARMEN'DEKİ MARIE ENGELS'E
BREMEN, 10 NİSAN 1839

Sevgili Marie,

[...] Geçtiğimiz pazar Neviandt ve Roth'la ata bindik, Neviandt'ın yanında küçük bir İngiliz de vardı, Anna [Engels] kadar bir şey, kentin önlerine gelmiştik ki bizimki eline geçirdiği kamçıyla ata vurdu, at çifteler savurmaya başladı. Bizimki oldukça rahat atın üstünde oturuyor, hayvan dört yana zıplıyor, ama o attan düşmüyordu. Sonunda indi, düşürdüğü kamçısını aramaya başladı, bu arada da müthiş bir aptallık yapıp atı tamamen yalnız bıraktı, o da fazla düşünmeden sıvıştı. Bu da ardından. Neviandt da indi, arkalarından koşmaya başladı, ama eli boş dönmek zorunda kaldı, John ve at gözden kaybolmuşlardı. Biz Horn'a doğru at sürdük, iki tek atıp geri dönmek üzereydik ki, Mr. John *pleine carrière** atının sırtında geldi. At yolda durmuş, o da binip ahıra gitmiş ve kendine yeni bir kamçı almış. Atları sürdük, Neviandt'la benim atlarımız oldukça yabanıldı, biz ikimiz biraz hızlanınca Mr. John dörtnala kalkıp şimşek gibi yanımdan geçti. Benim at da kudurup gemi azıya aldı. Ne olduğunu fark edince atı kendi haline bıraktım, yalnız bu kez de arasıra yatıştırmaya ya da durdurmaya çalıştım; ama bu çılgınca koşuyu yatıştırınca John gene beni geçti, ortalık gene kızıştı. Bir de durmadan şapkasını sallıyor ve "*My horse runs better than yours*!"** "Hurra!" diye bağırıyordu. Sonunda atı bir yük arabasının önünde durdu, baktım benim Norma da durdu. Keşke aptal atlar kendileri gemi azıya almışken sürücülerinin keyiflerinin yerinde olduğunu anlayabilselerdi, en azından benim hiç korkum yoktu, oldukça güzel becerdim. Adieu.

Sevgiler
Friedrich

* Dörtnala. –ç.
** Benim atım sizinkilerden daha iyi koşuyor. –ç.

MANNHEIM'DAKİ MARIE ENGELS'E
BERLİN, 5 OCAK 1842

Benim sevgili Marie'm,

Uzun zamandır ihmal ettiğim görevi, sana yazma işini mektubun sayesinde çok utanarak anımsadım. Yaptığım çok ayıp, suçum affedilir gibi değil. Bu nedenle hemen oturdum ve önceki gün gelen tatlı sesini yanıtlıyorum. Dün topçu ateşim çıktı. Daha sabahtan kendimi kötü ve güçsüz hissediyordum, talime çağrıldım, topun yanında nerdeyse hiç dermanım kalmadı, bunun üzerine ordan ayrıldım, tüm öğleden sonra müthiş bir ateş; bu sabah biraz daha iyiydim ama talim hiç iyi gitmedi, şimdi oldukça formumdayım ama iki günlük rapor aldım, akıntılı topçu ateşinden dolayı, bu dinlenmeyle palasturpayı (top tıkacını) kullanacak kadar güçlenirim umarım. Bunları evdekilere bildirme, nasılsa bir yararı olmaz. Doktor topçu ateşine karşı bana ne önerdi biliyor musun? Yatmadan önce bir bardak punç (kokteyl), iyi bir ilaç değil mi? Görüyorsun ya, çok fazla şey bilmiyor olsa da bir alay doktoru, filasterleri, pehlivan yakıları, kan almaları ile bir Dr. Reinhold'dan daha değerli. Bununla birlikte bizde yalnızca güçlü ilaçlar kullanılıyor, halis tıbbi ağır toplar, bombalar, el bombaları, 24 okkalıklar. Reçeteler de çok basit, daha önce Bremen'de kendimi bununla tedavi ettim. Önce bira, işe yaramazsa punç, o da olmadı bir yudum rom, o işe yarar mutlaka. Bu topçuluk doktorluğu işte. Bu arada, beni yeni ceketimle ve ellerimdeki kalın, uzun palasturpalarla altı okkalık topumun başında, tekerleğin çevresinde sıçrarken görsen, eminim ki, gülmekten çatlarsın. Bu arada üniformam da çok şık, mavi üstüne iki geniş sırma şeritli siyah yaka, sırma şeritli siyah kol kapakları ve kırmızı astarlı kuyruk. Yetmez gibi beyaz biyeli kırmızı apoletler, diyorum ya, şatafatlı bir etki yaratıyor, sergilensem yeridir hani. Geçenlerde —şu sıralar buralarda olan— şair Rückert'i fena halde şaşkına çevirdim. O ders verirken iyice yanına sokuldum ve oturdum, zavallı adamcağız bu durumda yalnızca benim par-

Kognak Biest, hilft das nicht, Punsch, hilft das auch nicht, ein Schluck Rum, das muß helfen. Das ist Artilleriedoktorei.

lak düğmelerimi görebildi ve şaşkına döndü. Ayrıca asker olarak, hiçbir yere girerken kapı tıklatmak zorunda değilim, birine gittiğimde günaydın demek ya da başka iltifatlar etme zorunluluğum da yok. Bir zamanlar biri bir yüzbaşıya gitmiş, kılıcının kını istemeden kapıya çarpınca 8 gün katıksız hapse mahkum olmuş, çünkü yüzbaşı kapıyı onun çaldığını öne sürmüş. Ne yaman bir herif haline geldiğimi görüyorsun, üstelik yakında bombardier olacağım, o da bir cins ast-

subay gibi bir şey, kol kapaklarına altın şeritler takıyorsun; anlayacağın bana karşı saygılı olman gerek artık. Bombardier olunca Prusya ordusundaki tüm birliklere emredebileceğim, hepsi de beni görünce kasketlerine davranmak zorunda olacaklar.

[...]

Burada bir Ren lokantası var, burada hiç kimsenin bilmediği tüm memleket yemekleri bulunuyor. Her cumartesi gecesi patatesli börek yenip, üstüne bir maşrapa kahve içiliyor. Dün elma ile yer elması yedim. Senin de bildiğin, bizim eski bezelye çorbası, burada pek önemli. Bunun gibi, şimdi aklıma gelmeyen bir yığın yemek daha. Bu öğlen ekşi lahana ile domuz haşlaması var, şimdiden ağzım sulanıyor. Geçenlerde bize tava böreği ikram edecekti, ama olmadı, kalın buğday unu bulunmuyor burda, yani ne zamandır istediğimiz patatesli omlet de yapılamıyor.

[...] En güzeli, her dört haftada bir kiliseye gitmek zorundayız; şimdiye kadar biri dışında hep kaytardım; çünkü bir saat öncesinden tüylü fırçalarla süslenmiş bir merasim miğferiyle avluda dikilmek gerekiyor, sonra donmuş bir durumda buz gibi kiliseye giriyorsun, vaazdan da hiçbir şey duyulmuyor, akustik öylesine kötü. Güzel değil mi? Geciktirmeden gene yaz.

Kardeşin
Friedrich

Mektup yapıştırma pulu pek iyi tutmuyor.

LONDRA'DAKİ KARL MARX'A
MANCHESTER, 11 ŞUBAT 1858

Sevgili Mohr,

[...]

Ne yazık ki bugün sana hiçbir şey yollayamıyorum. Dün tazıların tavşanları kovaladığı bir *coursing meeting** katıl-

* Sürek avına. –ç.

maya razı olup 7 saati eyer üstünde geçirdim. Aslında genel olarak bana çok iyi geldi ama çalışmamı da engelledi; daha önce giriştiğim — "Burma" vb. işlerle ilgili olarak, onları henüz bu akşam için bitirmeyi düşünebilecek kadar hazır değilim. "Burma" işi çok sinir bozucu, kalın kitaplar okuyorsun da, gene de onlardan fazla bir şey çıkaramıyorsun, *as it must be pretty short**. "Cavalry" konusunda Dana ile ödeşeceğim, ona Griesheim'ın ilgi alanına giren kısmının tümünü göndereceğim.

[...]

Bu arada, sağlığımla ilgili yanlış bir kanıya kapılmayasın diye sana bir şey daha anlatayım, dün benim beygirle 5 foot ve birkaç inç yükseklikteki bir engel ve çalılığın üstünden atladık, bu şimdiye kadar yaptığım en yüksek atlamaydı. Doğrusu böylesi işleri hem de rahatça yapabilmek için, gerçekten sağlıklı bir vücudu olmalı insanın. Aslında tekrar Almanya'ya gittiğimizde Prusya süvarilerine bir gösteri de yapabiliriz hani. O beylerin bana yetişmesi çok zor olacak, çok antrenmanlıyım, her gün daha iyi oluyorum, ünüm de gün geçtikçe yerleşiyor. Zorlu arazide ata binmenin gerçek zorluklarını yeni yeni öğreniyorum, gerçekten çok karmaşık bir konu.

Eşine ve çocuklara çok selamlar. Pazartesiye kadar birkaç makale yollarım. Hindistan için bir posta daha bekleyelim bence, bakarsın bu arada elimize çok ilginç ayrıntılar geçer.

Sevgiler
F. E.

LONDRA'DAKİ KARL MARX'A
MANCHESTER, 7 TEMMUZ 1870

Sevgili Mohr,
Sana dün Dupont hakkında alelacele ve Lizzie'yle

* Çünkü yazının oldukça kısa olması gerekli. –ç.

[Burns] konuyu esaslı biçimde tartışmadan yazmak zorunda kaldım; sonra tüm gün kentte yapılacak işlerim, akşam da kulüpte bir balot [gizli oylama] vardı, ancak ondan sonra sorunu Lizzie'yle rahatça konuşabildim, anlaşıldı ki ne Serraillerler'in, ne de Dupontlar'ın kızla ilgili olarak dertlenmelerine gerek yok, kızı öteki çocuklarla birlikte evlerine almak onlara zor gelecek, çocuk Mary Ellen'le [Burns] yatabilir, bizi de hiç rahatsız etmez. Dupont da aynı biçimde, ilk günlerde evini düzene sokana kadar, bende kalabilir, ayrıca o burda yokken tek başıma yerleştireceğime, onunla birlikte yerleştirmek çok daha iyi olur. Lizzie yeterince çarşaf olduğunu söylüyor, Mary Ellen'in kızıl sıtması geçirdiği sırada kullandıklarını kullanmak da gerekmiyor, onların kullanılmasını doğal ki şimdi istemem.

Dün sana yazdığım sırada tüm bunları bilmiyordum, bugün dün yazdığım mektupla birlikte, bu yeni haberleri de alasın diye sana bu sabah telgraf çektim:

"*Duponts little girl welcome to stay with us, direct them both to my home, advise time of arrival.*"*

Umarım, Dupont'la konuşmadan *önce* bu telgraf eline geçer. Ona, önerimi kabul etmesini, utanacak hiçbir şey olmadığını anlat, (yani bunu ona ayrıca açıklamak gerekiyorsa, anlat), ufaklıkla doğruca buraya gelmekle yalnızca kendisinin değil *benim de* işimi kolaylaştırmış olacak. Bu nedenle, lütfen, kendisine benim adıma rica et, önerdiğim biçimde davransın, bana da ne zaman geleceklerini bildir ki istasyonda karşılayayım.

En içten selamlar.

Sevgiler
F. E.

* Dupont'un küçük kızı bizde kalabilir, ikisini de bize yolla, varış saatini bildir. -ç.

LONDRA'DAKİ FRIEDRICH LESSNER'E
42, KINGS ROAD, BRIGHTON, 4 MART 1877

Sevgili Lessner,

Bu sabah Hoffman'dan (9, Hayes Court, Soho) bir mektup aldım, ona daha önce senin aracılığınla 2 sterlin göndermiştim. Noelden önce bir çocuğunu, 15 Şubatta ikincisini, 25 Şubatta da karısını kaybetmiş, çocuğunun cenaze masraflarını daha ödeyememiş, eşinin de bugün gömülmesi gerekli ve hepsi 4 sterlin kadar tutuyor, bunu nasıl ödeyeceğini bilemediği için benden yardım istiyor. Mektup (28 Şubat tarihli) Londra'da takılıp kaldığından ona zamanında bir yardımda bulunamadım, bugün de Pazar, hiçbir şey yapılamaz. Bir iyilik yapıp adamcağızı görür müsün, bir bak bakalım yapılacak bir şey var mı, kendisi nasıl, elinin altında 1 sterlin ya da 30 şilin varsa, duruma göre, kendisine benim adıma ver, yoksa bana hemen yaz, durumu nasıl gördüğünü bildir, ben de posta havalesi göndereyim. Her şeyden önce de adamcağıza, mektubunu bu sabah aldığımı ve hiçbir şey yapamadığımı anlat.

Eşimi biraz kendini toparlasın diye buraya getirmek zorunda kaldım, iyi de oldu, şimdi çok daha iyi, umarım böyle de devam eder. Haftaya Salı günü geri dönüyoruz, birkaç gün sonra Pumps [Mary Ellen Burns] Fräulein Lina Schöler'in eşliğinde gene gelecek.

Eşimin seninkilere, sana ve Nelli'ye çok selamı var, benim de.

Senin ihtiyar
F. Engels

CENEVRE'DEKİ JOHANN PHILIPP BECKER'E
RAMSGATE, 17 AĞUSTOS 1880

Sevgili İhtiyar,

Bugün kartını buraya, bana yolladılar, hemen sana 2

sterlin, yani 50 frank ve birkaç santimlik bir posta havalesi çıkarttım, (havaleye de *Londra* adresimi yazdım). Açıklama yapmaya gerek yok, biz burada sayfiyede kendimize sağlık kürü yaparken, senin evden atılmana göz yumacak değiliz. Birkaç kuruşu kendine bu kadar dert edinmene hiç gerek yok, kırk yıl aynı bayrak altında savaşmış ve aynı savaş borusunu dinlemiş savaşım arkadaşları arasında böyle ufak şeylerin lafı bile olmaz.

Biz, Marx, eşi, kızları, onların kocaları ve çocukları, hepimiz burdayız, bu tatil özellikle Marx'a iyi geliyor, umarım yakında turp gibi olacak. Yazık ki eşi epey zamandır rahatsız, ama dişini sıkıp ayakta duruyor. Ben haftaya Londra'ya dönüyorum, ama Marx olabildiğince uzun bir süre daha kalmalı.

Bu arada, sana söylemem gerekiyor ki, mektuplar konusunda büyük bir yanılgı var ortada. Marx senin hiçbir mektubunu korumakla yükümlü değildi, sanırım Borkheim'da birkaç tanesi olmalıydı, sen de Bayan Marx Cenevre'de, senin yanındayken, Borkheim'ın senin mektuplarını Marx'a vermesini istemişsin. Öte yandan Borkheim senden hiç mektup almadığını söylüyor, yani konuyu bir türlü açıklığa kavuşturamadık.

Umarım en azından en zorlu devreyi atlatmış ve şu an için biraz huzura kavuşmuşsundur. Hepimizden, özellikle benden çok selamlar.

Sevgiler
F. Engels

LE PERREUX'DEKİ PAUL LAFARGUE'A
LONDRA, 13 OCAK 1895

Benim Sevgili Lafargue'ım,

[...]

İki hafta önce Vaillant'tan, hazırladığı bazı yasa tasarılarını içeren bir mektup aldım. Zaman bulur bulmaz bunlar hakkındaki düşüncelerimi bildireceğime söz verdim. Bu arada ona, Nis'teki Wróblewski'nin benden parasal yardım istediğini de bildirdim; bir kaza geçirmiş, kolu kırılmış, hastanede ve çok sefil bir durumdaydı, Vaillant'a, ona olabildiğince yardım ettiğimi, ama daha fazlasının beni aştığını, ayrıca Komüncülerin ve sosyalist delegelerin, onu orada açlığa mahkum etmeyi bir onur sorunu olarak görmeleri gerektiği görüşünde olduğumu yazdım. Bana yazdığı yanıtta,

Wróblewski için *para toplama kampanyası* açılacağı sırada onun buna karşı çıktığını ve bu nedenle yapılacak bir şey olmadığını bildirdi.

Sizin bu konuda bir bilginiz var mı? Gerçek bir Polonyalı olarak Wróblewski para işlerinden anlamaz, parası varsa savurur; belki de kendisine yardım edebilecek olan Vaillant ve ötekilerin yanında da aynı şeyi yapmıştır. Ona, düzenli, her ay küçük tutarlar halinde ödenecek olan bir ücret bağlamak gerekiyor. Ama bana öyle geliyor ki, Komünün son generali açlık içinde ölüme terkedilirse, bu durumda 1871 Komünü üzerinde artık hiçbir hak iddia edemeyecek Fransız sosyalizminin saygınlığı sözkonusudur. Siz ve ötekiler, Guesde, ulusal meclis bu konuda ne düşünüyor? İhtiyar *"Communeux"*yü* utandırmanın bir yolu yok mu?

Laura'yı benim için kucaklayın.

Dostlukla
F. E.

RHEINAU'DAKİ PHILIPP PAULI'YE
LONDRA, 16 ARALIK 1876

Sevgili Pauli,

Dün sana Continental Parcels Express, sonra da Deutsche Reichsfahrpost ile ödemesiz alacağın bir sandık yolladım, adres: Herrn Dr. Pauli, Mannheim (Rheinau Kimya Fabrikası), Almanya. İçinde, eşin için bir puding, eşimin senin için yaptığı bir üzümlü kek, bir kitap, bir paket mendil ve Pumps [Mary Ellen Burns] için küçük bir mürekkep hokkası var. Sandık daha fazla almadığından Pumps için yeni bir elbiseyi Schupplar'a yolladığım pudingin yanına sıkıştırdık, bu sandıklar bir azap kaynağı, olduğu gibi kabul etmek gerekiyor aslında, Alman oyuncak sandığı bunlar.

En geç Çarşambaya kadar sandık eline geçmezse, önerim, Mannheim postanesinden arattır, posta idaresi bu işin

* Komüncüleri. –ç.

sorumlusu, onlar ve *Continental Parcels Express* birbirlerinin temsilciliklerini yapıyorlar. Umarım her şey doğru düzgün gelir, Reichspost'un öngördüğü noel kargaşasından *önce* elinize geçsin diye böyle erkenden yolladık çünkü.

[...]

Sana makaleleri, birkaç tanesi yayınlanır yayınlanmaz göndermeye çalışırım.[24] Daha sonra, ayrı baskı olarak da yayınlanacaklar, doğal ki onu da alacaksın.

Eşim 4-5 gündür, tüm bilinen nedenlerden ayrı olarak, gözle görülür biçimde iyileşti, insan böyle 40-50 arasında

kadınlarla ilgili nelere tanık oluyor, neredeyse bir mucize. Böyle sürmesini ummaktan başka çarem yok.

Sandıkta biraz da noel yeşilliği var, yani şu kutsal kırmızı meyveli dikenli defnelerden, puding sofraya getirilirken üstüne iliştirmek için. Dikenli defneler gümrükçülerin parmaklarına batsın diye en üste koyduk.

Ben ve eşim hepinize en içten selamlarımızı yollar, mutlu bir tatil dileriz.

Sevgiler
F. Engels

RHEINAU'DAKİ IDA PAULI'YE
LONDRA, 14 ŞUBAT 1877

Sevgili Bayan Pauli,

Korkarım ki, kış boyunca Rheinau'da yapılan tüm planların gerçekleşmesi için yaz, 3 yerine 9 ay sürmeliydi. Değerli mektubunuzdaki önerilerin ne olacağını zaman gösterecek, ne yazık ki ben şimdiden *bir* önemli pürüz görmekteyim ki, o da eşimin sağlık durumu. Aslında kışa ve noel eğlencelerinin büyük yorgunluklarına (ki burada, İngiltere'de ne kadar eğlence varsa hepsi bu zamanda yoğunlaşıyor) dayanabildi, ama onu Eylüle kadar yeni bir Münih seferi için, ötekilerin etkinliğine ayakbağı olmayacak derecede hazırlamakta ne ölçüde başarılı olabileceğimi bilmiyorum. Son 6 hafta hizmetçilerle şansımız gene yaver gitmedi, tam da şimdi, dinlenmeye gereksinimi varken zaman zaman canını dişine takmak zorunda. Bu olasılığı önceden hesaplamış ve Schupplar'da Pumps'ı [Mary Ellen Burns] her an geri çağırabileceğimizi konuşmuştum. Sanırım zamanı geldi, geri dönüp ev işlerini eşimden devralması gerekiyor. Benimse buna pek zaman ayırmam olanaklı değil, başka nedenler de var, onun için elimdeki tek olanağı kesinlikle kullanmalıyım, yani onu 1, ya da en geç 15 Martta geri getirteceğim. Birkaç gün içinde, durumu kesinleşir kesinleşmez, Pumps'a ve Frl.

Schupp'a yazıp daha fazla bilgi vereceğim, şimdilik ona bu konudan sözetmemenizi rica ediyorum. İlk iş olarak, evdeki işler yoluna girer girmez eşimi iki haftalığına deniz kıyısına götüreceğim, iştahı yerine gelsin de fazla halsiz düşmesin diye. Beni dün gece yatak yaparken, bu sabah da mutfakta ateş yakarken görseydiniz çok gülerdiniz.

Kendiniz oy kullanma hakkına sahip olmadıkça seçimlerin canınızı sıktığına candan inanıyorum.[25] Dümene biz geçtiğimizde, kadınlar yalnızca seçmek değil, seçilmek ve söz sahibi olmak hakkına da sahip olacaklar. Bu sonuncusu burada, eğitim müdürlüğünde gerçekleşti bile ve geçtiğimiz Kasım ayında 7 oy hakkımı da bir hanım için kullandım, sonunda seçilen 7 kişiden en fazla oy alan o oldu. Ayrıca belirteyim ki, buradaki eğitim müdürlüğünde kadınların özelliği çok az konuşmak ve çok fazla çalışmak, ortalama her kadın üç erkek kadar iş yapıyor. "Yeni süpürgeler iyi temizler" mi desek? Ne var ki, bu "süpürgelerin" çoğu oldukça eski.

Her neyse, Eylül planlarını sürekli aklımızda tutacak ve gerçekleşmesi için elimizden geleni yapacağız. Pauli'ye ve çocuklara eşimden ve benden çok selam iletmenizi diler, size de her ikimiz selam ederiz.

Sevgiler
F. Engels

LONDRA'DAKİ LAURA LAFARGUE'A
BRIDLINGTON QUAY, 3 EYLÜL 1880

Sevgili Laura'cığım,

Mektubunu yanıtlamak için yalnızca birkaç dakika zaman var — bu akşam bir jeoloji meraklısının koleksiyonunu gördük, yarın da Flamborough Head'i gezeceğiz. Burada sürekli nefis bir hava var; gerçek Ren Ekim havası, benim kavrayışıma göre en güzel hava bu, gökyüzünde tek bir bulut bile yok, güneş sıcak ve aynı zamanda serin, güç verici bir hava. Belki Lafargue'la sen de bir haftalığına gelebilirsiniz,

etraf bomboş, oda ve her çeşit konaklama olanağı yeterince var.

Pumps'tan [Mary Ellen Burns] Ramsgate'de aldığım mektuptan sonra hiç haber alamadım, o da sanırım 15 Ağustos tarihliydi. Ona hemen yazdım, sonra da Londra'ya varınca geçtiğimiz hafta Cuma günü kart attım, ama hiç yanıt yok. Sanıyorum ki, Sarah'a ya da annesine, bayan Nicholls'a yazmıştır, bayan Nicholls ben yokken benim evde kalıyor. Sana çok zahmet olur mu, oraya bir uğrasan da, öğrendiklerini bana bildirsen? Çok huzursuzum, eminim ki bir yanlış anlama sonucu hiç haber alamaz oldum.

Şu anda saat akşamın 9.30'u, bütün pencereler ardına kadar açık, gene de o tertemiz, serin hava beni ceketimi giymeye zorlayacak bir hızla giremiyor içeri. Bira —ah, evet bira, liman birahanelerinden birinde, şirin küçük bir kahvede bir bardak içmek için bile buraya gelmenize değer— öylesine nefis bir bira!

Moore ile Beust "kordona" çıktılar, (bilirsin, herhangi bir sayfiye yeri için *de rigueur** böyle bir kordon) müzik dinlemek ve örneklerine buralarda raslanabilecek *fıstık*lardan avlamak için; bilirsin ya, fıstık dediğin böyle kurak yerlerde yaşar. Gitmeden önce ikisi de sizlere selam yolladılar.

Sevgilerle
F. Engels

PARİS'TEKİ LAURA LAFARGUE'A
LONDRA, 21 EKİM 1882

Sevgili Laura'cığım,

[...]

Keşke bir pazar akşamı buraya uğrayabilsen de her şeyin ne kadar değiştiğini görebilsen. Mohr [Karl Marx] doğal ki akşamları dışarıya çıkamıyor, bu nedenle Pumpslar dışında [Mary Ellen, Percy ve Lilian Rosher] kimse yok, ara sıra

* Vazgeçilmez. –ç.

da Helen [Helene Demuth] geliyor. "Crimm"[26] tamamen kayıplara karıştı. Geçenlerde büyük Loria gene uğradı. Raslantı sonucu Jollymeyer [Carl Schorlemmer] de o akşam buradaydı, biz biraz çakırkeyif olunca zavallı Loria birkaç şakaya katlanmak zorunda kaldı; Jollymeyer Helen'e onun *'da mı ekonomi politik öğrenimi gördüğünü* sordu, sonra da bizlere Berlin'de Moselwein içtiğini, ama tadının *şekerli su*ya benzediğini anlattı. Eh, kopan kahkahaları tahmin edebilirsin. Sanırım, zavallı pimpirikli adam bizim "alaycı" topluluktan payını yeterince aldı. Düşünsene, seninle Tussy'nin [Eleanor Marx] kardeş olduğunuza inanmadı ve babanın kim olduğunu öğrenince gözleri faltaşı gibi açıldı.

Bugün ben ordayken sinyor Alessandro Oldrini, Mohr'a uğradı, ama beni pek sevindiren bir direngenlikle geri çevrildi. Mohr onu kabul etseydi, Allah bilir ardından kaç Zanardelli gelecekti.

Pumpslar çok iyi, aşağıyukarı iki haftadır yeni evlerindeler, ama ev *nakit para* yokluğundan daha doğru dürüst döşenmedi. Bebeğin göğsünde iltihaplı bir yara vardı, ama şimdi daha iyi. Charley [bir olasılıkla Charles Roesgen] ile bayan Bevan üç hafta önce evlendiler, mutlu olaydan bu yana henüz onları görmedim.

Posta zamanı geldi, mektubum yarın sabah eline geçsin istiyorum, bunun için kapatıyorum artık. Paul'e ve görürsen Guesde'yle Mesa'ya dostça selamlar.

Sevgiyle
F. E.

ENGELSKIRCHEN'DEKİ HERMANN ENGELS'E
S.S. "CITY OF NEW YORK" PERŞEMBE, 27 EYLÜL 1888

Sevgili Hermann,

Sana zorlukla yazıyorum, gemimiz fena halde sallanıyor, yolcuların yarısını hâlâ deniz tutmakta. Son derece rahat, ilginç ve eğitici bir yolculuk yaptık, iyi bir sefer yapıp —

gerçekte tek bir fırtınayla— 17 Ağustosta New York'a vardık, orada 8 gün kaldık, sonra bir hafta Boston, sonra 5 gün Niagara şelalesi, oradan Ontario gölü yoluyla Lorenz nehrine, nehir boyunca buharlı gemiyle Montreal'e gidip ordan gene Birleşik Devletler'e, Plattsburg'a döndük, derken Adirondack dağlarına bir çıkış, çok güzeldiler, sonra gene buharlı gemiyle yola devam ettik, Champlain ve George gölünü (Como gölünün küçük bir parçası ama oldukça yabanıl) aşıp Albany'ye, son olarak Hudson nehri boyunca gene buharlıyla New York'a döndük. Şansımıza bak ki "City of New York"ta yerlerimizi ayırttık, bu yepyeni gemi okyanus üzerindeki en büyük yolcu gemisi, 10.500 tonluk, günde 500 deniz mili yapabilecek. Gel gör ki, bu 4. seferinde makineleri çalışmamakta direniyor, biri bitkin durumda ve olsa olsa yarı gücünü kullanıyor, öteki ise epey zorlanmak durumunda, bu nedenle sürekli onarım gerektiriyor. Şansımız varmış da makinelerde çok büyük bir arıza olmadan buraya vardık, şu an Greenwich'e göre 51° kuzey enlemi ve 21° batı boylamı civarındayız, yarın öğleden sonra Queenstown'a, Cumartesi akşamı da Londra'ya varmayı umuyoruz. Yolculuk boyunca deniz çok dalgalıydı, iki sert fırtına atlattık ve ilk iki gün dışında sürekli kabarmış bir deniz vardı. Bizim küçük grupta hiç kimseyi deniz tutmadı, sürekli yedik, içtik, purolarımızı tüttürdük, hatta biraz önce —sabahın 11'inde— bir sabah birası ayarladım kendime.

Bu yolculuk bana çok iyi geldi, kendimi en azından beş yaş gençleşmiş hissediyorum, tüm küçük rahatsızlıklarım geriledi, gözlerim bile daha iyi, kendini güçsüz ve halsiz hisseden herkese öneririm: 2 haftalık bir okyanus seferi, 2 ya da 3 hafta Niagara'da, bir o kadar da Adiron tepelerinde, deniz seviyesinden 2000 foot yükseklikte. Ordaki hava nefisti, yanısıra Lombardiya'nın ağustos güneşi ve bizim Ren'in ekim ayındaki taze hava akımı. Gelecek yıl gene bir grup bulabilirsem yeniden gitmeyi şimdiden istiyorum. Bir düşün, sana ve Rudolf'a [Engels] böyle bir güçlenme ne kadar iyi gelir. Gezi hiç de yorucu falan değil, her yerde en iyi otellerde

iyi yemek bulunuyor, Alman birası, yani Alman usülü yapılmış bira da her yerde çok iyiydi, yalnızca şarap pahalı, ama her yerde 1 dolarla 1 dolar 50 sent arasında iyisinden bir şişe Ren şarabı bulabiliyorsun, Amerikan şarabı da hiç fena değil, ne yazık ki otellerin çoğunda bulunmuyor. Gemide 24 şişe şarabımız var, —Ohio şarabı (Riesling ve şampanya) ve Kaliforniya Rieslin'i, çok güzel ama köpüksüz— büyük bir zevkle içiyoruz.

Emma'ya [Engels], çocuklara ve tüm kardeşlere içten selamlar.

Senin ihtiyar
Friedrich

Cuma sabahı, saat 10.

Bu sabahtan beri İrlanda karasularındayız, 12'de Queenstown'a varacağız, bu mektubu oradan postalayacağım, yarın sabah Liverpool'da, akşam da Londra'dayız.

Bir kez daha çok selamlar!

LEIPZIG YAKINLARINDA BORSDORF'DAKİ WILHELM LIEBKNECHT'E
BUHARLI YAT CEYLON BERGEN LİMANI AÇIKLARI, 22 TEMMUZ 1890

Sevgili Liebknecht,

Kuzey burnuna yaptığımız geziden neşeyle uygar topraklara dönerken —Schorlemmer'le ben, yukarda yazılı yatla bu ayın 1'inde Londra'dan yola çıkmıştık— sana bu ayın 26'sında, Cumartesi günü Londra'da yeniden buluşmayı umduğumuzu ve seni en kısa zamanda bizde görmekten sevinç duyacağımızı hemen yazmak istedim. Senin için uygunsa, hemen gel, çünkü kısa bir süre içinde gene bir deniz yolculuğu yapmayı ve seni de bizimle gelmeye ikna etmeyi düşünüyoruz; bu durumda Londra'da gerekli şeyleri yapmak için sana da biraz zaman kalır.

Koca dünyadan gelip de bugün gemimizin ilan tahtasına asılan ilk haber şuydu: "*The German Social Democracy will*

reorganize on October 1st and is preparing a plan of organization to be discussed and adopted at a Congress in October."[27] Ondan başka önemli bir şey yok — ama tam da *bu* haberle karşılanmak insanın bayağı hoşuna gidiyor.

Genç Wilhelm [Wilhelm II] aynı tarihlerde Norveç'i şereflendirmekte olduğundan, polisin çıkarabileceği güçlükleri önlemek için, gezi planını olabildiğince gizli tuttum. Dönüşte Molde'de donanmayla burun buruna geldik ama "*young Hopeful*"** orada değildi; bir torpido gemisiyle dolaşmaya çıkmıştı, Geiranger fiyordunda usulca yanımızdan geçip gitti, ama böyle yapınca bizim gemideki İngiliz burjuva takımını da büyük bir hayal kırıklığına uğrattı, çünkü onlar bir *live emperor**** şakşaklamaya can atıyorlardı.

Donanmanın tayfaları yaman herifler, genç subaylar ve subay adayları fi tarihinden bildiğimiz bütün o laflarıyla astsubaylar, otelde sivil kıyafetle gördüğümüz çok değişik, bildik sivillerden hemen hemen hiç farkları olmayan daha yaşlı subaylar. Öz Prusya lehçesi hakim. İki şişko amirale çok güldük, küçük bir Norveç sedirinde sıkış tepiş oturmuş (birine bile yer yoktu orda aslında) misafircilik oynuyorlardı (bütün Molde, Primrose tepesine iki kere sığar), arkadan bakılınca apoletleri ve üç köşeli şapkalarından başka bir şey görünmüyordu.

Gezi çok güzel ve çok ilginçti, Norveçlileri çok beğendim. Kuzeyde, Tromsö'de Lapplar'ı ve Ren geyiklerini ziyaret ettik, Hammerfest'te kurutulmuş morina balığı tepelerini gördük —ilk gördüğümde onları odun kömürü sandım— ve kuzey burnunda ünlü geceyarısı güneşini izledik. Ama insan bir hafta boyunca hiç gece görmemiş ve apaydınlık gündüz ışığında uyumuşsa, bu bitmez tükenmez günışığı bezdiriyor adamı.

Birayı, büyük bir titizlikle 71. enleme kadar denedik, iyi,

* Alman sosyal-demokrasisi 1 Ekimde yeniden örgütlenecek ve Ekimde bir kongrede tartışılıp kabul edilecek bir örgütlenme planı hazırlamakta. –ç.

** Geleceği pek parlak delikanlı. –ç.

*** Yaşayan imparator. –ç.

ama Alman birası kadar iyi değil, her yerde yalnızca şişe birası var üstelik. Yalnız Drontheim'da bir kez fıçı birası bulabildik. Bu arada belirteyim ki, burda da sınırlama yasaları pek sıkı, buna göre Bismarck Schnapsları [rakısı] burada giderek daha az sürüm bulabilecek. Bergen'de fıçı birası satan bir birahane olup olmadığını bugün öğreneceğiz.

Vossevangen'den Bergen'e kadar olan 108 km.lik demiryolu $4\frac{1}{2}$ saat sürüyor — saatte 24 km! Ama yol her tür kayalıklardan geçiyor ve hemen tamamı dinamitle açılmış.

Kuzeyde, tek devasa buzul alanı olan Svartisen'de, denizden yalnızca alçak bir morenle (buzultaş) ayrılmış olan bir buzulun üstüne çıktık, yani buzulun en alçak noktası denizden 100 foot alçaktaydı.

Kahvaltı zamanı geldi, kahvaltıdan sonra hemen postalayabilmek için burada kesiyorum.

Sana, eşine ve çocuklarına benden ve Schorlemmer'den içten selamlar.

Sevgiler
F. Engels

ENGELSKIRCHEN'DEKİ HERMANN ENGELS'E
LONDRA, 9 OCAK 1890

Sevgili Hermann,

İyi dileklerine tüm kalbimle teşekkür eder ve ben de hepiniz için aynı dilekleri yinelerim. Hepinizin çok iyi olduğunu duyduğuma sevindim, ben de durumumdan şikayetçi sayılmam. Geçtiğimiz yıl gene kilo aldım, şimdi 168 İngiliz pfundu çekiyorum, şimdiye kadar vardığım maksimum kilo bu, ama hepsi sağlıklı adale, gevşek yağ tabakası değil. Gözlerim de iyileşiyor, aslında yılın en kısa günlerindeki sis dönemi en kritik dönemdi, bu zamanlar durumum hep kötüleşirdi, ancak bu yıl bu dönemi geçen yıllardan çok daha iyi geçirdim, öyle ki yakında tam gün çalışmaya başlayabileceğimi umuyorum artık. Yetmiş yaşımda olduğumu söyleyince dok-

torlar bile bana inanmıyor, en az 10-15 yaş daha genç göründüğümü söylüyorlar. Kuşkusuz bunların hepsi yüzeysel şeyler, bunlar da aldatıcıdır, benim için de öyle, bu yüzeysel görünümün arkasında bir yığın küçük eksiklik yatar, bu küçük şeyler de zamanla birikip koca yığınlar oluşturur, ama ben durumumdan şikayetçi olamam, bakıyorum da pek çok insan bir hiç uğruna yaşamı kendilerine zehir ediyorlar, gerçekten incir çekirdeğini doldurmayan nedenlerle, onları görünce kendimi çok şanslı sayıyorum, çünkü ben kendi iç huzurumu eksiksiz koruyup tüm bu zırvalara gülebiliyorum.

Eh, benim değerli şahsım üzerine uzun süre yetecek kadar şey dinlediğine göre sanırım artık bu konuyu kesebiliriz.

Oğlanlarla ilgili sirküleri aldım ve yeni *Associés*'nin* şerefine kendi başıma iyice kafayı çektim.[28] Gençleri *Associés* etmekle çok mantıklı bir iş yaptınız, zaten işin asıl büyük kısmını onlar yapıyor ve Engelskirchen'de sizlerden biri bulunmadığı zaman tüm sorumluluğu onlar taşıyorlardı, ayrıca dışarıya karşı durumları ile işin içindeki durumları uyum içinde olursa bambaşka bir hevesle işe sarılacaklardır. Şimdi sana ve Rudolf'a [Engels] önerim, çoktan hakettiğiniz bu boş zamanı olanaklı olduğu kadar çok açık havada hareket ve yazın seyahat için kullanın, (sonbahardaki avı unutmayacaksınız umarım), o zaman göreceksiniz nasıl turp gibi olacaksınız.

Fritz Boelling'in, yani *August*'un [Boelling] öldüğünü bu sirkülerden öğrenmiş oldum, sanırım Fritz Osteroth'dan da dolayı. August oldukça zayıf yapılı bir adamcağızdı, son yıllarında da pek bir şey yapamaz olmuştu, ama gene de 80'ine kadar yaşadı işte. Bunu ancak böyle insanlar becerir zaten, biz daha sağlıklılar son yıllarımızda kendimize gem vurdurur, bir hastalık edinir, sonra da kırılırız. Bu da hiç fena bir şey değil ve kendine göre yeğlenir yanları var. En azından senin 2-3 yıla kadar kendi doktorunu [Walter Engels] yetiştirmiş olmak gibi bir avantajın olacak, o zaman bedenini onun yönetimine bırakır, kendin de her türlü sorumluluktan

* Ortakların. –ç.

kurtulursun.

Umarım yılbaşı kurabiyeleri, Emma'ya, üç haftadır silip süpürdüğüm Alman pastalarının bana iyi geldiği kadar iyi gelir, ayrıca, onların dışında, üstüne ve yanında bol bol puding, *mince pie** vb. yedim. Şimdi bi'r gazlı fırınımız var, bacamız artık çekmiyordu, bizim *landlord*** de yenisini yaptırmadı, zahmetlisinden kolayına geçiş yapınca benim yaşlı kahya Helene Demuth pasta yapma coşkusuna tutuldu, ben de onun yaptıklarını tüketmek zorundayım.

Bu enfluanza [paçavra hastalığı] denen hastalık bizim eski bildiğimiz gripten çok başka bir şey olmalı, şu sıralar burada çok salgın, tanıdıklardan birkaçı yakalandı bile. Geçen Pazar yemekte bir İngiliz vardı, korkudan yanında, içinde amonyaklı kinin olan bir şişe taşıyor ve sürekli o şişeden içiyor! Ona afiyet olsun, ama ben etle sebze arasında o acı, pis kokulu şeyi içip şarabın tadını bozmaktansa grip olmayı yeğlerim doğrusu!

Kendinize iyi bakın, sağlıklı ve neşeli kalın.

Emma'ya, çocuklara, Rudolflar'a [Rudolf Engels ailesine] ve sana çok selamlar.

Senin ihtiyar
Friedrich

LEIPZIG'DEKİ NATALIE LIEBKNECHT'E
2, ADELAIDE GARDENS RAMSGATE, 31 TEMMUZ 1877

Değerli Bayan Liebknecht,

İlişikteki satırları bir ara, emin yollardan eşinize iletmenizi rica edebilir miyim?[29] Umarım kısa zamanda bu tür zahmetlerden, hem de uzun bir süre için kurtulursunuz. Almanya'daki dostlarımızın eşleri, kocalarının aktif olarak katıldıkları savaşıma kendilerince öyle bir yoldan katılmak zorundalar ki, bu yol, kadınlarımıza burda, güvenli İngiltere'de

* Kıymalı börek. –ç.
** Ev sahibi. –ç.

çok yabancı geliyordur. Burda konuşması ve eleştirmesi kolay, oysa Almanya'da dikkatsizce ya da düşünmeden edilen her söz tutuklanma ve aile yaşamının bir süre kesintiye uğraması tehlikesini getirmektedir. Çok şükür ki, bizim Alman eşlerimiz bu nedenle yollarını şaşırmıyorlar, tersine tüm davranışlarıyla, ünlü kadınsal duygusallığın ancak burjuva kadınlara özgü bir sınıf hastalığı olduğunu kanıtlıyorlar.

Size ve çocuklarınıza içten selamlar.

İçtenlikle sizin
F. Engels

VİYANA'DAKİ LOUISE KAUTSKY'YE
LONDRA, 11 EKİM 1888
[TASLAK]

Benim çok sevgili Louise'im,

Mektubunuz dönüşümüzün hemen ardından Tussy'nin [Eleanor Marx] eline geçti, ondan Schorlemmer'e, ondan da ancak bugün bana geri geldi. Onun için yanıtlamakta geciktim.

Ede'nin [Eduard Bernstein] Nimmie'ye [Helene Demuth] verdiği haber hepimizi kızgın gökten inme bir yıldırım gibi çarptı. Ama mektubunuzu okuyunca, aklım başımdan gitti. Bilirsiniz, sizi tanıdığımdan beri size karşı her zaman saygı ve sevgi beslemişimdir, üstelik bu saygı ve sevgi giderek arttı. Ancak bu saygı ve sevgi, bana yolladığınız kahramanca ve anlatılamayacak ölçüde yüce yürekli mektubunuzun yalnızca bende değil, okuyan herkeste, Nim'de, Tussy'de, Schorlemmer'de yarattığı hayranlık yanında nedir ki? Bu an en sert darbe, bir kadının yiyebileceği en büyük darbe size inmiş bulunuyor ve siz, aynı anda bu darbeyi size indiren erkeği aklamak yürekliliğini gösteriyorsunuz. Ve, bu derece yüce gönüllü bir kadından beş yıl sonra vazgeçmek — işte bunu aklım almıyor.

Karl'ın [Kautsky], suçluluğunun sözkonusu olmadığını

söylüyorsunuz. Güzel, burada en yüce yargıç sizsiniz. Ama bu, bize, size karşı haksızlık yapma hakkını vermiyor. Ayrılmanın kişiliklerinize uygun olan tek çözüm olduğunu söylüyorsunuz, ancak sizler böyle uyumsuz bir kişiliğe sahip olsaydınız, biz de buna dikkat etmiş ve ayrılığı doğal, kaçınılmaz bir çözüm olarak çoktan beri bekliyor olurduk. Ama diyelim ki gerçekten geçimsizlik sözkonusudur. Karl size kendi ailesiyle ve sizin ailenizle savaşlar vererek kavuştu, sizin onun için neler feda ettiğinizin bilincindeydi ve beş yıl boyunca, bildiğimiz kadarıyla, sizinle mutlu bir yaşam sürdü. Buna göre, kendi söyleyişinizle anlık bir hoşnutsuzluk, onu yolundan şaşırtmamalıydı. Şimdi yeni, birdenbire ortaya çıkmış olan bir tutku onu en son adımı atmaya ittiyse, bu adımı büyük bir aceleyle atmasına izin vermemek gerekir, her şeyden önce bunu, onun sizinle ilişkisini istememiş ve sizin onun karısı olmanızı hâlâ affetmemiş kişilerin etkisi altında yaptığı kuşkusundan kaçınmalıydı.

Karl için diyorsunuz ki: onun doğası sevgisiz ve tutkusuz kalamaz. Onun bu doğası her birkaç yıl içinde yeni bir aşk gereksinimiyle ortaya çıkıyorsa, kendisi de söyleyecektir ki, ya böyle bir doğayı bugünkü koşullar altında yenmek zorundadır, ya da hem kendini, hem başkalarını sonsuz trajik çelişkilerin içine sokacaktır.

Bunu, sevgili Louise, size söylemeyi kendime bir borç biliyorum. Toplumsal ilişkilerimiz bir erkeğin bir kadına ağır haksızlıklar yapmasını çok kolaylaştıran bir yapıdadır, ve böyle bir suçu olmadığını gönül rahatlığıyla söyleyebilecek kaç erkek vardır? Bunu, kendi deneyimleriyle en iyi bilenlerin en büyüklerinden biri "siz kadınlarınıza layık değilsiniz" demişti. Mektubunuzu okuduğumda ben de kendi kendime bunu söyledim.

Bu konu hiç aklımızdan çıkmıyor. Nim'le ben, bu konudan hep anlaşılmaz ve olanaksız bir şey olarak sözediyoruz. Ona dedim ki: Karl günün birinde derin bir düşten uyanır gibi yaşamının en büyük budalalığını yapmış olduğunu anlayacak. Bu da gerçekleşecek gibi görünüyor, çünkü Ede'ye

yazdığına göre yeni sevgilisi onu terketmiş, beş gün içinde kardeşi Hans'a aşık olmuş ve onunla nişanlanmış.

Sizi burada yeniden göreceğiz diye hepimiz mutlu olmuştuk, New York'tayken Percy [Rosher] sizin ve Karl'ın kışı Viyana'da geçireceğinizi söylediğinde hepimiz üzülmüştük. Sevgili yüzünüzü artık asla bize göstermeyeceğinizi yazmanızı Nim'in de, benim de aklımız almıyor. Ve, kimbilir neler olur, kim bilebilir ki, bir gün gelir gene o hep oturduğunuz koltuğa oturmaz mısınız? Ne olursa olsun, şuna eminim: yürekliliğiniz sizi her güçlükten, her kavgadan galip çıkaracaktır. Benim ve Nim'in tüm iyi dilekleri sizinledir. Sizin için yapabileceğimiz bir şey varsa, seve seve yaparız — yeter ki bildirin, günün birinde kader sizi gene buralara atarsa, hangi durumda olursa olsun, evimizi kendi eviniz bilin.

Tüm kalbiyle sizin

HOBOKEN'DEKİ FRIEDRICH ADOLPH SORGE'YE
LONDRA, 5 KASIM 1890

Bugün sana acılı bir haberim var. Dün akşam üzeri iyi, sevgili ve sadık Lenchen'im [Helene Demuth] kısa ve genelde acısız bir hastalıktan sonra ebediyen uyudu. Burada, bu evde yedi mutlu yıl geçirdik. 1848 öncesinin eskilerinden geriye kalan son ikimizdik. Şimdi ben gene yapayalnızım. Uzun yıllar Marx ve son yedi yıl boyunca da ben çalışabilecek huzur bulduysak, bu büyük ölçüde onun eseriydi. Şimdi ne yaparım bilmiyorum. Parti konularındaki son derece incelikli öğütlerinin eksikliğini de ayrıca hissedeceğim. Eşine selam söyle ve haberi Schlüterler'e de ilet.

Sevgiler
F. E.

BERLİN'DEKİ JULIE BEBEL'E
LONDRA, 8 MART 1892

Sevgili Bayan Bebel,

18.2 tarihli güzel mektubunuza teşekkür etmek ne yazık ki ancak bugün olanaklı olabildi, aynı zamanda hiç hoşuma gitmeyen bir şeyi anladım ki, ziyaretinizle bizi mutlu etmek yerine St. Gallen'deki kızınıza gitmeye kesinlikle kararlısınız. Doğal ki, bayan Simon'a gitmeyi yeğlemenizi anlayışla karşılıyoruz, kendimizi sizi '93 baharında (ya da yazında?) burada görmek umudu ve kesin beklentisiyle avutuyoruz. Çünkü o zaman, yazın, şömine kapatılıyor, puding yapmak da kesinlikle yasak, sis de çok ender oluyor, böylece her ne kadar alaycı bir Fransız, İngiliz yazının üç çok sıcak gün ve bir fırtınadan ibaret olduğunu söylemişse de İngiltere'nin en çekici tarafını görmüş olursunuz. Kuşkusuz bu çok kötü niyetli bir abartma, bunun böyle olduğunu kanıtlamamız için gelecek yıl bize bir fırsat vereceğinizi umuyoruz. Ayrıca kendiniz de göreceksiniz ki, İngilizce bilmeden de burda işleri halletmek olanaklı.

Belirttiğiniz gibi Almanya'ya gelmem, bugünkü gibi pek değişken dönemlerde kontrolüm altında olmayan birçok nedene bağlı. Yeni yönetmeliğin[30] Bismarck'ın hıncını uyandırmış olanlara karşı ilk sevdasının güzel günleri çoktan geçti, gene de yaza kadar neler olacağı şimdiden bilinmez. Her şeyi biraz raslantıya bırakıp bir süre bekleyeceğim, bakalım bu yaz yazgım beni Almanya'ya mı, Norveç'e mi, Kanarya adalarına mı —ordan da beni istiyorlar—, yoksa başka bir yere mi fırlatacak? Üzüleceğim tek şey, şansım iyi gitmez de Almanya'ya güzel bir yaz ziyareti yapamazsam, sizinle tanışma fırsatını gene kaçırmış olacağım. Bir kez daha gerçek ve özlü bir Alman proleter kadını tanıma arzusunu her zaman taşımaktayım, bana hep böyle yansıtıldınız. Eşim de gerçek bir İrlandalı proleter kanı taşıyordu, yapısındaki o tutkulu sınıf duygusu benim için sonsuz bir değer taşır ve en kritik anlarda bana o "okumuş" ve "duygulu" burjuva kızlarının çıt-

kırıldımlıklarından, ukalalıklarından çok daha fazla güç verirdi. Ne yazık ki ben eşimi 12 yıl önce kaybettim, August [Bebel] sizi hâlâ yanında bulmak şansına sahip, fark bu.

Louise [Kautsky], August'a yeniden gerçekten coşkulu bir mektup yazmış, bu kadıncağızın kendi ayakları üzerinde durmaya başladığından bu yana nasıl bir coşkunluk içinde olduğunu tahmin edemezsiniz. Sabah sabah Pilsen birası tükettiğimiz bir gün bize katılıp nasıl çılgınlıklar yapıp güldüğümüzü görmelisiniz. Bu tür gençlik çılgınlıklarına hâlâ katılabildiğim için çok mutlu oluyorum, bir yaştan sonra insanın köşe bucağı öylesine yaşlanıyor ki, hâlâ gülebiliyor olmaktan gerçek bir mutluluk duyuyor insan. Louise benim eski Renli neşemin pas tutmaması için her şeyi yapıyor, bu nedenle ona ne kadar teşekkür etsem azdır. Bir kez daha içten selamlar ve en iyi dileklerle.

İçtenlikle sizin
F. Engels

BERLİN'DEKİ JULIE BEBEL'E
LONDRA, 29 KASIM 1892

Sevgili Bayan Bebel,

Yaşgünümü kutlamak için gelen birçok mektup içinde önce sizinkini yanıtlamak gereğini duydum. İçten teşekkürler! O günü gerçekten "en iyi biçimde" geçirdim, hareketlerime hâlâ tümüyle hakim olamasam ve fazla yürümem yasak olsa da ben kendimi çok dinç hissediyorum, herkes de çok iyi göründüğümü söylüyor. Bu yıl yaşgünümü İngiliz usülü mayıs şenliği olarak kutladık, yani Pazartesi gününü bir önceki Pazar gününe kaydırdık; Louise [Kautsky] nasılsa içki içeceğimi, onun için iki günün fazla geleceğini, bir günün yeteceğini düşündü. Evimiz ağzına kadar doluydu, bizim Afrikalı Sam Moore, sonra Bax, Avelingler, Bernsteinlar, Mottelerler, Rus Volçovski, Birlikten[31] iki işçi, sanırım hepsi bu kadardı, yo, nerdeyse küçük Inka'yı [Fischer] unutuyordum, Berlin'de kendini öyle beslemiş ki yusyuvarlak olmuş, ona da

pek yakışmış — böylece Berlinlilerin karınlarını doyurmayı öğrendiklerine ilişkin somut bir kanıt edinmiş oldum, şimdi biri karşıma çıksın da, Berlin'deki açlıktan sözetsin bakalım!

Elimizde bir parça kurutulmuş inciçiçeği [bir cins baharat] vardi, Louise'le birlikte onu Mosel şarabı, kırmızı şarap ve şampanyayla karıştırıp Bir Mayıs borçu yaptık, bu sisli mevsimde daha iyisi düşünülüp hazırlanamazdı zaten. Her taraf bol soğuk mezelerle dolu olduğundan, borç kısa zamanda istekle tüketildi, bu sadık kulunuzdan az olmamak üzere uzmanlarca da üstelik; ve bazı beyefendiler, bir de ... — nerdeyse ağzımdan bir şey kaçıyordu, tam zamanında susuyorum— biraz çakırkeyf oldular. Julius tam kıvamındaydı, bir sürü şarkı söyleyip eğlenceli hikayeler anlattı, oysa o inatçı alışkanlığıyla yalnızca su ve kahve içmekteydi. Kısacası geceyarısından sonraya kadar çok eğlendik, Londra'nın uzaklıkları ve Pazar gecesi 11'den sonraki tren ve omnibüs yolculukları düşünülürse, bu çok geç bir saattir. Böylece ben de 73. yaşıma layık bir biçimde girmenin rahatlattığı bir vicdanla yatabildim. Umarım sağlığım elverir de, gelecek yıl daha iyisini yaparım. Gelecek yıl yaşgünüm Salı gününe geliyor, gene Pazardan başlayabiliriz, ama bu kez Salı akşamına kadar içelim diyorum.

Berlin'deki kutlamaya katılmayı çok isterdim, Inka'nın anlattığına göre, izdihamdan size ve Bebel'e ulaşamamış, müthiş bir kalabalık olmalı.[32] Eh, belki benim de böylesi bir şey görme fırsatım olur, bu yıl olmazsa gelecek yıl, yani buraya gelir de bizi alıp götürürseniz; küçük Fischer sizinle benim sevgili Lenchen'im [Demuth] arasında öyle bir gönül beraberliği keşfetmiş ki, kendimi iki kat güvenle sizin ellerinize bırakmaya hazırım.

August mektubunda size yalnızca küçük bir sayfacık boş bırakmıştı, ben de şimdi tersini yapıyorum, benden yalnızca bu sayfayı alacak.

İçten selamlarımla.

Saygılar
F. Engels

THUSIS'TEKİ (GRAUBÜNDEN) HERMANN ENGELS'E
HOTTINGEN-ZÜRİH, MERKURSTRASSE 6
16 AĞUSTOS 1893

Sevgili Hermann,

Dün Anna Beust'un yanına taşınarak sonunda o curcunadan çıktım da sana yazabiliyorum. Oldukça rahat bir yolculuk yaptım doğrusu, önce hoş bir toz fırtınası çıktı, sonra da tozları elbiselerimize yapıştırmaya yeter bir yağmur yağ-

dı. Zürih'te beni Hotel Baur en ville diye bir yere götürdüler, otel olarak hiç fena değil ama kuşkusuz ev gibi olmuyor, sonunda Cumartesi akşamı işin zor yanı bitti, yavaş yavaş Zürih gölündeki kayık sefalarının anımsanması eşliğinde, ölçüsü yerinde bir içme alemi gelişti (ölçüsü yerinde sözünü, *ölçüler tamdı* diye okumamak gerek, çünkü yalnızca *yarım* litrelik ölçüler vardı orada). Sen Elsbeth'e [Engels] söyle, burdaki arkadaşlar homurdanma konusundaki yeteneğimi keşfetmişler bile. Bebel geçenlerde bir kart yazmıştı, dediğine göre tüm gece keyifle mırıldanmaktan başka bir şey yapmamışım.

Zürih çok gelişmiş, Barmen'i bile geçti. Eskiden Barmen'de her üç evden biri meyhaneydi, şimdi burada her iki evde üç meyhane var. Beustlar'ın çok güzel manzaralı, kocaman balkonu olan bir evleri var, balkonda balo verilebilir. Anna Beust kendine çok iyi bakmış, yaşlı kadınların en güzellerinden biri, üstelik canlı, esprili, akıllı, enerjik, azimli; onunla birlikte olmak gerçek bir zevk. Oğlu Fritz okulu yönetiyor, öbür oğlu Adolf'un oldukça iyi giden bir muayenehanesi var, her ikisinin de eşleri pek şirin, ikişer de canlı ve gürültücü oğulları var. Adolf aynı evde, Fritz de bunun yanıbaşında yaptırdığı bir evde oturuyor.

Haftaya Bebel'le dağlara çıkacağım, sanırım bir hafta içinde geri dönüp 3-4-5 Eylül civarında Münih ve Viyana'ya gideceğim.

Kongrede[33] harika gözleri olan 3-4 tane Rus kadın vardı, tıpkı yıllar önce Altenahr'da gördüğüm baldızın Berta'nın [Croon] gözleri gibi. Ama benim asıl gözdem pek tatlı bir Viyanalı fabrika işçisi [Adelheid Dworak], nadir raslanan bir yüz güzelliği ve tavır inceliğine sahip. Bismarck'ı, Avusturya'yı Almanya'dan ayırdığı için[34] hiç bağışlamayacağım, en azından Viyanalı kadınları düşününce.

Duyduğuma göre Hotel Bellevue hiç de en iyilerinden biri değilmiş. Umarım gene de durumunuzdan memnunsunuzdur. Zamanı nasıl geçirdiğinizi bir ara bana da bildir. Emma'ya, Elsbeth'e, Walter'a [Engels] ve sana çok selamlar.

Senin ihtiyar "acı patlıcanı kırağı çalmaz".

Friedrich

Bu arada, Anna Beust'u siz de ziyaret edebilirsiniz, yıllardır sizi ne görmüş, ne de haberinizi almış.

"Sana bir şey olursa, tüm hareketin hali nice olur?"* Marx'la Engels arasındaki dostluğu hiçbir şey bundan daha isabetli bir biçimde gösteremezdi. Ancak bu benzersiz bağlılığı birkaç mektupla anlatabilmek çok güç. Engels'in Marx'a yazdığı altıyüzden fazla mektup olduğunu biliyoruz. Engels'in Manchester'de tüccar olarak geçirdiği, yani her ikisinin "ortaklığın şubeleri gibi çalışmak" zorunda kaldığı dönemlerde mektup akışı daha canlıydı. Marx "*business*'ın** teorik ve partiyle ilgili kısmından"*** sorumluyken, Engels de her olanağı Marx'ı parasal bakımdan desteklemek için kullanıyordu.

Ancak bu, bu dostluğun yalnızca bir yönüydü. Onlar neleri birlikte çözmediler ki! Her biri diğerinin çabasına nasıl da zevkle katıldı. Hiçbiri eleştirisini esirgemedi, birinin ötekinin görüşüne katılması, onun için övgülerin en yücesi oldu. "Senin bu konuda tatmin olman benim için dünyanın geri kalan kısmımn söyleyebileceği herhangi bir şeyden (*als* anything *die übrige Welt* may say of it) çok daha önemli."**** diye yazıyordu Marx Engels'e *Kapital*'in ilk formalarını gönderdiğinde. Aynı biçimde *Kapital*'in ilk cildinin tamamlanması haberini "Hurra!" diye coşkuyla selamlayan Engels, Marx'ın ölümünden sonra öteki ciltlerin tamamlanmasını en önemli görevi saydı: "Ne de olsa, bu kitabın üstünde çalışmaya devam edeceğim, çünkü bu kitap, ona, kendisinin yarattığı, ve başka insanların Mohr için dikebileceği anıtlardan daha görkemli bir anıt dikecektir. Cumartesi günü 2 yıl oluyor. Hiç çekinmeden söyleyebilirim ki, kitabıyla uğraştıkça, sanki yaşamdaymış gibi ona bağlı kalmaya devam ediyorum."*****

Engels'in, dostunun tüm ailesinin yazgısını da içtenlikle paylaşması Marx'ı her zaman minnettar kılmıştır. İkisi de çocuk yaşlarda ölen oğullarının birinin ölümünün hemen ardından Engels'e şöyle yazıyordu: "Bu günlerde yaşadığım korkunç acıların arasında,

* Marx/Engels, *Werke*, Bd. 31, s. 185.
** İşin. –ç.
*** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 31, s. 131.
**** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 31, s. 305.
***** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 36, s. 287.

seni ve senin dostluğunu düşünmek, bir de ikimizin bu dünyada aklı başında bir şeyler yapacağımız umudu beni ayakta tuttu."*

Engels, dostunun sağlığının kötüleşmesinden çok kaygılanıyordu. "Gerçekten, seni bu işten kurtarana kadar gece-gündüz rahatım yok, senden haber alamadığım gün tüm huzurum kaçıyor, gene kötüleştiğini düşünüyorum."** Durum böyleyken ona genellikle önerilerde bulunurdu: "Bu 'durum'a bir son vermek için, sen en iyisi, hem de bu hafta içinde ve Tussy'yle birlikte buraya gel. Hava değişikliği sana her zaman iyi gelmiştir, biz seni burda, orada yapabileceğinden daha fazla hareket ettirmek istiyoruz. [...] Birlikte tarlalarda yürüyüş yapmak, yaparken de benim Londra'ya son gelişimden bu yana ortaya çıkan dalaverelere gülmek ikimize de iyi gelecektir. [...] Ayrıca, benim 1857 ürünü Rüdesheimer [şarap] tam kıvamında, hemen içilmesi gerek, bunun için de yardımına gereksinimim var."***

Engels, dostunun yaşam ve savaşım arkadaşı Jenny Marx'ın acısını dindirmek için de her şeyi yaptı. "Eşin hiçbir şeyden yoksun kalmamalı, istediği ne varsa, ona sevinç vereceğini bildiğiniz ne varsa sağlanmalıdır."**** Marx'a çekingenlik duymaması ve hasta olan eşinin bakımı için kendisinden para alması için böyle yazmıştı. Karl ve Jenny Marx'la birlikte onların üç kızının sağlığıyla da ilgilendi. 1868'de Marx'a şöyle yazıyordu: "Bu sabah senin kızların [Jenny ve Eleanor Marx] kızıla yakalandığı haberi gelince şimdiye kadar hiç korkmadığımız kadar korktuk. Bütün gün aklım buna takılıp kaldı; umarım her şey yolunda gider, tıbbi bir makaleden öğrendiğime göre, *burada* bu yılki salgın beklenmedik biçimde iyi huylu seyretmekte. Nasıl bir doktor getirdin, bu tür konular ihmale gelmez; *kesemi kendinin bil*, neye gereksinim duyarsan, yaz ya da telgraf çek, herhangi bir biçimde olanaklı olan her şeyi hemen gönderirim."*****

* Marx/Engels, *Werke*, Bd. 28, s. 444.
** Marx/Engels, *Werke*, Bd 31, s. 185.
*** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 32, s. 514.
**** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 35, s. 9.
***** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 32, s. 104.

Aynı biçimde, Marx kızlarının küçük serüvenlerini övünçle ve sevinçle Engels'e bildirir, o da bunları sevinçle paylaşırdı.

Engels "sevgili evlatları"na, yani Marx'ın kızlarına yaşamının, sonraki yıllarında da çok özen gösterdi. Jenny, Laura ve Eleanor'un meslek yaşamlarında olsun, siyasi savaşımda olsun, tüm çabalarını büyük bir ilgiyle izledi: Jenny'nin İrlanda kurtuluş hareketinin desteklenmesi konusunda yazdığı makalesi, Laura'nın çevirmen ve Fransız Devriminin öncü savaşçısı Paul Lafargue'ın yaşam ve savaşım arkadaşı olarak başarıları, Eleanor'un sosyalist hareketteki ve İngiliz işçilerinin sendikal savaşımındaki yorulmaz özverisi.

Marx'ın ölümünden sonra da onun kızlarına ve torunlarına adeta bir ikinci baba oldu. Dostuna karşı duyduğu bu görevi her zaman eksiksiz yerine getirdi.

PARİS'TEKİ KARL MARX'A
BARMEN, EKİM BAŞI, 1844

Sevgili Marx,

Sana daha önce kendimden haber vermediğim için şaşırmışsındır, haklısın da; üstelik Paris'e dönüşüme ilişkin bir şeyler yazacak durumda da değilim henüz. Üç haftadır burada, Barmen'deyim ve biraz arkadaşlarla, daha çok da aileyle ilgilenerek olabildiğince eğlenmeye çalışıyorum, neyse ki benim ailede yarım düzine kadar hoş kadın da var. Burada çalışmanın olanağı yok, hele kızkardeşim [Marie Engels] Londralı yoldaşlarımızdan Emil Blank ile nişanlandığından beri —Ewerbeck onu tanıyor— evin içinde deliler gibi bir koşuşturma ve telaş var. Bu arada gördüğüm kadarıyla benim Paris'e dönmem konusunda önemli engeller çıkacak, buna göre yarım yıl, belki bir yıl Almanya'da dolanmak gerekecek gibi gözüküyor; bundan kaçınmak için elimden gelen her şeyi yapacağım kuşkusuz, ama önüme ne biçim küçük hesaplar ve batıl korkular yığdıklarını tahmin edemezsin.

Üç günlüğüne Köln'deydim, orada yaptığımız müthiş propagandaya hayret ettim. Oradakiler çok faal, ancak buna uygun bir destekten yoksun oldukları gözden kaçmıyor. İlkeler, şimdiye kadarki görüş tarzı ve tarihten mantıksal ve tarihsel bakımdan ve bunların kaçınılmaz bir devamı olarak birkaç yazıda geliştirilmedikçe herşey yarı-uyuklama ve daha çok da körebecilik olacaktır. Daha sonra Düsseldorf'a geçtim, orada da işgörür birkaç adam var. Hâlâ en hoşuma giden benim Elberfeldliler, insancıl görüş tarzı onlarda gerçekten ete kemiğe bürünmüş; bu adamlar aile sanayisinde devrim yapmaya başlamışlar, babaları hizmetçilere ya da işçilere aristokratlık taslamaya başladığında, her seferinde onları silkeliyorlar — böyle bir şey bizim ataerkil Elberfeld'de epey büyük bir iştir. [...]

Genelinde burda çok ilginç bir hareket var. Ayrıldığımdan bu yana Wuppertal her yönden son elli yılda olduğundan çok daha fazla gelişmiş. Toplumsal yapı (*sozialer Ton*)

daha da uygarlaşmış, siyasete katılma, muhalefet yapma her yere yayılmış, sanayileşmede müthiş adımlar atılmış, yeni mahalleler kurulmuş, ormanların tümü kökünden sökülüp atılmış, her şey şimdi Alman uygarlığının ortalama düzeyinin çok üstünde, oysa dört yıl önce ortalamanın çok altındaydı — kısacası, burda bizim ilkelerimiz için çok verimli bir toprak oluşmakta, bizim kızgın, sıcakkanlı kumaş boyası ve Javel suyu işçilerini bir harekete geçirebilirsek, sen Wuppertal'ı o zaman gör. Son birkaç yıl içinde eski uygarlığın en alt basamaklarından gelmiş işçiler, şimdi yıldırım hızıyla artan cürüm, soygun ve cinayetlerle eski toplumsal örgütlenmeyi protesto etmekteler. Geceleri sokaklar hiç güvenli değil, burjuvazi dövülüyor, bıçaklanıyor ve soyuluyor; buralı proleterler de İngiliz proleterlerin gelişmesine ilişkin yasalara uygun biçimde gelişirlerse, ensonu görecekler ki bu davranışlar, toplumsal düzene karşı *bireyler* olarak ve kaba kuvvete dayalı çıkışlar yararsızdır, *insanlar* olarak tüm kapasiteyle, komünizmle direneceklerdir. Ah bu adamlara bir yol gösterilebilse! Ama bu olanaksız.

[...]

Elinden geleni yap da, topladığın materyal bir an önce dünyaya saçılsın.[35] Zamanı geldi de geçiyor bile. Ben de işbaşı yapıp hemen bugün yeniden başlıyorum. Almanların kafası komünizmin pratik olarak sürdürülebilirliği konusunda hâlâ aydınlanmış değil; bu saçmalığa son vermek için bu işin zaten uygulanmaya konmuş olduğuna ilişkin küçük bir broşür yazıp İngiltere ve Amerika'da yapılan komünizm pratiğini anlatacağım. Bu işler bana üç güne falan malolacak, bu adamlara sorunu iyice açıklayıcı nitelikte olması gerek. Bunu burada yaptığım konuşmalarda farkettim.

Bu nedenle sıkı çalışmak ve hemen yayınlamak gerekiyor! Ewerbeck'e, Bakunin'e, Guerrier'ye, herkese selamlar, eşini de unutma, bana da en kısa zamanda her şeyi yaz. Bu mektup kazaya uğramaz ve açılmadan sana ulaşırsa, olanaklı olduğu kadar tüccarvari bir elyazısıyla, zarfına "F. W. Strücker ve Ortakları, Elberfeld" adresini yazarak bana yaz,

yok eğer açılmışsa Ewerbeck'e verdiğim adrese yolla. Posta köpekleri bu mektubun hanımefendi görünümüne aldanacaklar mı, çok merak ediyorum.

Hoşçakal sevgili Karl, ve çabuk yaz. Seninle geçirdiğimiz on günden sonra, o sürede olduğum kadar neşeli ve insanca bir ruh hali içinde olmadım. Düşündüğümüz yerleşme için herhangi bir adım atma fırsatı bulamadım daha.

PARİS'TEKİ JENNY MARX'A
VEVEY, CANTON DE VAUD, 25 TEMMUZ 1849

Sevgili Bayan Marx,

Siz de, Marx gibi, çoktandır ses çıkarmamış olmama şaşırmış olmalısınız. *En voici les causes**: Marx'a (Kaiserslautern'den) yazdığım gün, Homburg'un Prusyalılarca işgal edildiği ve Paris'le haberleşmenin kesildiği haberi geldi. Mektubu yollamam olanaksızdı, ben de Willich'e gittim. Kaiserslautern'de kendimi *soi-disant*** devrimden[36] her biçimde uzak tuttum, ama Prusyalılar geldiğinde savaşma arzusuna daha fazla karşı koyamadım. Willich işe yarayan tek subaydı, ben de gidip onun yaveri oldum. İkisi (özellikle Rastatt yakınlarındaki[37]) bayağı ciddi olan 4 muharebeye katıldım, anladığım kadarıyla şu ünlü kılıç sallama cesareti, bir insanın sahip olabileceği en basit özelliklerden biri. Kurşun ıslıkları da sıradan hikaye, bütün korkaklıklarına karşın, harekat boyunca *çarpışmada* korkakça davranan bir düzine adam bile görmedim. Buna karşılık, bir yığın "cesaret budalalığı"na rasladım. *Enfin**** her yerde sıyrıldım, *au bout du compte***** şu demokrat geçinen lumpenlerin tümü Baden ve Pfalz eyaletlerinde bulunup sonradan hayalî kahramanlıklarıyla böbürlendikleri için *Neue Rheinische Zeitung*'dan birinin orada bulunması da iyiydi. Yoksa gene *Neue Rheinische*

* İşte nedenleri. –ç.
** Adlandırıldığı biçimiyle. –ç.
*** Sözün kısası. –ç.
**** Son olarak. –ç.

*Zeitung*lu beylerin savaşmaya cesaret edemedikleri söylenebilirdi. Ancak, tüm bu demokrat baylardan, ben ve Kinkel dışında savaşan yoktu. Kinkel bizim birliğe piyade olarak yazıldı ve çok başarılı oldu, katıldığı ilk çarpışmada kafasından kurşun yarası alınca tutsak düştü.

Bizim birlik, Baden ordusunun geri çekilişine destek sağladı; diğerlerinden 24 saat sonra İsviçre'ye çekildi, dün buraya, yani Vevey'e vardık.[38] Harekat ve İsviçre topraklarındaki yürüyüş sırasında tek bir satır bile yazmam olanaklı değildi. Şimdi alelacele size yazıyorum, çünkü Baden'de, Marx'ın Pa-

ris'te tutuklandığını duydum. Gazete göremedik, bu yüzden hiçbir haber de almadık. Haberin doğru olup olmadığını öğrenemedim. Bu nedenle ne kadar kaygılı bir gerginlik içinde olduğumu anlarsınız, onun için sizden en acil şekilde bana Marx'ın ne durumda olduğunu bildirmenizi ve beni bu bilinmezlikten kurtarınanızı rica ediyorum. Marx'ın tutuklandığı haberini doğrulayacak hiçbir şey duymadığım için, şimdilik bunun doğru olmadığını umut ediyorum. Dronke'yle Schapper'in içerde oldukları ise hiç kuşkusuz doğru. Her neyse, Marx hâlâ özgürse, bana hemen yazması ricasıyla lütfen bu mektubu hemen olan iletin. Paris'te kendini güvende hissetmiyorsa, burada, yani Vaud kantonunda tam bir güvenlik içinde olabilir. Hükümet kendini kızıl ve *partisane de la révolution permanente** olarak niteliyor. Cenevre de öyle. Mainz kolordusuna komuta eden Trierli Schily orada.

Evden para sağlarsam Lozan'a ya da Cenevre'ye gidip ne yapabileceğime bakacağım. Epey dövüşmüş olan alayımız bana sıkıcı geliyor, burada yapacak başka bir şey de yok. Willich çarpışmalarda cesur, soğukkanlı, becerikliydi, olayları hızlı ve doğru kavrayan biridir, ama onun dışında *plus ou moins*** sıkıcı bir ideolog ve bir "hakiki sosyalist". Birliğimizdeki konuşulabileceklerin çoğu başka yerlere gönderildiler.

Marx'ın serbest olduğuna bir emin olabilsem! Prusyalı kurşunların altında, Almanya'daki arkadaşlardan, hele Paris'teki Marx'tan çok daha az tehlikedeydim. Özetle, ne olur beni bu bilinmezlikten en kısa zamanda kurtarın. *Tout à vous*!***

Engels

Adres: F. Engels, *refugié allemand*,**** Vevey, Suisse
(Olanaklı olduğunca Thionville ya da Metz'e kadar kapalı zarfla)

* Kesintisiz devrim yanlısı. –ç.
** Az ya da çok. –ç.
*** Tamamen sizin. –ç.
**** Alman mülteci. –ç.

LONDRA'DAKİ KARL MARX'A
MANCHESTER, 22 OCAK 1857

Sevgili Marx,

Mektubun beni kızgın gökten inme bir yıldırım gibi çarptı. Artık her şeyin en iyi biçimde yoluna girdiğini sanıyordum. Düzgün bir evin var ve *business** yolunda diye düşünüyordum, şimdi ortaya çıktı ki her şey kuşkulu. Bu yankilerin hepsi berbat herifler, *Tribune*cular da seni limon gibi sıkıp suyunu çıkardıktan sonra şimdi yerine suyu sıkılacak yenilerini bulmak gerektiğine inanıyorlar herhalde. Kontratı bozmaya çalışan tavırları bana özellikle korkakça ve alçakça geliyor, seni inisiyatif koymaya zorluyorlar. Cluss'un bu ilginç suskunluğundan sonra tüm Amerika'da güvenilir tek bir kişi bile yok demektir zaten.

*Que fair cependant?*** Bence, *Tribune* açık bir kopma eğilimi gösterdiğine göre, başka bir New York gazetesiyle bağlantı kurmak en iyisi. *Herald* ya da *Times*'la [*The New-York Times*] çalışamaz mısın? Ben senin yerinde olsam hemen girişimde bulunur ve *Tribune*'daki herifleri de her şey ayarlanana kadar uzun süre bekletirdim. O heriflerin gösterdiği alçakça tavra karşılık, senin onları hiç umursamadan, çıkarlarını düşünmekten başka yolun yok. *Dolaylı* olarak girişimde bulunmamın daha iyi olacağı kanısındaysan, bana bildir, *kendi* adımla, senden yana herhangi bir açık vermeden girişimde bulunayım; senin *Tribune* takımıyla başlangıçta olduğu kadar iyi anlaşamadığına inandığımı, bir anlaşmaya varma olanağı olduğunu falan yazabilirim. *Enfin**** her şey, ne istersen yapılsın, *pourvu que quelque chose soit faite*****.

İnanıyorum ki, *Tribune*daki herifler Putnam'a da nifak tohumları saçmışlardır. Bence Putnam'dan hemen açıklama istenmeli. Kıyı tahkimatına ilişkin makaleyi yazıp yazmamak konusunda bile kuşkuya düşüyor insan. Bu kaynağı her

* İşler. –ç.
** Bu durumda ne yapmalı? –ç.
*** Sözün kısası. –ç.
**** Yeter ki bir şeyler yapılsın. –ç.

olasılığa karşı açık tutmak iyi olur.

Şubatın ilk günlerinde sana 5 sterlin göndereceğim, her ay bu miktarı elinde bil. Sırtımda bir yığın borçla yeni bilanço yılına girsem de *c'est égal**. Yalnız, keşke bu işten bana 14 gün önce sözetseydin. Benim ihtiyar noel hediyesi olarak bana bir at parası gönderdi, ben de iyi bir at bulunca, geçen hafta aldım. Senin hikayeyi önceden bilseydim, birkaç ay bekler, atın bakım giderlerini de elde tutmuş olurdum, ama *never mind***, hemen ödemek gerekmiyor. Sen ailenle Londra'da böyle bir sefalet içindeyken, burada bir at beslemem si-

* O kadar önemli değil. –ç.
** Boşver. –ç.

nir ediyor beni. Bu arada belirteyim, doğal ki ayda 5 sterlin zor durumlarda bana yazmana engel olmasın, söylemeye gerek yok, öyle durumlarda ne olanaklıysa yaparım. Zaten ben de yaşamıma başka bir yön vermeye başlamalıyım, son zamanlarda çok haylazlaştım.

Eşine ve çocuklara çok selamlar, en kısa zamanda ne yapmayı planladığını ve durumun nasıl olduğunu yaz.

Sevgiler
F. E.

LONDRA'DAKİ KARL MARX'A
MANCHESTER, 22 ŞUBAT 1866

Sevgili Mohr,

Klein Zaches[39] ve öteki şeyler için teşekkürler. Anladığım kadarıyla yolladığım 10 sterlin eline geçti.

Biraz önce Gumpert'ten döndüm, grip olduğum ve birkaç kez de yetişemediğim için ancak bu akşam buluşabildik. ***Hemen arsenikle tedaviye başlaman gerektiği*** kanısında. Hiçbir biçimde zararı olmaz, yalnızca yararı var. Allen'ın söylediği şey, bunun sana uygun olmadığı görüşü, saçmaymış. Ayrıca, kompreslerle tedaviyi de tamamen salakça buluyor, bunun ancak bastırılabilecek bir ***cilt iltihabına*** karşı çare olabileceğini, seninki gibi derin bir iltihaplanmada kullanılmayacağını söylüyor. Buz kompresi iyi gelebilirmiş, ama Allen'ın elinde olduğun sürece, ancak o yazarsa yapılabilir. Her şeyden önemlisi, gücünü tekrar kazanabilmen için deniz havası almanmış. Aslında en iyisi güney sahilinde bir yer, çünkü bu mevsimde orada burdakinden çok daha iyi bir hava var, ama sen Gumpert'e yakın olmak istersen, ***an hour's ride from Manchester****.

Gördüğün gibi, Allen seni tedaviye devam etse de, Gumpert'le biz seni hemen arsenik almaya başlaman konusunda zorlamak için anlaştık, oysa Allen önceleri etiketinin derdine

* Manchester'den bir saat uzaklıkta. –ç.

düşmüştü ve bu konuda tek bir şey bile duymak istemiyordu. Artık benim hatırım için olsun, şu arseniği almaya başla ve durumun elverir elvermez buraya gel ki, iyileşebilesin. Bu sürekli kararsızlık ve duraksamalarla kendini mahvediyorsun, bu kronik şîrpençe denen meredin sürgitine hiçkimse katlanamaz, üstelik seni yok yere cehenneme götürecek bir biçimde de ortaya çıkabilir. O zaman kitabının [*Das Kapital*] ve ailenin durumu ne olacak?

Olanaklar çerçevesinde yapılabilecek her şeyi yapmaya hazır olduğumu biliyorsun, normal koşullar altında elimden gelenin fazlasını yapmaya da hazırım. Ama sen de aklını başına topla, bana ve ailene bir iyilik yap da, *tedavi olmaya razı ol.* Sana bir şey olursa, tüm hareketin hali nice olur, üstelik böyle davranırsan, sana bir şey olması da *kaçınılmaz.* İşin gerçeği, seni bu hikayeden kurtarana kadar gecegündüz rahatım yok, senden haber alamadığım her gün huzurum kaçıyor ve durumunun kötü olduğunu düşünüyorum.

Aklından çıkarma ki, yarılması gereken şîrpençeyi, bir daha yarılamayacak duruma getirene kadar beklemesen iyi olur. Çok tehlikeli olabilir.

Bayanlara çok selamlar.

Sevgiler
F. E.

HANNOVER'DEKİ KARL MARX'A
MANCHESTER, 27 NİSAN 1867

Sevgili Mohr,

İki mektubunu da, ikincisini dün öğleden sonra, aldım, nereye yazacağımı bilseydim ilkine çoktan yanıt yazmış olurdum. Önce *business**. Eşin bu sabah bana mektup yazmış, ona 10 sterlin yolluyorum, Wheeler eliyle de aybaşında gelecek ayın 10 sterlinini yollayacağım. Seni bu konuda bir ölçüde rahatlatacaktır, gelecek için yazdıklarına göre, ne mutlu,

* İş. –ç.

sonunda sevindirici bir tablo da var. Bana hep öyle geldi ki, bu kadar zamandır üzerinde didindiğin bu Allahın belası kitap [*Das Kapital*] senin tüm dertlerinin çekirdek noktası oldu, o silkeleyip bırakmadıkça da sen ondan kurtulamayacaksın. Bu bitmez tükenmez şey seni bedensel, ruhsal ve parasal açıdan da kündeye alıyordu, onun için şimdi bu karabasanı silkeleyip atmakla kendini yeni doğmuş gibi hissetmeni anlayabiliyorum, hele bir yeniden dünyaya gir, o zaman sana eskiden olduğu gibi gamlı görünmeyecektir. Hele, insanın şu Meissner gibi göründüğü kadar kusursuz bir yayıncısı varsa. Bu arada korkarım, hızlı baskı ancak sen sürekli yakınlarda bulunduğunda yaptırılabilecek, yani kıta Avrupasında, çünkü nasılsa Hollanda da bu amaç için yeterince yakın sayılır. Leipzig'deki düzeltmenlerin bilgi düzeylerinin senin tarzın için yeterli olduğunu sanmam. Benim kitapçığı da [*Die preussische Militärfrage und deutsche Arbeiterpartei* (*Prusya Askerî Sorunu ve Alman İşçi Partisi*)] Meissner, Wigand'a bastırttı, bu pislikler de yazımı ne biçim düzelttiler. Kitabın [*Das Kapital*] çıkar çıkmaz büyük bir etki yaratacağından eminim, ama bilimle uğraşan burjuvalarla memurların hevesini desteklemek ve ufak tefek çalımlardan kaçınmamak gerekecektir. Buna karşın, *piyasaya çıktıktan sonra,* Hannover'den bazı şeyler yapılabilecek, ahbap Siebel de —ki bu günlerde kendi deyimiyle sağsalim Madeira'dan dönecektir, hem de İngiltere üzerinden— harekete geçirilebilecek. Bu, bize karşı besledikleri nefret hakında yeterince delilimiz olan yazıncılar güruhuna karşı gerekli. Ayrıca hem kalın, hem de bilimsel kitaplar böylesi bir destek olmadan ancak çok yavaş etki gösteriyorlar, böyle bir destek varsa —Karanlık Herakleitos'la (*Herakleitos den Dunklen*) vb. karşılaştır— pek "ateşleyici" oluyorlar.[40] Ama burada *parasal* sonuçlar da sözkonusu olduğu için işin daha sağlam ve daha enerjik olması gerekli. Meissner ondan sonra toplu yazıları seve seve alacaktır, böylece para ve onun ötesinde yeni bir yazınsal başarı yaratılmış olacak. *Neue Rheinische Zeitung*'da çıkan şeyler, *18 Brumaire*, vb., darkafalılar üzerinde

müthiş bir etki bırakacaktır, buna dayanarak biraz zemin kazandık mı, hemen ardından değişik kazançlı hikayeler gelecektir. Olayın böyle dönüşü beni olağanüstü memnun ediyor, öncelikle kendi içinde, ikincisi özellikle senin açından ve eşin açısından, üçüncüsü de artık gerçekten bütün bunların iyiye gitmesi zamanı geldiği için. Benim pis Gottfried [Gottfried Ermen] ile olan anlaşmamın süresi 2 yıla kadar doluyor, işler bu durumdayken uzatmayı ikimiz de biraz zor isteriz herhalde, hatta süre dolmadan bir erken kopma sözkonusu olabilir. Öyle olursa, ben ticaretten *tamamen* ayrılmalıyım; çünkü şimdi kendi işimi kurmaya kalkarsam, bu 5-6 yıl boyunca sözü edilmeyecek sonuçlar için deli gibi çalışmak, arkasından ilk 5 yılın meyvelerini alabilmek için 5-6 yıl daha durmadan çalışmak demektir. Bu arada benim canım çıkar. Aslında benim tek istediğim bu aşağılık ticaretten kurtulmak, çünkü zaman kaybı moralimi altüst ediyor. Bu işin içinde olduğum sürece başka bir şey yapamıyorum, yönetici olduğumdan bu yana, büyük bir sorumluluk yüklendiğim için her şey daha kötü oldu. Artan gelirler olmasaydı, gerçekten yeniden katip olmak isterdim. Her neyse, benim tüccarlığım birkaç yıla kadar bitiyor, ondan sonra gelirim çok ama çok daha kısıtlı olacak, kafamda hep o zaman senin için ne yapabileceğimiz düşüncesi var. Ama her şey şimdi göründüğü gibi devam ederse, devrim araya girip tüm finansman projelerine son vermese bile her şey yoluna girer. Bu gerçekleşmezse, kurtuluşum şerefine kendime esaslı bir kıyak çekerek hızla bir kitap yazmak istiyorum: *İngiliz Burjuvazisinin Acıları ve Sevinçleri.*

[...]

Dr. Kugelmann'a, her ne kadar tanımasam da, selamlarımı ve *Kutsal Aile* için teşekkürlerimi ilet.

Sevgiler

F. E.

LONDRA'DAKİ KARL MARX'A
MANCHESTER, 25 HAZİRAN 1868

Sevgili Mohr,

Bu sabah senin kızların [Jenny ve Eleanor Marx] kızıla yakalandığı haberi gelince, şimdiye kadar hiç korkmadığımız kadar korktuk. Bütün gün aklım buna takılıp kaldı; umarım her şey yolunda gider, tıbbi bir makaleden öğrendiğime göre, *burada* bu yılki salgın beklenmedik biçimde iyi huylu seyretmekte. Nasıl bir doktor getirdin, bu tür konular ihmale gelmez; *kesemi kendinin bil,* neye gereksinim duyarsan yaz ya da telgraf çek, herhangi bir biçimde olanaklı olan her şeyi hemen gönderirim.

Dün sana *taahütsüz olarak* iki 5 sterlinlik gönderdim, S/K 60115 ve 60116.

Durumu bana sık sık bildir. Sorunu ona okuduğumda Lizzie de [Burns] çok tedirgin oldu, Tussy'ye karşı müthiş bir sevgisi var, tüm gün ondan sözetti. Yetmez gibi bir de sevgili Jenny'ciğimiz yakalandı hastalığa. Sen de gerçekten çok şanssızsın.

Bu koşullarda başka konular üzerine yazmak istemiyorum, bu durum devam ettiği sürece zeten seni ilgilendirmeyecek. Lizzie'nin emrini yerine getirmek ve Tussy'yi eğlendirmek için birkaç satır da ona yazıyorum. Bizi habersiz bırakma olur mu?

Sevgiler
F. E

LONDRA'DAKİ KARL MARX'A
MANCHESTER, 7 MART 1870

Sevgili Mohr,

Mektubun dün çok kuşkulu bir biçimde elime geçti, daha da kuşku verici olanı, normalinden *tam bir saat* geç geldi. Pazar günleri burada yalnızca bir kez *post deliver** olduğun-

dan bu iş çok garibime gitti. Acaba çok sayın bay Bruce bizim yazışmamızla mı ilgilenmekteler?

Cumartesi akşamı *Irishman in Paris*'te "Marseillaise" ile ilgili hikayeyi okuyunca, Mr. Williams'ın dünyanın hangi köşesinde bulunabileceğini hemen anladım, ama aptallığıma bak ki, önadını bir türlü açıklayamadım.[41] Hikaye pek hoş, Rochefort'un saf taleplerini içeren safdil mektubu, O'Donovan Rossa'dan "Marseillaise" için makale istemesi, Jenny'ye, bunu tutuklulara karşı takınılan davranışa bağlama ve *bon hommes*'un** gözünü açma fırsatı vermekte.

Genel heyetin Cenevrelilere verdiği notayı neden yayınlamıyorsun?[42] Cenevre, Brüksel vb. merkez seksiyonları bunları okuyorlar, ama basılmadığı sürece kitlelere yayıla-

* Posta dağıtımı. –ç.
** Namuslu insanların. –ç.

maz. Aynı biçimde Almanca olarak ilgili organlarda yayınlanmalı. *Çoktandır yeterince yayın yapmamaktasınız.*

Sözkonusu "Marseillaise" ve "International"ları birkaç günlüğüne bana yolla. Jenny'ciğin süksesi burda da genel bir coşku yarattı ve Mr. Jenny Williams *due honors** epeyce kadeh kaldırıldı. Hikayenin devamını merakla bekliyorum. *Irishman in Paris*'in şapşal muhabiri, bu tür şeyleri arkadaşı Ollivier'in sayfalarında yayınlamanın bir yolunu aramalı.

Birkaç gün önce kitapçım ansızın bana *Senchus Mor*'u yolladı, eski İrlanda yasalarını, ama yeni baskısını değil de, *ilk* baskısını. Birkaç kez dürtmek zorunda kaldım, ama *bu* da sonunda oldu işte. Hem de Londralı *Longmans* firması başlığı olan ve hükümet tarafından yayınlanmış bir kitabı elegeçirmek için ne zorluklara katlandım! Bu ıvır zıvırı henüz gözden geçiremedim, çünkü bu arada elime daha çağdaş şeyler geçti (19. yüzyıl üzerine), onları ele alıp halletmeliyim önce.

Meissner'le kazanç paylaşımına karar verdik.[43]

Bu arada Barmen'den tarihsiz, pek anlaşılmayan bir telgraf aldım, tek anlaşılan annemin ciddi olarak hasta olduğu. Yolda bir mektup mu var, yoksa daha önce yollanmış bir telgraf mı kayboldu, anlayamadım. Bugün Liebknecht'in yayını [*Der Volksstaat*] gelmeliydi, onu da alamadım. Büyük olasılıkla, birkaç gün içinde Almanya'ya gitmek zorunda kalacağım, *if so*** yolda seni de görürüm. Umarım her şey yolundadır.

Sevgiler
F. E.

* Şerefine. –ç.
** Öyle olursa. –ç.

MADRİD'DEKİ LAURA LAFARGUE'A
LONDRA, 11 MART 1872

Sevgili Löhr,

Paul'ün *Emanc[ipación]*'da çıkan makaleleri için tebriklerimi yolluyorum, hepimizin çok hoşuna gittiği gibi, İspanyollara özgü soyut anlatım çölünde, iç serinletici bir etkisi var. Bir-buçuk yıldır katlanmak zorunda kaldığınız tüm baskı ve geliş-gidişleri, söylemeye gerek yok ki ben de paylaştım ve kimi zaman korkuyla izledim, sonunda bunlar bitti, Paul'ün, tam da bu önemli dönemde Madrid'de olması bizim için de, dernek için de paha biçilmez bir değer taşıyor. Bakunin ve takımı İspanya'da kazansaydı —Paul olmasaydı bu çok olasıydı— o zaman bölünme kaçınılmaz olacak ve ardından da açık bir skandal çıkacaktı. Ama bu şekilde tüm isyan denemeleri rezil bir biçimde son buldu ve artık *victoire sur toute la ligne** ilan edebiliriz. *Em[ancipación]*'daki makalede İspanyollara gerçek bilim ilk kez en iyi biçimde veriliyor, burda senin önemli katkın var, hem de öyle bilimsel ki, İspanya sekreteri olarak sana özellikle teşekkür ediyorum.

[...]

Longuet hikayesi piyasaya çıktığından beri sizin evde coşkulu bir heyecan var, sen nişanlandığın sırada orda burda sana *casting sheep's eyes*** yüzünden yapılan tatsız şakaların intikamı alındı bile: şimdi bu şakaların hedefi Jenny oldu. Bu iş ona çok iyi geldi, çok mutlu ve coşkulu, bedenen de çok daha iyi, Longuet de çok sevimli bir arkadaş. Tussy de [Eleanor Marx] bu işten çok memnun ve öyle görünüyor ki, *should not mind to follow suit****. Yarın değil öbür gün Longuet sizinkilerde ev sahipliği yapacak, ulusal yemeğini, *sole â la normande***** pişirecek, biz de davetliyiz, yemek bizim hanımın hoşuna gidecek mi diye pek merak ediyorum.

* Tüm hat boyunca zafer. –ç.
** Aşık bakışları. –ç.
*** Onların izinden gitmeye karşı değil. –ç.
**** Normandi usulü pişmiş dil balığı. –ç.

Yaptığı son gösteri —*Boeuf à la mode**— *was not a great success***.

Fondevilleler burada moral bakımdan tamamen çöktüler, katıksız sahtekarlara döndüler.

Matrak İspanyolca şiirine çok teşekkür ediyorum, epey güldük.

Schnappy'nin [Charles-Etienne Lafargue] daha iyi olduğuna sevindim, umarım yakında tamamen iyileştiğini haber alırım. Zavallı adamcağız yeterince çekti.

Şimdilik hoşçakal, beni aklından çıkarma, sen de emin ol ki, nereye giderseniz gidin kalbimin bir parçası sizlerledir. Eşim de tanımadığı halde en içten selamlarını yolluyor.

Her zaman senin ihtiyar
General

VEVEY'DEKİ KARL MARX'A
LONDRA, 12 EYLÜL 1882

Sevgili Mohr,

Kartını ve Laura'nın mektubunu aldım. Ensonu havaların düzeldiğine sevindim, umarım öyle devam eder. Biz Cumartesiden beri yeniden buradayız; Tussy [Eleanor Marx] ve Johnny [Jean-Laurent-Frederick Longuet] bir haftalığına bizimle Yarmouth'taydılar.

[...]

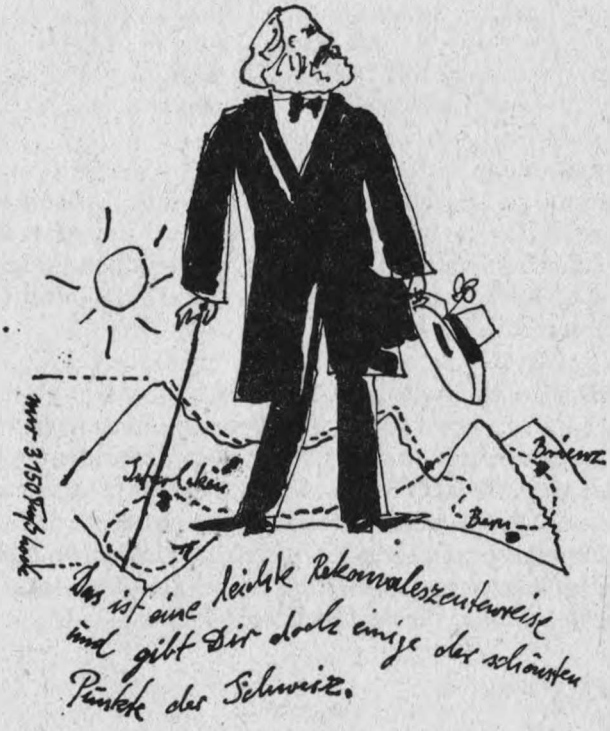
İsviçre'de bir şeyler daha görmek istiyorsan izleyebileceğin en iyi ve en rahat yol şu: Cenevre'den Bern üzerinden Interlaken ve Brienz'e, ordan Brünig dağı üzerinden (yüksekliği yalnızca 3150 foot) Vierwaldstätter gölü, ondan sonra da istersen Zürih. Bu tam hastalık sonrası iyileşme dönemindeki birine uygun hafif bir gezi, üstelik İsviçre'nin en güzel yerlerinin birkaçını görme olanağı da sağlar. Interlaken'de ve Luzern'de, ya da Vierwaldstätter gölü kıyısında bir yerde

* Sığır haşlama. –ç.
** Pek büyük bir başarı sağlamamıştı. –ç.

uzunca bir mola iyi olur. Cenevre gölü kıyısında Morges de güzel bir yer, Montblanc'ın manzarası en güzel ordan görünür.

[...]

Kahretsin, seninle gelmeyi çok isterdim, ama başıma geçici de olsa bir şey gelirse, tüm parasal işlerimiz karmakarışık olur. Burada tam yetki verebileceğim, hiç değilse biraz çapraşık tahsilat işlerinde güvenebileceğim birisi yok. Sam Moore bu işi üstlenebilecek tek kişiydi, ama o da burada değil, bu işler de ancak yerinde halledilebilir. Ayrıca bu yaz, kısa bir süre için de olsa buraya geleceğini umuyordum. Ge-

çen kışı burada geçiremeyeceğin belliydi, daha İngiltere'den ayrılmadan ve hastalığın nüksetmeden önce biliyordum bunu; hatta o zaman Lenchen'e de [Demuth] söylemiştim. Hastalığın nüksedince, kışı bir çeşit bahar içinde geçirmen şart oldu, Dourlen ile Feugier'in bu konuda görüşbirliği içinde olduklarını ve karar bildirdiklerini öğrenince sevindim; burada sensiz çok yalnız olsam da yapılacak bir şey yok, her şeyden daha önemlisi senin bir an önce tamamen iyileşmendir. Bunu sağlamak için de maddi durumumuzun hiçbir biçimde sarsılmaması gerekiyor ki, bu durum devam ettiği sürece, hiçbir raslantıya yer bırakmadan bunu en sıkı biçimde görevim biliyorum.

Hartmann bir elektrik lambası icat etti, sonra 300 sterline kirli çıkı bir herife benzer biçimde pinti bir kontratla sattı, patentini aldı, herif öyle pinti ki para alıp almayacağı, alırsa da ne zaman alacağı pek kuşkulu. Şimdilik gene bir işi var, ama ne kadar zaman için? Onun sürekli *ups and downs*'ını* anlamak çok zor.

Tussy'nin getirdiği Cezayir hediyelerine çok teşekkürler. Kama gerçekten doğulu, saplandığı yerde ot bitmez. Pipo kafası için kendime bir çubuk bulmalıyım, ancak ondan sonra deneyebilirim. Pumps [Mary Ellen Rosher] Arap işi bilezikleriyle pek gururlanıyor. O da yeni evini döşemekle meşgul, bu iş daha bir hafta sürer sanıyorum. Onun ufaklığı [Lilian Rosher] Yarmouth'ta dikkat çekecek bir biçimde gelişip serpildi. Johnny de dünden beri kreşe gidiyor. (Grafton Terrace'da, sizin eski evin karşısında)

Hepimizden sana ve Laura'ya çok selamlar,

Sevgiler
F. E.

* İniş çıkışlarını. –ç.

ARGENTEUIL'DEKİ JENNY LONGUET'YE
10, COLOMBIA TERRACE GREAT YARMOUTH,
27 AĞUSTOS 1882

Benim Sevgili Jenny'm,

Mektubuna çok teşekkürler. Bir kartla da mutlu olabilirdim. Mohr'a yazdığım mektubu açıp içeriğiyle ilgilendiğin için sevindim.

Lozan'dan bir mektup, Vevey'den de bir telgraf aldım, yeni adreslerini bildiriyorlar: Hôtel du Léman, görünüşe göre orada kalmayı tasarlıyorlar. Mohr'un sağlığına gelince: senden sağduyulu ve tarafsız bir rapor aldığıma gerçekten sevindim. Laura onu birkaç saatliğine gördükten sonra olağanüstü iyimser şeyler iletti, Tussy de [Eleanor] tam tersine, Argenteuil'de onunla yeniden buluşunca, hiç de büyük ilerleme kaydetmediğini görüp umutsuzluğa kapılmıştı. Ben seninle aynı görüşteyim, bu ilerlemelere sevinmek gerekiyor, onu inatla izleyen çok uygunsuz havada, ikisi çok ciddi olan üç ciğer yangısından sonra, gene de iyi idare ediyor. Önümüzdeki kışı İngiltere'de geçirebilecek durumda olacağını hiç beklemedim, bunu daha o Cezayir'e gitmeden önce Helen'e [Helene Demuth] ve öteki ağzı sıkılara da söylemiştim. Yani bu durum benim için sürpriz değil; yalnızca birkaç haftalığına olsun buraya gelecek durumda olmaması beni hayal kırıklığına uğrattı. Gene de doktorların bu konuda görüşbirliğinde olmalarına sevindim, böylece daha rahat söz dinleyecektir. Bronşitinin kalan kısmına karşı biraz daha fazla Enghien ve Cauterets, sonra da Alplerde ya da Pirenede bir hava tedavisi onu tamamen ayağa kaldırıp çalışabilir duruma getirecektir. Ama senin de dediğin gibi, hastalık yeniden nüksederse, her şey boşa gider, bu da şimdiye kadarki deneyimlere bakılırsa, olanakdışı.

Benim sevgili Jenny'm, senin korkunç zorluklara katlanmak zorunda kaldığını ve şimdi de katlanmakta olduğunu çok iyi biliyorum. Aklım genellikle sende, sana yardım edemediğim için de çok üzülüyorum. Hemen hemen her sabah

Nim'in [Helene Demuth] yanına Pilsner biramı içmeye gidiyorum, sen ve Mohr dilimizden düşmüyorsunuz. Ama biliyorum ki benim cesur Jenny'm cesaretini kaybetmeyecektir; önündeki bu son sınavı da atlattıktan sonra[44] evişlerini sana huzur ve barış getirecek bir biçimde yeniden düzenleyeceğini umuyor ve diliyorum.

Pumps'ın [Mary Ellen Rosher] geldiğinden beri ne kadar değiştiğini tahmin edemezsin. Bebeğinden [Lilian Rosher] başka bir şeyle uğraşmıyor; giyinmek, eğlence, gezi, her şeyi unutmuş gibi. Ufaklığa karşı çok iyi davranıyor, çok iyi ve sabırlı, o da gerçekten çok iyi bir çocuk, sürekli gülüyor, hatta şu sıralar, iki diş çıkarırken bile. Umalım ki anne-kız böyle devam ederler.

Schorlemmer sana en içten selamlarını yolluyor, yarın Almanya'ya yolcu, ben de onunla Londra'ya kadar gidip oradaki işlerimize bakacağım. Hava bize oyun etmezse iki hafta daha buradayız. Geçen Salıdan beri çok değişken bir hava var, zavallı Percy [Rosher] geçen Çarşamba geldi, onun yazgısı da ıslak tatil yapmak galiba, bir romatizmalı için pek kötü bir yazgı. Bana gelince, deniz havası ve yüzmek bana o kadar güç verdi ki, bu kış işlere dört elle sarılabileceğim.

Hepimizden Longuet'ye, sana ve çocuklara dostça selamlar, benden de sevgiler.

İçtenlikle senin
F. Engels

PARİS'TEKİ LAURA LAFARGUE'A
LONDRA, 22 TEMMUZ 1884

Sevgili Laura'cığım,

[...]

Tussy [Eleanor Marx] ile Edward [Aveling] dönmedilerse, 1 nolu balayındalar demektir, büyük balayı gelecek Perşembe başlıyor. Tabii ki Nim [Helene Demuth], Jollymeier [Carl Schorlemmer] ve ben neler olup bittiğini çoktandır bili-

yor ve bu zavallı masum kuzucuklara pek gülüyorduk, onlar tüm bu zaman boyunca bizim hiçbir şeyden haberimiz olmadığını sanıyor ve yaklaşan *quart d'heure de Rabelais** pek de korkusuz biçimde beklemiyorlardı. Biz de onları bundan vazgeçirdik. Tussy bu hamlesinden önce bana danışmış olsaydı, belki ben de bunu görevim sayıp, ona atacağı adımın çeşitli olasılıklarıyla ve kaçınılmaz sonuçlarıyla ilgili görüşlerimi bildirirdim — ama her şey kararlaştırıldıktan sonra onlar için en iyisi, başkaları sırlarının kaymağını yemeden bunu hemen açıklamaktı. Biraz da bu yüzden hepimizin durumdan haberdar olduğuna sevindim, sivri akıllı biri çıkıp da olan-bitenin farkına varsa ve büyük haberi bize patlatsaydı, biz hazırlıklıydık. Umarım, ilerde de şimdi göründükleri kadar mutlu olurlar; Edward'ı çok tutuyorum, şimdiye kadar sürekli birlikte olduğu edebiyatçılar ve öğretmenler dışında başkalarıyla da ilişkiye geçmesinin onun için iyi olacağını düşünüyorum; çok sağlam bir eğitim temeli var, yazgısının kendisini içine fırlattığı o berbat yüzeysellikteki çevrede, kendini doğru yerde hissetmiyordu.

Jollymeier kendini çok iyi ve neşeli hissediyor —ben çalışırken o uzun yürüyüşler yapıyor— şimdi gene dışarda. Pumps [Mary Ellen Rosher] sonunda bronşitinden vb. kurtuldu, bugün Kilburn'deki — pardon "West Hampstead"deki yeni evine taşınıyor. (Hampstead'ın Edgware Doad'a kadar uzandığını bilmiyordum, ama öyle görünüyor.)

Nim de kendini dinç ve sevinçli hissediyor — haftaya belki deniz kıyısına gideceğiz, ama nereye? Bu büyük sorun çözülmeli. Bana gelince —hareket, iş ve eğlence konularında— hiç değilse şimdilik dikkatli olduğum için işler yolunda gidiyor, hava değişikliğinin de beni yeniden ve sonsuza kadar ayağa kaldıracağını umuyorum.

Şimdi "*la suite*"i** bekliyorum, ama düzenli, seni bize getirecek bir "*suite*" olsun!

Paul'ün [Lafargue] "*Blé*"si bu sabah geldi. Ne yazık ki

* İtiraf saatini. –ç.
** Devamını. –ç.

J[ournal] des Econ[omistes], yazıkurulunun öğütlerine kulak asmamış!

İçtenlikle Senin
F. E.

LE PERREUX'DEKİ LAURA LAFARGUE'A
LONDRA, 19 ARALIK 1891

Sevgili Laura'cığım

Bugün sana ancak bunu bildirmeye yetecek zamanım var: Her zamanki gibi puding, kurabiye vb. dolu bir kutuyu, alışılmış yoldan dün sana yolladım, umarım bozulmadan zamanında elinize geçer.

20 Aralık — Görüyorsun ya, dün "zamanım" *yoktu,* çünkü yemek çanı beni çağırdığında saat 5'i 20 geçiyordu ve postanın kapanmasına 10 dakika vardı, ben de bugüne bırakmayı yeğledim.

Schorlemmer bu yıl noele gelemiyor, Pumps [Mary Ellen Rosher] ve ailesini geçen hafta birkaç gün Ryde'da ziyaret ettim, onlar da aynı durumda. Bu nedenle aklıma geldi, seninle Paul [Lafargue] buraya gelseniz de yukardaki öne bakan yatak odasını, diyelim ki bir haftalığına alsanız, sizler için hem değişiklik, hem de biraz toparlanma olmaz mı? Mutlaka siz de Paul'ün seçilmesi ve bunun sonuçlarının size getirdiği o yorucu yaşama bir süre ara vermeyi dilersiniz. Üstelik Paris'in o açık gökyüzü, mutlaka Londra'nın beni saran bu güzel, eski moda sisli göğüne hasret uyandırıyordur. İşte ondan umuyorum ki oturup karar verirsiniz, Paul'ün noele kadar görevleri varsa, sen önden gelirsin, o da bir hafta sonra bize katılır, 1891'den 1892'ye hep birlikte geçeriz.

Bu arada benden kabul etmek lütfunda bulunacağın "en iyi bayram dileklerimi" ve ilişikte yolladığım pembe kağıt parçasıyla sunmakla yükümlü olduğum törelerin getirdiği formaliteleri de unutmamalıyım.

Schorlemmer'in sağırlığı devam etmekte, ama bu kış

kendini üşütmekten korursa iyileşeceğini umuyor. Bu nedenle onu zorlamaya cesaret edemiyorum, hele kulak doktoru da Londra'dan her ayrıldığında daha beter döndüğünü söyledikten sonra.

Paul'ün kilisenin devletten ayrılmasıyla ilgili tasarıyı hazırlamasına sevindim. Bana öyle geliyor ki, her yönden öfkeli laf atmalar açık ve yanlış anlamalara olanak bırakmayacak bir biçimde konuşmasını engelledi. Dumay, radikaller,[45] hatta Floquet de bunu, ucuz eleştirileri için malzeme olarak kullandılar. Paul'ün tasarısı durumu yeniden açıklığa kavuşturacaktır.[46]

Sevgili Laura, sis o kadar yoğunlaştı ki yazmaya son vermek zorundayım, yoksa gözlerim mahvolacak — gaz lambası ışığında yazmam hâlâ kesinlikle yasak. Yakında yolculuğa hazırlanmakta olduğun haberini alacağımı umuyor, sana Louise'den de [Kautsky] dostça selamlar yolluyorum.

Her zaman senin
F. Engels

LAURA LAFARGUE VE ELEANOR MARX-AVELING'E
LONDRA, 14 KASIM 1894

Benim sevgili kızlarım,

Vasiyetname dolayısıyla sizlere birkaç şey yazmak zorundayım.

Birinci olarak, farkedeceksiniz ki bütün kitaplarımı, Mohr'un [Karl Marx] ölümünden sonra aldıklarımız da dahil, Alman partisi yararına vasiyet etmeyi uygun gördüm. Bu kitaplar bir bütün olarak çağdaş sosyalizmin ve onun bağlı olduğu bütün bilimlerin tarihi ve öğrenilmesi için o kadar eşsiz ve aynı zamanda eksiksiz bir kütüphane oluşturmakta ki; onları yeniden dağıtmak yazık olurdu. Bu kütüphaneyi birarada tutmak ve aynı zamanda kullanmak isteyenlerin hizmetine sunmak, Bebel'in ve Alman Sosyalist Partisinin öteki liderlerinin uzun zamandır ortaya koydukla-

rı bir istekti; kütüphanem bu amaca gerçekten en uygun göründüğü için ben de razı oldum. Umarım durum böyle olunca tavrımı affedip onayınızı esirgemeyeceksiniz.

İkincisi. Birçok kez Sam Moore ile, bizim sevgili Jenny'mizin [Marx] çocuklarının bakımının vasiyetnamemde bir biçimde sağlanmasına dönük olanaklar hakkında konuştum. Ne yazık ki İngiliz hukuku böyle bir şeyi engellemektedir, yapılabilecekse de bu hemen hemen olanaksız koşullar altında olabiliyor. Ne var ki, böyle bir durumda masraflar, sözkonusu mirastan çok daha fazla para yutar. Bu nedenle vazgeçmek zorunda kaldım. Onun yerine her birinize, hukuksal miras payının ödenmesinden vb. sonra kalan mal varlığımın sekizde-*üçünü* vasiyet ettim. Bunun sekizde-*ikisi kesin olarak sizin,* üçüncü sekizde-birlik pay ise her birinizce, Jenny'nin çocukları için tutulup, kendinizin ve çocukların varisi olan Paul Lafargue'ın tercihine göre, harcanabilir. Böylece İngiliz hukukuna karşı her türlü sorumluluktan kurtulup sağduyunuza ve çocuklara karşı beslediğiniz sevgiye göre davranabileceksiniz.

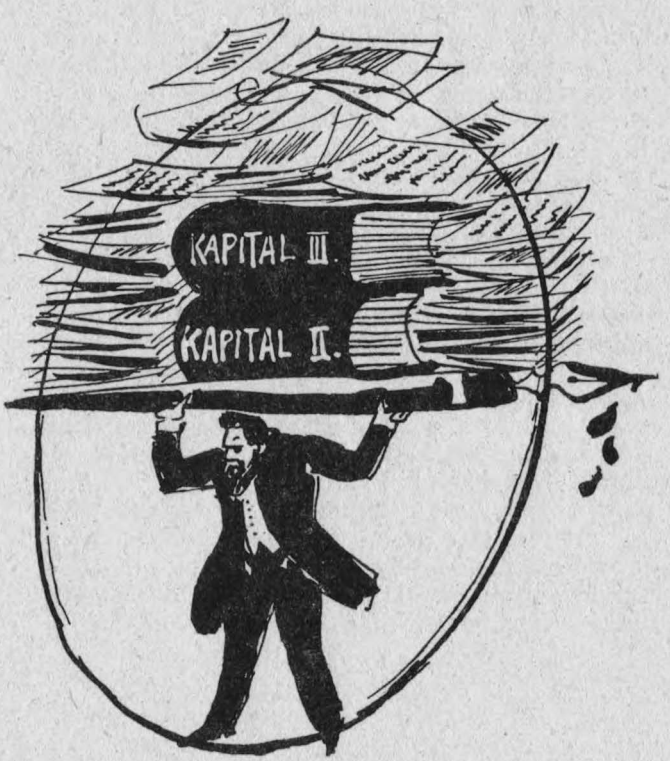
Ayrıca çocuklar için Mohr'un yapıtlarının telif haklarından benim payıma geçen paralar çocuklara bir borcum olup şirket defterinde kayıtlıdır ve vasiyet tenfiz memuru tarafından İngiliz hukukuna göre çocukların yasal temsilcilerine ödenecektir.

Ve benim pek sevgili kızlarım, artık hoşçakalın. Sizlere uzun ömürler diliyorum, bedenen de, ruhen de sizi hep mutlu kılacak uzun ömürler!

Friedrich Engels

Tussy [Eleanor Marx] Meissner'e, Dietz'e ve Berlin'deki "Vorwärts" [İleri] kitapçısına haber vermek zorunda kalacak, ki onlar bundan böyle Karl Marx'ın yapıtlarından mirasçılarına ait olan bütün paraları *doğrudan kendisine* ödesinler. Sonnenschein'a gelince, bu iş de başka biçimde halledilmeli, çünkü *Kapital* konusundaki anlaşmalar kendisiyle benim aramda yapılmıştı.

F. E

KAPITAL III.
KAPITAL II.

"[...] Ne var ki çok çok işim var — şimdi her iş bana bakıyor."* Bu satırlardan ne kadar çok sevinç, memnunluk ve sorumluluk bilinci okunmaktadır! Öte yandan, o kadar çok soru, istek ve bildiriye yanıt yetiştirmek, Engels'ten ne kadar yorulmaz bir çalışma talep etmektedir. Kendisine yönelen güvenin hakkını vermeyi en önemli kural saydı: İşçilere, "her koşul altında gerçeği, yalnızca ve yalnızca gerçeği" söylemeliyiz.** Engels yazışmalarında çok titizdi, çoğu kez yazmadan önce taslak hazırlardı, sürekli en derinlikli yanıtlar vermeye özen gösterirdi. Öğüt ve ipuçları, övgü ve eleştiri, içtenlik ve hedefini bulan ince alay: mektupları bunların tümünü içerirdi.

"Hele önceden Marx'la aramızda bölüştüğümüz ve bir yıldan fazladır tek başıma yürütmek zorunda kaldığım yazışmaları düşün. Demek istediğim, Marx'ın çalışma odasında tüm ülkelerden gönüllü olarak bir araya gelen bağları, hiç koparmadan gücüm yettiğince korumak istiyoruz."*** diye yazıyordu, Marx'ın ölümünden kısa bir süre sonra.

Enternasyonal genel konseyinin yazışma sekreteri olarak işine yarayan geniş dil bilgisini şimdi daha da çok kullanıyordu. Hatta sonra daha da fazla dil, özellikle Slav dillerini öğrenmeye başladı. Öte yandan Alman yoldaşlarına "pek sevdiği Almanca"yla bir yığın mektup yazıp zorlu savaşımlarında öneriler ve gerekli eleştirilerle destek oldu, onları savaşımı sürdürmek bakımından yüreklendirdi.

Ama bu, Engels'in, bilimsel sosyalizmin kuruculardından biri olarak kendisine biçtiği görevlerin yalnızca bir bölümüydü. "İkimiz de, Marx'la ben, kesinlikle bilimsel çalışmalar kotarmak durumundayız, gördüğümüz kadarıyla, bu çalışmaları bizden başka kimse yapabilecek durumda değil, istekli de değil."****

Marx'ın ölümünden sonra çalışmaların bütün yükü Engels'in omuzlarına binince, bir yazısında şöyle yazıyordu: "Şimdilik teorik çalışmalarda Marx'ın ya da be-

* Marx/Engels, *Werke*, Bd. 37, s. 476.
** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 37, s. 343.
*** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 36, s. 21-22.
**** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 34, s. 227.

nim yerime geçebilecek birini görmüyorum."* Bundan dolayı mektuplaşmalarını zamanla öncelikli olan teorik çalışmalar lehine düzenlemek zorunda kaldı. " [...] Yazışmalarım şu sıralar durdu ve çekmecem dolu, Roma'dan New York'a, Petersburg'dan Teksas'a kadar dünyanın dört bir yanından gelen ve yanıtsız bırakılan mektuplarla dolu."**

Engels en öncelikli görevini "Mohr'un anısını ona yakışır tarzda ebedileştirmek, ilk olarak da yayınlanmamış yapıtlarının yayınlanmasını sağlamak"*** olarak görüyordu. İşte bu nedenle, kendisi "burnuna kadar işe gömülmüşken" Marx'ın işçi sınıfına miras bıraktığı teorik silahları —özellikle *Kapital*'in 2. ve 3. ciltlerini— yayına hazırlamaya koyuldu. Engels için, Marx'ın yapıtlarına son biçimini vermek ve kendi bilimsel çalışmalarını ikinci plana itmek çok doğaldı. Ancak Engels, bu dev görevin yanısıra kendi çalışmalarının bir bölümüne girişmeyi de başardı. Bilimsel sosyalizm için, uluslararası işçi hareketinin savaşımı için en azından bunu yapmayı görev biliyordu.

Alçakgönüllüğünden, bütün takdirleri geri çeviriyordu. "Hiç hak etmediğim halde yaptığın iltifatlar"**** gibi söylemler mektuplarında çokça bulunur. Marx yaşamdayken , kendisini "ikinci keman" olarak gördüğü gibi, sonra da tüm saygı gösterilerinin bir yana bırakılmasını dilemişti sürekli.

"Diyeceğim o ki, benim yazgım ne yazık ki şimdi yaşamda bulunmayan dostumun ününün ürününü toplamak olmuştur." diye seslendi Avrupa'ya yaptığı son seyahat sırasında coşkulu işçilere hitaben, "Alkışlarınızı bu anlamda üstleniyorum. İçinde bulunduğum 50 yıl süresince hareket için herhangi bir şey yapabildiysem, karşılığında hiçbir armağan istemiyorum. Armağanın en güzeli sizlersiniz!... Biz bir devasa gücüz, bizden korkulacak, öteki büyük güçlere göre bize çok daha fazla şey bağlı. Benim övüncüm bu işte!"*****

* Marx/Engels, *Werke*, Bd. 36, s. 21.
** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 39, s. 31.
*** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 36, s. 44.
**** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 32, s. 599.
***** Marx/Engels, *Werke*, Bd. 22, s. 410.

LONDRA'DAKİ FRIEDRICH LESSNER'E
86, MORNINGTON STREET, MANCHESTER,
4 NİSAN 1869

Sevgili Lessner,

Senden haber aldığıma çok sevindim, istediğin fotoğrafı da ilişikte gönderiyorum. Becker'i[47] 8 gün önce, öteki birkaç şeyle birlikte hemen Mohr'a [Karl Marx] göndermek üzere bir tarafa koydum; ne var ki evdeki kadın tayfası her sabah o hikayeleri başka bir yere taşımışlar, böylece ben de günden güne unuttum durdum. Yarın artık şehre inerken paketi yanıma alıp Becker'i doğrudan sana yollayacağım.

Hiç haketmediğim halde bana yaptığın iltifatlar, ne yazık ki son 18 yıl boyunca savaşımımız için *doğrudan* bir katkıda bulunamayıp bütün zamanımı burjuva etkinliklere ayırmak zorunda kaldığım için, beni bir kat daha utandırdı. Durum umarım yakında değişecektir, birkaç ay içinde zamanıma yeniden egemen olacağını umuyorum, ondan sonra da iltifatlarını hak etmek için payıma düşeni kesin olarak yapacağım. Senin gibi eski bir arkadaşla birlikte, aynı meydanda, aynı düşmana karşı savaşmak bana her zaman sevinç verecektir. Haklısın, işimiz her zamankinden daha da yolunda, biz ise, Mohr'la ben, o zaman da haklıydık, yıllar önce bütün bu budala demokratlar sürüsü gericilik ve halkın aldırmazlığı konusunda yakındıklarında, bu gericiliğin son 18 yılın müthiş sınai gelişmesinin ürünü olduğunu önceden görüp, emek ve sermaye arasındaki çelişkinin keskinleştiğini, bunun da daha da yoğun bir sınıf savaşımıyla sonuçlanacağını saptamıştık. Bu arada, bu budala demokratların şimdilerde tam anlamda faka bastırıldıklarını, dünyanın tek bir ülkesinde bile onlara rahat yer kalmadığını görmek insanı gülmekten öldürüyor. Almanya'daki ilerlemeciler, Fransa'da cumhuriyetçiler, İngiltere'deki radikaller — hepsi de aynı bokun soyu. Toplumsal hareketin güzel bir sabah kendi enselerine bineceğini bile bile, bu toplumsal harekete yapmak zorunda kaldıkları tatlı-ekşi pohpohlamalardan daha komik

bir şey olamaz.

Yıllara dayanan dostlukla,

Sevgiler
F. Engels

LEIPZIG'DEKİ NATALIE LIEBKNECHT'E
122, REGENT'S PARK ROAD, N. W., LONDRA,
19 ARALIK 1870

Sayın Bayan Liebknecht,

Biraz önce Liebknecht, Bebel ve Hepner'in dün tutuklandıkları haberini aldık.[48] İşte bu, Liebknecht ile Bebel'in Prusya krallığına, o daha doğmadan önce yaşattıkları moral yenilgiden ötürü Prusya'nın intikamıdır. Biz burada hepimiz o ikisinin Reichstag'daki[49] cesur çıkışlarına çok sevindik, ki o çıkışlar görüşlerimizi hiç de kolay olmayan bir ortamda özgürce ve meydan okur bir tarzda ortaya koymuştur. Tahminimize göre burada hedeflenen, hem küçük hesaplar peşinde bir intikamdır, hem de dergiyi [*Der Volksstaat*] yok etmek ve göstermelik vatana ihanet iddiasıyla yeniden seçilmelerini olanaksız kılmaktır. Ne var ki Prusyalı baylar fena halde yanılabilirler, çünkü Alman işçilerinin, rezil Schweitzer'i bile Liebknecht ve Bebel'in liderliğini kabul etmeye zorlayan gerçekten mükemmel tutumlarına bakılınca, bu darbe kesinlikle tümden etkisiz kalacak, hatta geri tepecektir. Alman işçileri bu savaş boyunca tek bir hamleyle kendilerini Avrupa işçi hareketinin başına getiren bir sağduyu ve enerji gösterdiler, siz de bütün bunları nasıl bir övünçle yaşadığımızı kavrayacaksınız.

Öte yandan Almanya'daki tutuklu arkadaşlarımız ve ailelerini, —zaten tam şu sıralarda yaklaşan noel bayramı onlar için hüzünlü bir bayram olacak— varolan tüm gücümüzle yoksulluktan korumak da görevimizdir. Onun için izninizle ilişikte Bank of England'ın "B 10, 04841, Londra, 12 Ekim 1870" numaralı 5 sterlinlik banknotunu göndermekteyiz, bu-

nun karşılığını bayan Bebel ile paylaşmanızı rica ediyoruz.

Bundan başka burdaki Alman İşçi Eğitim Birliği[50] tarafından toplanan ve tutuklu Braunschweig'lıların[51] ailelerine gönderilmesi amaçlanan 7 taleri de ekliyoruz. Sizden ricam, ilişikte bulunan makbuzu imzalayıp bana geri yollamanız ve böylece Marx'ın derneğe karşı hesabı kapatmasını sağlamanız.

Eşim devrimci bir İrlandalıdır, bu nedenle dün hükümlü Fenier'in[52] affedildiğini haber aldığımızda —her ne kadar af aşağılık bir Prusyalı tarzda olsa da— ne kadar sevindiğimizi tahmin edebilirsiniz. Bunun üstüne de hemen Almanya'daki arkadaşlarımızın tutuklanma haberi!

Hoşçakalın, sevgili bayan Liebknecht, cesaretinizi kaybetmeyin. Prusyalılarla, ağababaları Ruslar başlarından büyük bir işe kalkışmış bulunuyorlar.

İçtenlikle geçmiş olsun diyerek

Sevgiler
Friedrich Engels

Marx ailesi saygılarını, çocukları da candan selamlarını gönderiyorlar.

SOLINGEN'DEKİ CARL KLEIN VE FRIEDRICH MOLL'E
122, REGENT'S PARK ROAD, N. W., LONDRA,
10 MART 1871

Sevgili dostlar Klein ve Moll,

Geçen yıl Şubat ayında bana gönderdiğiniz mektupları yanıtsız bırakmama eminim çok şaşırmışsınızdır. Bunun çeşitli nedenleri vardı: Birincisi, birlik konusunda size günden güne olumlu bir şeyler iletmek durumunda olacağımı umuyordum, öyle bir şey olmamıştır, savaş çıktıktan sonra beklenemezdi de. İkincisi, mektubunuz öyle bir durumda elime geçti ki, posta idaresinin içeriğini okumaya çalışmış olduğuna dair kuşkum olamazdı, işte bu nedenle, özellikle savaşın başından, kuşatmadan ve o kadar çok tutuklamalardan bu yana boş yere fırsat kolluyordum. Son olarak da ikinizin savaş sırasında silah altına alınıp alınmadığınızı bilemezdim.

Şimdi mektubu Barmen'e gönderme olanağı doğdu, ordan ilerisi herhalde daha az tehlikelidir. Bu fırsattan yararlanıp size bir yaşam belirtisi olarak sözünü verdiğim portremi göndereyim dedim. Schapper'inkini —bildiğiniz gibi geçen yıl öldü— henüz edinemedim, bulur bulmaz göndereceğim.

Alman işçisi için zorlu bir dönem başlıyor; junkerlerle burjuvazi işçileri kurban ederek barış yapmaya karar vermiş gibi, ancak bunun önemi yok. İşçi hareketi, Almanya'da da Prusyalı manevralara karşı kolayca yenilmeyecek kadar güçlü olmuştur, tersine hazırlıklı olmak zorunda olduğumuz takipler bizi daha da güçlendirecek burjuvazinin zafer sarhoşluğu geçip de mahmurluk dönemi başladığı zaman partimizin yeniden söz söylemesinin olanağı bulunacaktır. Her ne olursa olsun Alman işçileri savaş sırasındaki örnek davranışlarıyla önemli olanın ne olduğunu bildiklerini, öteki partilerden farklı olarak burjuvazi tamamen zafer sarhoşluğuna dalmışken yalnızca kendilerinin çağımızın tarihine ilişkin doğru bir görüşe sahip olduklarını kanıtlamışlardır.

Ben 5 aydır burada, Londra'da oturmaktayım. Uluslararası Emekçiler Derneğine katılabilmeniz, ilkesel olarak katılabilmeniz dışında, kuşkulu gibi. Çünkü Almanya'da bu derneğin üyeliğini büyük bir suç sayacaklar gibi görünüyor. Şundan kesin olarak emin olabilirsiniz ki, Avrupa ve Amerika proletaryası arasında 7 yıldan bu yana kurulmuş bağların tekrar çözülmemesi için burada her koşul altında çaba harcanıyor. En önemlisi de bu zaten.

Kardeşçe selamlarla ellerinizi sıkıyorum.

Sevgiler
F. Engels

KOPENHAG'DAKİ LOUIS-ALBERT-FRANÇOIS PIO'YA
[LONDRA, MART ORTASI 1872]

Sevgili Bay Pio,

Sanırım size ilk yazı olarak *Pensamento Social*'dan alınan iki mükemmel makalenin çevirisinden daha iyi bir şey sunamam. Yazarı hakında hiçbir bilgim yok, ancak yazılar çağdaş toplumun ekonomik ve tarihsel gelişme koşullarına ilişkin öyle bir bakış sergilemektedir ki böylesini dünyanın bu kadar uzak bir köşesinden gelen dergide bulduğuma çok şaşırdım.

Bu arada belirteyim ki, *Socialisten* dergisinde çıkan, tarımsal üretimin kooperatiflerce organize edilmesi konusundaki yazıyı genel heyet toplantısının yayınlanmış olan raporuna yetiştirmeyi başardım, İspanyol, İtalyan ve Amerikan basınında da yankı uyandırdı, şimdi görüyorum ki *Pensamento Social* de onu basmış. Büyük sansasyon yarattı, başarısı da eksik olmayacak. Danimarkalılar, küçük çiftçilerle *Husmaendene*'nin [yarıcı/ortakçı] proletarya hareketine katılması gibi önemli bir konuda, özgün yerel ilişkileri ve politik zekaları sayesinde bütün ulusların önüne geçmekteler. Bunu Liebknecht'e de, öteki arkadaşlara da söyledim, ne yazık ki Danimarkaca öğrenmeye fazlaca üşeniyorlar.

Mottershead genel konseyin son üç toplantısına, bize bildirdiği üzere katılmadı; Danimarka sekreterliği görevinden istifa etmeye niyetli, dediğine göre sekreterlik görevini yerine getiremeyecek kadar fazla işi varmış.

Bundan dolayı şimdilik benimle yazışmanızı rica edip genel konseye karşı sizin açınızdan doğabilecek sorumluluğu üstleniyorum. Danimarka sekreterliği için Paris Komünü üyesi olan bir Fransızı [Frédéric-Etienne Cournet] görevlendirmek niyetindeyiz.

Sosyalistçe ellerinizi sıkarak
F. Engels

Portekizce olan makaleleri Fransızcaya çevirdim, çünkü bu dil sözcük sözcük çeviriye uygundur, ben de çeviriyi, Fransız stilinin zerafetine ya da doğruluğuna bakmaksızın sözcük sözcük yaptım.

BIARRITZ'DEKİ MINNA KARLOWNA GORBUNOWA'YA

122, REGENT'S PARK ROAD, N. W., LONDRA.
22 TEMMUZ 1880

Saygıdeğer Bayan,

Biarritz'den bana gönderdiğiniz[53] mektup epeyce dolaştıktan sonra 10 yıldan beri oturmakta olduğum yere vararak elime geçti, istediğiniz bilgileri elimden geldiğince hemen

iletiyorum.

Sorunu, dostum Marx'la görüştüm, ikimiz de İngiltere'deki meslek okulları sistemi üzerine elinizde bulunan resmî raporlardan daha iyi bir kaynak olamayacağına karar verdik. Öteki resmî olmayan literatür içeriği, şu ya da bu saçmalığın reklamını amaçlamadığı takdirde, her şeyi hemen tamamen pespembe göstermektedir. School Boards [eğitim daireleri] ve eğitim bakanlığının son yıllardaki raporlarında sizi ilgilendirecek bir şey bulunup bulunmadığını araştırıp, ayrıntılı olarak size bildireceğim. Bu arada sizden 2 hafta sonraki, ya da (ben bir süre için Londra'dan ayrılacağımdan) sonbahardaki yazışma adresinizi olanaklıysa bildirmenizi rica ediyorum. Gençliğin mesleki eğitimi burada Avrupa'nın birçok ülkesine göre daha da kötü durumda, yapılanlar genellikle göstermelik. Raporlardan göreceğiniz gibi Industrial Schools Avrupa'daki meslek okullarına hiç benzemez, daha çok muhtaç çocukların yargıç kararıyla birkaç yıllığına gönderildikleri bir tür ıslahevidir. Buna karşın Amerikalıların girişimleri sanırım sizi daha çok ilgilendirecektir. Birleşik Devletler Paris Dünya Fuarına[54] bu konuda pek yoğun malzeme gönderdi; bu materyal Rue Richelieu'deki büyük kütüphanede[55] bulunmalı, ayrıntıları aynı yerde sergini kataloğunda bulacaksınız.

Bundan başka sizin için bay Da Costa'nın adresini bulmaya çalışıyorum, oğlu [Charles-Nicolas Da Costa] 1871 Komününe katılmıştı, baba ise eğitim işlerinde çalışıp kendi mesleğine olağanüstü büyük bir ilgi duymaktadır ve size büyük bir istekle yardım elini uzatacaktır.

Buradaki yetişkin işçiler için açılan akşam sanat okullarının genellikle pek bir değeri yok. Nerde iyi bir şey yapılıyorsa, orada özel durumlar ve tek tek kişiliklerin sayesinde olmaktadır — yani yerel ve geçici olarak! Bütün bu işlerde sistematik bir biçimde ortaya çıkan tek şey var: dalavere. En iyi bir kuruluş bile kısa bir süre içersinde öldürücü bir sıradanlığa gömülüyor, kamu yararı ise giderek memurların maaşlarını en rahat biçimde yiyebilmelerine dönük bir perdeye

dönüşüyor. Bu o kadar yaygınlaştı ki, orta sınıfın, yani burjuvazinin çocuklarını eğitmeyi amaçlayan kurumlar bile bunun dışında değildir. Tam bu durumla ilgili son zamanlarda birçok düşündürücü örneğe rasladım.

Sizin kullanmanız için yeni materyaller yetiştiremediğimden ötürü çok üzgünüm, birkaç yıldır halk eğitiminin gelişmesini ayrıntılarıyla izlemem olanaklı değildi. Olanaklı olsaydı size daha fazla bilgi sunmaktan özellikle sevinç duyardım. Dünya çapında tarihsel bir bunalımın öngününde bulunan ve duyulmamış bir özveri ve enerji ile tanınan bir hareket partisini ortaya koyan bir devinimin sürdüğü Rusya gibi bir ülkedeki halk eğitimiyle ve bununla birlikte ne kadar dolaylı olursa olsun hareketi ilerleten her şeyle yakından ilgilenmekteyiz.

Derin saygılarımla,
F. Engels

LEIPZIG'DEKİ WILHELM LIEBKNECHT'E
LONDRA, 14 MART 1883

Sevgili Liebknecht,

Bayan Bebel'e —elimdeki tek adres budur— gönderdiğim telgraftan, Avrupalı sosyalist-devrimci partinin korkunç kaybını öğrenmiş olmalısınız. Daha geçen Cuma günü Londra'nın en önde gelen doktorlarından biri [Donkin], bize, beslenerek ayakta kaldığı sürece, onu eskisi gibi sağlıklı bir duruma getirebileceğini iletmişti. Hatta bundan sonra daha büyük bir iştahla yemeye başlamıştı. İşte bugün öğleyin saat 2'den sonra bütün evi gözyaşları içinde buldum: müthiş güçsüzleşmiş, Lenchen [Helene Demuth] yarı uykuya dalmış diye, beni yukarıya, yanına çağırdı, yanına çıktığımda ise — Lenchen'in odadan çıkışının üstünden 2 dakika bile geçmemişti— tam uykuya, ama ebedi uykuya dalmıştı. Yüzyılımızın ikinci yarısının bu en büyük kafası düşünmeye son verdi. Ölümün doğrudan nedeni konusunda tıbbi bir görüş alma-

dan herhangi bir yargıya varmaya cesaretim yok, olayın kendisi ise öyle bir gelişti ki, tıpçılar tarafından doğru-dürüst tanısı için ayrı bir döküm gerekiyor. Her neyse, şimdi bunun önemi yok artık. Son 6 hafta boyunca yeterince korkuya katlandım, tek diyebileceğim, bana kalırsa önce karısının ölümü, sonra çok kritik bir dönemde Jenny'nin ölümünün[56] son krizi hızlandırmakta payı vardır.

Bu akşam onu yatağında, yüzünde ölüm kasılmasıyla yatar halde görmeme karşın, bu dahiyane kafanın devasa düşünceleriyle her iki dünyanın proleter hareketini canlandırmaya son vermiş olmasını bir türlü kavramış değilim. Hepimiz neysek, onun sayesindeyiz; bugünkü hareket neyse, onun teorik ve pratik etkinliği sayesindedir; o olmasaydı biz hâlâ kargaşa pisliğinin ortasında olurduk.

Sevgiler
F. Engels

BORSDORF-LEIPZIG'DEKİ AUGUST BEBEL'E
LONDRA, 30 NİSAN 1883

Sevgili Bebel,

Almanya, İsviçre ya da Avrupa'nın herhangi bir yerine göçüp göçmeyeceğim konusundaki soruna çok basit bir yanıt vereyim: insanın sınırdışı edilebildiği hiçbir ülkeye gitmem. Bundan yalnızca İngiltere ve Amerika'da emin olabilirsin. İkincisine gereklilik olmadıkça ancak konuk olarak giderim, dolayısıyla burada kalıyorum.[57]

İngiltere'nin bundan başka büyük bir avantajı daha var: Enternasyonalin sonundan bu yana buralarda burjuvazinin, ya da radikallerin kuyruğunda ve küçük amaçlar için sermaye ilişkilerinin *içinde* olan herhangi başka bir işçi hareketinden sözedilemez. Demek ki yalnız buralarda teorik çalışmaların sürekliliği için huzur var. Bundan başka her yerde pratik ajitasyona katılmak zorunda kalır çok büyük zaman kaybına uğrardım. Pratik ajitasyon konusunda ise herhangi

başka bir elemandan daha fazlasını beceremezdim; teorik çalışmalara gelince Marx'la benim yerimize geçebilecek birilerini hâlâ görmüyorum. Bu konuda daha genç olanların deneyimlerinin az, genellikle hiçin de altında değeri var. Büyük çalışkanlıkla araştırma yapan tek kişi olan Kautsky yaşayabilmek için makale yazmak zorunda, bu nedenle de bir şey yapamaz. Ben ise 63 yaşımdayken sırtımda kendi işlerim, önümde *Kapital*'in 2. cildi için bir yıllık çalışma, Marx'ın biyografisi için, yanısıra Alman sosyalist hareketinin 1843 ile 1863 arasındaki ve Enternasyonalin 1864 ile 1872 arasındaki tarihi için başka bir yıllık çalışma varken, şimdi burdaki huzurlu sığınağımı, zorunlu olarak toplantılara ve basın savaşlarına katılmak ve bu nedenle ister istemez bakış açısının bulanması uğruna terketmek için deli olmam gerekir. Evet, yeniden 48 ve 49'daki gibi olsaydı, ben de gerektiğinde yeniden ata binerdim. Şimdi ise sıkı işbölümü. *Sozialdemokrat*'tan bile olanaklı olduğu ölçüde geri çekilmeliyim. Hele önceden Marx'la aramızda bölüştüğümüz ve bir yıldan fazladır tek başıma yürütmek zorunda olduğum yazışmaları düşün! Demek istediğim, Marx'ın çalışma odasında tüm ülkelerden gönüllü olarak biraraya gelen bağları, hiç koparmadan, gücüm yettiğince korumak istiyoruz.

Marx anıtı konusunda[58] ne olacağını bilmiyorum, ailesi karşı çıkıyor. Onlara göre karısı için yapılan, şimdi ise kendisinin ve küçük torununun da [Henri Longuet] adını taşıyan yalın mezartaşını, bizim, Londra'daki kendisini çevreleyen gösterişli darkafalı anıtlardan farksız bir anıt ile değiştirildiğinde anısı çiğnenmiş olacaktır. Ayrıca bir Londra mezarlığı bir Alman mezarlığından çok farklı görünmektedir. Burada mezar mezar üstünde, aralarında tek bir ağaca bile yer yok, anıt ise satın alınan dar arazinin boyutlarını aşmamalı.

[...]

2. cildin elyazmaları 73'ten önce, herhalde 70'ten bile önce tamamlanmıştı. Almanca elyazısıyla yazılmış, Marx, 73'ten sonra Latin elyazısından başka yazı kullanmadı.

Taahhütlü için geç kaldım, böylece mektup böyle gitmek

zorunda. Her olasılığa karşı mührümle mühürlüyorum. Liebknecht'e, Berlin'e bu akşam mektup yazacağım.

Sevgiler
F. E

CENEVRE'DEKİ JOHANN PHILIPP BECKER'E
LONDRA, 22 MAYIS 1883

Sevgili İhtiyar,

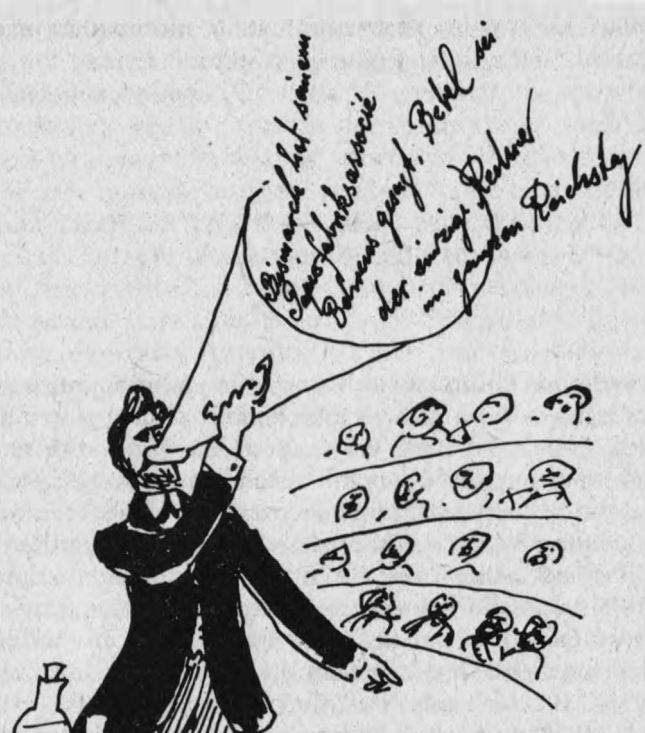
[...]

Marx'ın evi önümüzdeki Mart ayına kadar sırtımızda, dolayısıyla taşınma ve gelecek planlarının acelesi yok. Bu mirası düzene sokmak hayli zor iş. Beni şaşırtan şu: Marx 48'li dönemlerden önce bile hemen bütün evrakı, mektupları ve elyazmalarını saklamış. Nasılsa yazacağım biyografi için ve başka yönden de, *Neue Rheinische Zeitung* ile aşağı Ren bölgesinin 48-49 döneminin tarihi, 49-52 yıllarındaki Londra kaçaklığının ve Enternasyonalin tarihi için mükemmel bir materyal. Öncelikle *Kapital*'in II. cildi çıkmalı, bu hafife alınacak bir iş değil. II. cildin 4-5 tane öncalışması var, bunlardan ancak ilki tamamlanmış, ötekilere ise yalnızca başlanıp bırakılmış; Marx gibi kılı kırk yaran bir yazar için bu da çok zor olacak. Öte yandan madem eski yoldaşıma böylece yeniden kavuşacağım, işi seveceğim demektir.

Son günlerde 1842-1862 arasındaki mektupları ayırdım. Derken eski günler bir kez daha gözümde canlandı, hasımlarımızla yaşadığımız son derece zevkli şeyler de! Bu eski hikayelerden dolayı sık sık gözümden yaş gelene kadar güldüm. Neşemizi hiçbir zaman kaçıramadılar. Aralarda oldukça ciddi şeyler de var.

Bu aramızda kalsın ne olur, bunlardan basına sözetme. Sözetmeye uygun olanları ara-sıra *Sozialdemokrat*'ta yayınlayacağım. [...]

Senin ihtiyar
F. Engels

PARİS'TEKİ PİYOTR LAVROVİÇ LAVROV'A
122, REGENT'S PARK ROAD, N. W., LONDRA,
28 OCAK 1884

Sevgili Lavrov,

Aşağıyukarı üç hafta kadar önce size ilgilenebileceğiniz bir yazıyı içeren bir "*Standard*" gönderdim, umarım elinize geçmiştir.

Bu arada —sağlığım izin veriyor artık— Marx'ın bıraktığı kitapları vb. düzene sokmakla meşgulum, aralarında Marx'ın Danielson sayesinde edindiği, Rusya'nın şu andaki

toplumsal durumuyla ilgili çok önemli materyaller içeren koca bir Rus kütüphanesi var; yayınlanmış hemen her şeyi içeriyor. Yaşıma ve işlere boğulmama bakılırsa, *o nova** derinlikli Rusya araştırmalarına eğilmem olanaksız; arkadaşımızın bu tür araştırmaları ne yazık ki ölümü nedeniyle tamamlanamamıştır. İşte bundan dolayı düşündüm ki —Tussy de aynen katılıyor— bu kitaplardan sizin yararlanmanızı sağlamak görevimizdir. Siz, hem devrimci Rus göçmenlerin tanınan temsilcisi, hem de onun eski dostu olarak, Rusya'daki sizin ve bizim dostlarımızın bağlılığı sayesinde oluşmuş bu koleksiyonda kesinlikle herkesten önce hak sahibisiniz, ister kendi kullanımınız, ister devrimci Rus sürgün kütüphanesinin temelini atmak için. Kabul ederseniz, kitapları size —ya kendi adresinize, ya da vereceğiniz herhangi bir adrese— Şubat ayı içersinde gönderebilirim. Ancak Marx'ın içinden notlar çıkardığı, ayrıca *Kapital*'in II. cildi için kullanacağım bazı kitapları burda alıkoyacağım. Bunlar çıkarıldığında kitapların sayısı 100'ü geçmeyecektir.

2. cilt hakkında kafamda açıklık oluşmaya başladı sonunda. 2. cildin sermayenin dolaşımını inceleyen en önemli kısımları için, yani başlangıcı ve sonu için 1875 ve sonrasından kalan bir metin var elimizde. Buraya yalnızca belirtildiği gibi alıntılar eklenecek. Orta kısım için 1870'lerden önce yazılmış olan 4'ten az olmayan metin var, tek zorluk bu. Kapitalist üretimi bütünlüğü içinde inceleyen 3. bölümün 1869 öncesinden kalan 2 metni var, daha sonralardan yalnızca birkaç not, ayrıca artı-değer oranını kâr oranına dönüştürmeye yarayan tüm bir defter dolusu denklemler var. Ayrıca hem Rusya, hem de Birleşik Devletler'le ilgili kitaplardan çıkardığı notların bir kısmı toprak rantı konusunda bir yığın materyal ve yorum içeriyor. Ötekiler para-sermaye, kredi, kredi aracı vb. olarak kağıt parayla ilgili. Bunları 3. kitap için nasıl kullanabileceğimi henüz bilmiyorum, belki de ayrı bir yayında toplamak daha iyi olacak, *Kapital*'e yerleştirmek fazlaca güçlük çıkarırsa kesin olarak yapacağım şey bu. Be-

* Yeniden. –ç.

nim öncelikle hedefim kitabın bir an önce çıkması, sonra da *özellikle* yayınlayacağım kitabın gerçekten *Marx'ın* bir yapıtı olması.

1. cildin 3. baskısının örnekleri her an beklenmekte, elimize geçer geçmez size bir tane yollayacağız.

Cenevre'de çıkan Rusça çeviriler —*Manifesto* vb.— çok hoşuma gitti.

İki Polonyalıdan —Krzywicki ve Sosnowski— *Kapital*'in Lehçeye çevrilmesine onayımızı dileyen bir mektup aldım, doğal ki onayımızı verdik. Sosnowski Paris'te; rastlaşıp tanıştınız mı?

Dostlukla sizin
F. Engels

CENEVRE'DEKİ JOHANN PHILIPP BECKER'E
LONDRA, 15 EKİM 1884

Sevgili İhtiyar,

Dün sana ailenin vb. kökeni üzerine kitapçığımı gönderip bugün de 5 sterlinlik bir posta havalesi çıkardım. Umarım ikisi de hemen eline geçer.

Bebel'in yazın sana uğradığını senden öğrendiğimde sevindim. Onunla ilgili yargına tamamen katılıyorum, bütün Alman partisi içinde en parlak kafa olup tamamen güvenilir ve hiç şaşmayan bir kişidir. Ender bulunan bir unsur da onun büyük hitabet yeteneği ki, bütün darkafalılar, bunu, hem de itiraz etmeden kabul ediyorlar, Bismarck ise kağıt fabrikasına ortak olan Behrens'e, Bebel'in tüm Reichstag'da [Mecliste] tek hatip olduğunu söylemiş, ancak bu yetenek onu hiçbir biçimde sığlaştırmıyor. Böyle bir şey Demosthenes'ten sonra görülmemiştir. Öteki bütün konuşmacılar sığ kafalıydı.

Sağlığımdan hiç kaygın olmasın, ben de kısmi, ancak zaman zaman rahatsız edici, ama genel olarak etkilemeyen, üstelik iyileşme olanağı bulunan bir hastalık var; en kötü

olasılık beni askerlikten çürüğe ayırır, öte yandan belki de birkaç yıl sonra gene ata binebilecekmişim. Ama 4 aydır yazamamakla birlikte gene de *Kapital*'in 2. cildini yazdırarak hemen hemen tamamlamış bulunuyorum. Ayrıca 1. cildin İngilizce çevirisinin hazır olan kısmını —o da tümünün 3/8'idir— gözden geçirdim. Bundan başka sayelerinde ayağa kalkabildiğim, ve daha da iyileşeceğimi umduğum birkaç ilaç buldum. Asıl şanssızlık, Marx'ı yitirdiğimizden bu yana onun yerine geçmem istenmesi. Bütün ömrüm boyunca ancak yapabileceğim şeyi yaptım, yani ikinci kemanı çaldım ve inanıyorum bu işi oldukça iyi becerdim. Ve yanımda Marx gibi parlak bir birinci keman olması beni sevindirmiştir. Şimdi birdenbire teori konusunda Marx'ın yerine geçip birinci keman çalmam isteniyorsa, böyle bir şey kusursuz bir biçimde olamaz, bunu da benden daha iyi duyumsayan bulunmaz. İçinde bulunduğumuz günler biraz hareketlensin de, o zaman Marx'ın kaybını tümüyle anlayacağız, onun hızlı hareket gerektiren anlarda her zaman doğru karar verip hemen püf noktasına varma yeteneğine hiçbirimiz sahip değiliz. Sakin zamanlarda ara-sıra olayların Marx'a karşı beni haklı çıkardığı olmuştur, ama devrimci anlarda onun yargısı hemen hiç şaşmazdı.

Marx'ın küçük kızı [Eleanor] çok dürüst bir İrlandalıyla, Dr. Aveling'le, evlendi; her pazar günü bana uğruyorlar. Senin de tanıdığın öteki kızı da [Laura Lafargue] şimdilerde yanımda, seni içtenlikle selamlıyor. Seninle birlikte Cenevre'de geçirdiği günden hâlâ sık sık ve sevinçle sözediyor.

Umarım sağlığın hâlâ yerindedir, ama başına yeniden bir şey geldiğinde bana hemen bildir, geçen kez beni uzun zaman habersiz bırakmıştın, sakın bir daha böyle bir suç işleme.

Mektuplarının vb. nerde olduğunu kağıtlara dalmaya hazır olur olmaz araştıracağım, bunu Mayıstan bu yana bedenen yapacak durumda değildim, şimdi ise bunu düşünmeye izin vermeyecek kadar acil işler halledilmeyi bekliyor. Altı büyük sandıktan fazla evrak düzeltilmeyi beklemekte, kitap-

lar bile tam ve kolay kullanmamı olanaklı kılacak bir düzene kavuşmuş değil.

Kendine iyi bak, cesaretini nasıl olsa koruyacaksın. Ve senin ihtiyar Engels'in selamlarını kabul et.

F. Engels

Borkheim selamlarını gönderiyor, bir hafta önce yazmıştı, hâlâ eski hikaye, değişiklik yok.

DRESDEN-PLAUEN'DEKİ AUGUST BEBEL'E
4, CAVENDISH PLACE, EASTBOURNE, 13 AĞUSTOS 1887

Sevgili Bebel,

Yarın ya da öbür gün hapisten çıkacaksın,[59] bense sen Saksonya kralının konutuna taşındığından beri kafamda taşıdığım bir planı gerçekleştirmeyi ummaktayım: o da seni zulmün acılarından sonra dinlenmen için Londra'ya masrafları benden bir gezi yapmaya çağırmak. Yalnız önerimin tümünü kabul etmek iyiliğinde bulunmalısın, özellikle şunu: masraflar benden, çünkü bu gezintiden dolayı seni, ne kadar küçük olursa olsun, herhangi bir özveriye katlanmaya itmek vicdanıma sığmıyor. Böyle bir dinlenme, senin ensonu serbestçe hava alman için, sağlığın için bana vazgeçilmez görünüyor, burdaysa kapitalist toplumda genel olarak olabilecek en serbest bir hava var. Şu dar Zwickau hapisanesinden ansızın Almanya denilen kocaman hapisaneye geçmek fazla ağır olurdu. Sağlığın ise bu anda bildiğim en büyük parti çıkarıdır; bu nedenle senden ricam, parti ödentimi bana en uygun görünen biçimde ödememe izin vermen.

[...]

Bu durumda yanıtını beklemekteyim, kabul eder de *hemen* gelmezsen, sana seni gelmeye zorlamak için önden para göndereceğim.

Öteki bütün konuları sonradan karşılıklı daha iyi görüşebileceğiz. Seninle karşılaştırıldığında kimseden alamayacağım açıklıkta anlatımlar da aldım zaman zaman. Dünyanın

senin ayrı kaldığın süredeki gidişinden genelde memnunum, her yerde ilerlemeler var.

Şimdi bitirmeliyim, posta burda öğlen 1.15'te gidiyor, kaçırırsam mektubun ancak Pazartesi sabahı Londra'dan yola çıkar, güvenlik açısından eşinin adresini yazıyorum, ona ve kızına ayrıca candan selamlar.

Senin ihtiyar
F. E.

PARİS'TEKİ EDOUARD VAILLANT'A
122, REGENT'S PARK ROAD, N. W.,
LONDRA, 5 ARALIK 1890

Sevgili Yurttaş Vaillant,

Hem geçen ayın 28'i tarihli mektubunuz, hem de iyi dilekleriniz için pek çok teşekkürler. O gün bütün ülkelerin sosyalistleri tarafından bana onurlandırmalar yağdı. Yazgım benden, hâlâ yaşadığım için, yaşamda olmayan çağdaşlarım ve herkesten önce de Marx tarafından ekilenlerin onurunu biçmemi istedi. Bana inanın ki, hem bu gerçeğin, hem de bütün bu onurlandırmalardan bana düşen küçük payın tümüyle bilincindeyim.

Ayrıca değerli Helene'in ölümü nedeniyle bana bulunduğunuz başsağlığı için de teşekkür ediyorum; 7 yıl boyunca huzur içinde çalışabilmemi onun çabasına borçluyum. Benim için çok acı bir kayıp oldu. Ne var ki, biz hâlâ savaşımın ortasındayız; düşman önümüzdeyken fazla geriye bakmamıza izin yok; yanılmıyorsam savaşımın belirleyici anı yaklaşmaktadır. Sizlerde Bulanjizmin çökmesi, bir yandan — çürümüş ve çürüten— oportünist hükümeti[60] doğrudan tehlikeli düşmanlarının tümünden kurtarıp, Fransa'nın hırslı borsa tefecilerine satılacağı pazarı yeniden açtı; öte yandan bu çöküş, yolunu şaşırıp oraya düşen devrimci muhalif unsurları yeni gruplaşmalar için serbest bıraktı. Bu unsurlar ise şu ya da bu biçimde geleneklerine sadık kalan devrimci-

ler kitlesiyle birleşerek, baştaki hainlerin yok edilmesinden sonra yeniden ortaya çıkmalı. Farstan [kaba komedi] sonra trajedi.

Bizde ise sosyalist partinin hızlı ilerlemesi, genç Wilhelm'in [Wilhelm II] işçi sınıfı içinde yaratmakla övündüğü çekim gücü konusundaki hayal kırıklığını çabuklaştırmaktadır. Bu da bir krize götürmeli; ne kadar fazla can çekişirse, o kadar sert olacak.

Demek istediğim 4, en geç 5 yıl sonra kriz gelecek, öyle bir kriz ki, umarım bizi zafere götürecektir. Ve ben onu yaşamayı umuyorum, şu bizim "yüzyılın sonunu"!

Bayan Vaillant'a ve anneniz hanımefendiye saygılarımı sunarım.

İçtenlikle sizin
F. Engels

PARİS'TEKİ PİYOTR LAVROVİÇ LAVROV'A
122, REGENT'S PARK ROAD, N. W., LONDRA, 5 ARALIK 1890

Değerli dostum Lavrov,

27.11. tarihli sizin ve adına konuştuğunuz sosyalist yurttaşlarınızın iyi dileklerini içeren övgü dolu mektubunuz için binlerce teşekkürler. Ama her zaman aynı şey! Üstüme en son geçen Cuma yağdırılan onurlandırmaların en büyük payı aslında benim hakkım değildir, bunu da benden daha iyi bilen yoktur. Onun için sizin bana yaptığınız onurlandırmaların bir kısmını Marx'ın mezarına koymama izin veriniz, çünkü onları ancak onun sürdürücüsü olarak kabul edebilirim; haddimi aşmadan hakkımı bildiğim şu onurlandırmaların küçük payı konusunda ona layık olmak için elimden geleni yapacağım.

Ensonu ikimiz de henüz fazla yaşlı sayılmayız, yaşamaya ve görmeye dönük ümidimiz var. Bismarck'ın yükselişini, doruğa varışını ve çöküşünü gördük, bizim ortak büyük düşmanımız olan Rus çarlığının yükselişinin ardından (artık başla-

mış olan) çürümesini ve sonal çöküşünü neden görmeyelim?

Candan sizin
F. Engels

DRESDEN-PLAUEN'DEKİ AUGUST BEBEL'E
LONDRA, 9 MAYIS 1890

Sevgili Bebel,

[...]

Buralarda 4 Mayıs gösterileri deyim yerindeyse *yürek hoplatıcı*ydı. Tüm burjuva basın bile bunu kabul etmek zorunda kaldı. Ben (büyükçe bir yük arabası olan) 4. platformda dururken kitlenin ancak bir kısımını —1/5-1/8— görebiliyordum, gelgelelim her yer gözalabildiğine kafalarla doluydu. 250 ile 300 bin arası insan, 3/4'ten fazlası gösteri yapan işçilerdi, benim durduğum platformdan Aveling, Lafargue ve Stepniak konuşma yaptılar — ben yalnızca izledim. Lafargue, kendine özgü keskin Fransız aksanlı, ama nefis İngilizcesiyle, hem de güneyli canlılığıyla bir coşku fırtınası yarattı. Stepniak ve — aynı biçimde Tussy'nin [Eleanor Marx] bulunduğu tribünde konuşan Ede de [Eduard Bernstein] parlak bir etki yarattılar. Sayıları 7'yi bulan platformların arasında 170'er metre aralık vardı, sonuncusu parkın [Hyde Park] ucundan 150 metre uzaklıktaydı — demek ki bizim miting (ki amacı 8 saatlik işgününün uluslararası bir biçimde yasalaştırılmasıydı) 1200 metreden uzun ve 400-500 m. genişlikte ve hepsi de dopdoluydu, karşı taraftaysa Trade Council'in[61] platformuyla Social Democratic Federation'ın[62] 2 platformu vardı ki onların izleyici kitlesi bizimkinin olsa olsa yarısı kadardı. Hepsi birlikte burda yapılan en büyük toplantıydı.

[...] Marx'ın bunu yaşayabilmesi için neler vermezdim! O özellikle burda, İngiltere'de en ufak belirtilere bile büyük dikkat gösterirdi. Bu son iki hafta içinde ne kadar zevk aldım inanamazsınız. Amma da yoğun yaşıyoruz. Önce Şubat-

ta Almanya, sonra gene orda ve Amerika'da 1 Mayıs, ondan sonra İngiliz proletaryasının 40 yıldan beri ilk kez sesini duyurduğu bu Pazar! O eski yük arabasından inerken başımı iki parmak daha yüksekte tutuyordum.

Eşine ve Singer'e selamlar.

Sevgiler
F. E.

MİLANO'DAKİ FILIPPO TURATI'YE
122, REGENT'S PARK ROAD, N.W., LONDRA,
7 MART 1891

Saygıdeğer bayım,

23.2. tarihli nazik mektubunuzla, gönderdiğiniz *Critica Sociale* dergisinin 3 örneği ve ileride dergiyi sürekli olarak gönderme teklifiniz için binlerce teşekkür. Enternasyonal genel konseyinin eski İtalya sekreteri olarak, doğaldır ki ülkenizle ve özellikle gençliğimde, bugünlerde hâlâ zevkle anımsadığım üç ay geçirdiğim Lombardiya'daki sosyalist hareketin gelişmesiyle pek yakından ilgilenmekteyim.

Ayrıca, Marx'ın yazısının *Neue Zeit*'ta yayınlanmasından dolayı hakkımızda belirttiğiniz övgülü görüşleriniz için de teşekkürü borç bilirim. Sözkonusu yazıyı yayınlarken hem Marx'a, hem de Alman partisine karşı görevimi yerine getirdim yalnızca.

Derginiz için, ya da açmak istediğiniz sosyalist kütüphane için yardım etmeye zamanım olmayacağını düşünmekte tamamen haklısınız. Gerçekten de Marx'ın çalışmalarının ve kendi broşürlerimin yeni baskılarının hazırlanması, bana, Marx'ın *Kapital*'inin 3. cildinin elyazmasını tamamlamaya bile hemen hiç zaman bırakmıyor —bu arada dört yazının gözden geçirilmesi, tamamlanması ve yeni önsözlerinin yazılması da sözkonusu— işler böyleyken çalışmalara nasıl zaman bulabilirim? Bununla birlikte size en güzelinden başarılar diliyor ve 1847 tarihli *Manifesto*'muzun* iyi bir İtalyanca

çevirisini büyük bir merakla bekliyorum; ayrıca şu ya da bu yazımın İtalyan okuru ilgilendirebileceğine inanırsanız, kendimi şu sizin *bella e ricchissima lingua*** yeniden okumaktan çok büyük bir mutluluk duyardım.

*E con distinta stima La saluto.****

F. Engels

Il di Lei amico Stepniak viaggia
*in questo momento nell'America.*****

BERLİN'DEKİ JULIE BEBEL'E
LONDRA, 31 MART 1893

Sevgili Bayan Bebel,

August'un [Bebel] burda bulunması[63] tatlı mektubunuzu yanıtsız bırakmamın utanç verici olduğu gerçeğini bilincime çıkarmakta. Böylece gecikmemden dolayı bana daha da fazla küsmemeniz için hemen kaleme sarılıyorum.

August'un son derece iyi olduğunu size garanti edebilirim, konyaklı çiğ yumurtalarını o hayran olunacak dakikliğiyle içmekte; midesinin mükemmel durumda olduğunu dün akşam Mendelsonlar'dayken en iyi biçimde kanıtlamış bulunmaktadır. Bu pek güzel ama aynı zamanda çok ağır akşam yemeğinden sonra hepimizden daha güzel uyuyarak iyi olduğunu bir kat daha kanıtladı.

Bugün Burns'ü beklemekteyiz, böylece dünya tarihinde ilk kez Almanya, Fransa [Paul Lafargue] ve İngiltere'nin birer sosyalist milletvekili biraraya gelecekler. Avrupa'nın önde gelen 3 parlamentosundan 3 insanın — Avrupa'nın söz sahibi 3 ulusunu temsil eden 3 sosyalist parti liderinin bulunduğu böyle bir toplantının olması, tek başına bu durum ne kadar önemli ilerlemeler yaptığımızı kanıtlar. Keşke Marx bunu görebilseydi!

* *Komünist Parti Manifestosu*, Şubat 1848'de yayınlanmıştır. –*Ed.*
** Güzel ve pek zengin dilinizde. –ç.
*** Derin saygılarımla sizi selamlıyorum. –ç.
**** Dostumuz Stepniak şu anda Amerika yolunda bulunmaktadır. –ç.

Bu arada yazın bizi ziyaret ederek beni beraberinizde Almanya'ya götüreceğinize ilişkin sözünüzü anımsatma zamanı geldi artık. [...]

Bir şey daha: August, önümüzdeki Pazartesi günü dönmeyi kafasına koydu. Öte yandan aşağıyukarı 10 yıldır paskalya pazartesisi gerçek bir bayram — banka tatili* olarak adlandırılan 4 bayram gününden biri olmuştur, ve buralarda gerçek bir halk bayramı olarak kabul edilmektedir. İşte o gün bütün demiryolları yalnızca ekstra seferlerle ve eğlence partileriyle meşguller, tüm tren istasyonları dopdolu, bütün tarifeli trenler, ekstra kâr sağlamak amacıyla yönetimce bir tarafa bırakılıyor. İşte bu banka tatilleri, İngiltere'de demiryollarıyla seyahat etmenin tehlikeli olduğu yegane günlerdir, onun için öyle günlerde ancak zorunlu olanlar seyahat eder. Bu nedenle August'tan, planından vazgeçip Salı gününden önce yola çıkmamasını özellikle rica ettik, o da söz verdi. Eminim ki siz de ne kalkışı ne varışı zamanında olan ve önceki üç ayda olmayan felaketlerin genellikle tek bir günde buluştuğu böyle bir günde seyahat etmesine razı olmayacaksınız.

Son olarak, sizin buraya gelmeniz şerefine koca bir yudum — biz bu anda tam sabah içkisindeyiz de!

İçten selamlar

Saygılar
F. Engels

BERLİN'DEKİ WILHELM LIEBKNECHT'E
EASTBOURNE, 27 TEMMUZ 1893

Sevgili Liebknecht,

Öbürgün, demek ki ayın 30'unda seninle eşinin gümüş (25.) evlilik yıldönümü, bu sevindirici olaydan dolayı ikinize de en yürekten tebriklerimi sunuyorum. Bugünü tam bir

* Bank Holiday (Banka Tatili): İngiltere'de yasal olarak tatil kabul edilen ve bankalar dahil tüm işyerlerinin kapalı olduğu bayramlar. –ç.

esenlik ve hiçbir şeyin aksatmadığı bir neşeyle geçirmenizi; ayrıca altın (50.) evlilik yıldönümünüz için geriye kalan 25 seneciği de neşeli ve sağlıklı bir biçimde yaşama şansını dilerim.

Eski savaşım arkadaşlarımızdan birinin başına böyle kutlanacak bir olay geldiği zaman, aklımıza hemen eski zamanlar, eski savaşımlar ve fırtınalar, birlikte yaşanan baştaki yenilgiler ve sonraki zaferler gelse de; artık aynı eski gedikte durmayıp —biz çoktandır savunmadan genel saldırıya geçtik— aynı cephede birlikte ilerlemek insanı sevindiriyor. Evet ihtiyar, birlikte nice fırtınalar yaşadık, ve umarım ki daha birden fazlasını yaşayacağız, ve işler iyi giderse mutlak zaferi getirmese de onu kesinleyecek olanı da yaşayacağız. Ne mutlu ikimizin de başları hâlâ dimdik, ikimiz de yaşımıza göre dinçiz, bunu başarmamamız için neden yok yani.

Bebel sana ve eşine, bizim —Louise Kautsky ve benim— adımıza yıldönümünüzden dolayı hatıralık küçük bir şey iletecek, dostça kabulünüzü ve bizi anımsamanızı diliyoruz.

Candan selamlar ve tebrikler,

Sevgiler
F. Engels

HOBOKEN'DEKİ FRIEDRICH ADOLPH SORGE'YE
LONDRA, 7 EKİM 1893

Sevgili Sorge,

29 Eylül Cuma günü buraya döndükten kısa bir süre sonra 22 Eylül tarihli mektubunu aldık. Ben iki ay yoktum, Louise Kautsky ile birlikte, Bebel ve karısıyla buluşmak üzere Köln'e gidip sonra hep birlikte Mainz ve Strasbourg üzerinden Zürih'e geçtik. Ben de ordan bir haftalığına bir kardeşimle [Hermann Engels] buluşmak üzere Graubünden'e kaçtım. Ne var ki toplantının bitimine yetişeceğime söz vermek zorunda kalmıştım, işte o zaman hakkında bir şeyler okuduğun kapanış törenini *malgré moi** benimle yaptılar.[64] Böyle-

likle bütün yolculuğun rengi değişirken, benim salt kişisel bir yolculuk yapma niyetimin de tadı kaçmıştı. İki hafta daha İsviçre'de kalıp Bebel'le birlikte Münih ve Salzburg üzerinden Viyana'ya gittim. Orda tören hikayeleri yeniden başladı. İlk önce bir içkili şölene çağrıldım, ama orda ancak 600 kişilik yer vardı, öteki arkadaşlar da benimle görüşmek istediler, dolayısıyla son gece benim de birkaç söz söylemek zorunda kaldığım bir halk toplantısı yapıldı.[65] Ordan Prag üzerinden Berlin'e gittim, oradan da, planlanmış olan bir halk toplantısına ciddi olarak karşı çıkıp 3-4 bin kişiyi biraraya getiren içkili bir şölenden sonra ayrıldım.[66] Bütün bunlar arkadaşlar tarafından iyi niyetle düzenlenmişti, ama gene de bana göre değildi. Bittiğine seviniyorum, bir dahaki sefere bir seyirci topluluğuna karşı selama durmak zorunda kalmayıp özel işlerimin ardında kişisel bir gezi yapabileceğime ilişkin *written agreement*** isteyeceğim. Bana her yerde yapılan karşılamaların görkemliliğine şaşırıp kaldım, hâlâ da şaşmaktayım; ama bunu parlamenterlerle halk konuşmacılarına bırakmayı yeğliyorum. Bu tür işler *onların* rolünün bir parçasıdır, benim işimde pek yeri yok.

Bundan başka Almanya'yı 17 yıllık bir ayrılıktan sonra tamamen devrimcileşmiş buldum, sanayi eskisine göre müthiş gelişmiş, tarım —büyük-ölçekli olsun küçük-ölçekli olsun— çok daha iyi ve bunun ürünü olarak hareketimiz bakımından işler epey iyi. Bizimkiler ellerindeki azıcık özgürlüğü de bizzat savaşarak, özellikle ilgili yasalar kağıt üzerinde açıklandıktan *sonra* polisle ve landratlarla*** savaşarak elegeçirmek zorunda kaldılar. İşte bundan dolayı Alman burjuvazisinde hiç raslanmayan kendinden emin, cüretkar davranışlar buluyorsun. Doğal ki ayrıntılarda eleştirilecek birçok unsur var —örneğin Berlin'de parti basını partinin seviyesinde değil— ama kitleler mükemmel ve genelde liderlerinden, ya da hiç değilse lider rolüne bürünenlerden daha iyi. Bu insanlarla birlikte her şey yapılabilir, onlar yalnızca sa-

* İsteğime karşın. –ç.
** Yazılı sözleşme. –ç.
*** Kırsal kesim hükümet görevlisi, kaymakam. –ç.

vaşım için yaşıyor ve düşman kendilerine zorluk çıkartmazsa canları sıkılıyor. Şu da olumlu bir gerçek ki, çoğu yeni bir Sosyalistler Yasasını olumlu "yaşa" bağırışlarıyla değilse bile alaylı bir kahkahayla selamlayacaklardır — böylece günden güne yapacak yeni şeyler ortaya çıkacak ya!

[...]

Umarım sen ve eşin iyisinizdir, ikinize de candan selamlar.

Sevgiler
F. Engels

De Leon ve Sanial'i Zürih'te gördüm, beni etkilemediler.

LE PERREUX'DEKİ LAURA LAFARGUE'A
LONDRA, 17 ARALIK 1894

Sevgili Löhr'cüğüm,

3. cildi [*Kapital*'in] hazırlayıp 4.'ye başlamadan önce canımın biraz sakinlik istemesi gerektiğini yazıyorsun, ama şimdi sana durumumu anlatayım.

Avrupa'nın beş büyük, bir dizi küçük ülkesindeki ve ABD'deki hareketimizi izlemek zorundayım. Bu amaçla ***günlük gazete olarak*** 3'ü Almanca, 2'si İngilizce, 1'i İtalyanca ve 1 Ocaktan itibaren Viyana günlük gazetesi [*Arbeiter-Zeitung*] olmak üzere toplam 7 gazete alıyorum, ***haftalık olarak*** Almanya'dan 2, Avusturya'dan 7, Fransa'dan 1, Amerika'dan (2'si İngilizce, 1'i Almanca olmak üzere) 3, 2 İtalyanca ve birer Lehçe, Bulgarca, İsyanyolca ve Çekçe gazete almaktayım. Bunlardan üçü daha yeni öğrenmeye başladığım dillerde, bunun yanısıra çok çeşitli insanların ziyaretleri (hemen şimdi birkaç dakika önce Polak bana Amsterdam'dan parasız ve iş arayan Alman bir heykeltraş gönderdi) ve giderek büyüyen bir muhabir yığını —Enternasyonal dönemine göre daha çok—; bunların birçoğu uzun anlatımlar bekleyip zamanımı alıyorlar. Bu nedenle ve 3. cilt yüzünden düzeltim sırasında, yani bütün 1894 yılı boyunca ***birden fazla kitap***

okumam bile olanaklı olmadı.

Şimdi önümüzdeki iş Lassalle'ın Mohr'a [Karl Marx] yazdığı mektupların yayınlanması, Tussy [Eleanor Marx-Aveling] onları daktiloya çekti, yazı masamın üstünde duruyorlar. Ama taşınmadan dolayı elimi değdiremedim bile. Bu iş, görüşmeler, Mohr'la yaptığım eski yazışmaların gözden geçirilmesi gibi çoktan geçmişe karışan olayların araştırılması, ayrıca diplomatik bir biçimde yazılacak bir önsöz demektir.[67]

Ondan sonra sürüncemede kalmış kendi işlerim. Öncelikle baskısı yıllar önce tükenen ve 3. ciltten sonra ilk iş olarak söz verdiğim *Köylüler Savaşı*nın[68] esaslı bir gözden geçirilmesi. Bu, kapsamlı araştırmalar gerektiriyor; bu işi düzeltimle paralel yürütmeyi ummuştum, ama boşuna! Ne olursa olsun şimdi bunu yapmaya azmetmeliyim.

Sonra, üstümde yığılı duran başka *ufak tefek* görevlerden hiç sözetmiyorum — hiç değilse Mohr'un politik yaşamının ana bölümlerini, yani 1842-52 ve Enternasyonali yazmak istiyorum. İkincisi en önemli ve en acil olanıdır, ilkönce onu yapmak istiyorum. Ne var ki bu işimin kesilmemesini gerektiriyor, o da ne zaman olur kimbilir?

Bütün bunlar, üstelik Mohr'un ve benim eski küçük yazılarımızın yeni baskısı benden beklenmekte. Bu işler için çok fazla olmamakla birlikte biraz materyal toplamış bulunuyorum, bazı materyaller hâlâ Berlin'deki parti arşivinde durmakta, ama büyük kısmı hâlâ eksik, örneğin ilk *Rheinische Zeitung*'un bir örneği. Diyelim ki 1842-50 arasında çıkan makalelerin 2/3'sini toplayabilsem, 2. baskı için nasılsa daha da fazla bulunacağına emin olduğumdan işe koyulurdum. Ama şimdilik o kadar ileride değiliz.

Ve sonra 4. cilt. Onun, şu anda ne kadarının kullanılabileceğine ilişkin bir tahmin yapılması olanaksız, *çok* eksik tek bir elyazması var. 2. ve 3. ciltte olduğu gibi yeniden çözümüne koyulup hepsini yazdırmama olanak yok. Daha yarısını bitirmeden gözlerim görmez hale gelir. Bunu yıllar önce saptayıp başka bir çıkış yolu aramıştım. Genç kuşaktan bir ya

da iki akıllı delikanlıyı Mohr'un elyazısının çözümüne alıştırmakta yarar olacağına inanıyordum. Kautsky ile Bernstein'ı düşünmüştüm. Kautsky o zamanlar (6-7 yıl önce) henüz Londra'daydı. Ona sordum, o da kabul etti; kendisine elde olanı eksiksiz "temize çekmesi" için 100 sterlin ödeyeceğimi, çözemediklerinde de yardımcı olacağını söylemiştim. Başladı, sonra Londra'dan ayrılıp bir defteri de yanında götürdü, yıllarca bu işten bir haber alamadım. O *Neue Zeit* ile fazlaca meşgul olduğundan elyazması ile çözümü yapılmış olan kısmı —tümünün 1/8'i ya da 1/6'i dolayında— geri yollattım. Bernstein da yalnızca çok meşgul değil aynı zamanda fazlasıyla yüklü, nevrasteniyi henüz tam atlatmadı, bu işi ondan rica etmeye çekiniyorum. Bakalım, belki Tussy yapar. Kabul ederse, her şey tamamdır; etmezse onun üstüne fazlaca iş yığıp hastalığının nüksetmesine neden olduğuma dönük söylentilere meydan vermek istemem.

Durumum bu işte: hissetmeye başladığım yaş 74, iş iki tane 40 yaşındaki insana yetecek kadar. Evet, kendimi toplamı 74 eden, biri 40 biri 34 yaşında iki F. E.'ye bölmek olanaklı olsaydı, o zaman bütün sorunlar çabucak çözülürdü. Ama durum böyleyken yalnızca önümdekilere devam edip, ne kadar fazla ve ne kadar iyi yapabilirsem, o kadarını yapacağım.

Şimdi durumumu biliyorsun; arasıra mektubumu beklemek zorunda kalırsan, bundan böyle nedenini de bileceksin.

[...]

Her zaman senin
F. Engels

LE PERREUX'DEKİ LAURA LAFARGUE'A
EASTBOURNE, 23 TEMMUZ 1895

Sevgili Löhr,

Yarın Londra'ya dönüyoruz, öyle görünüyor ki sonunda boğazıma kadar gelen patates tarlasında bir kriz başlıyor,

böylece şişkinlikler sönecek ve devreye hafiflik girecek. Sonunda! Bu uzun hikayenin dönüm noktasına ulaşma umudu var artık. Zamanı geldi de geçti bile, iştahsızlığım vb. yüzünden epey kötüleştim.

Burdaki seçimler dediğim gibi sonuçlandı: Toryler büyük bir çoğunluk sağladılar, liberaller düşündüğüm gibi tam bir çözülme içinde ümitsiz bir yenilgiye uğradılar.[69] Independent Labour Party[70] ile Social Democratic Federation'ın[71] böbürlenmeleri karşısında Labour Party adaylarının topladığı ve sayısı herhalde artmayacak olan 82 bin oy ile K. Hardie'nin sandalyesini kaybettiği gerçeği önümüzde duruyor. Ne var ki, bu bile bekleyebileceklerinden fazlaydı.

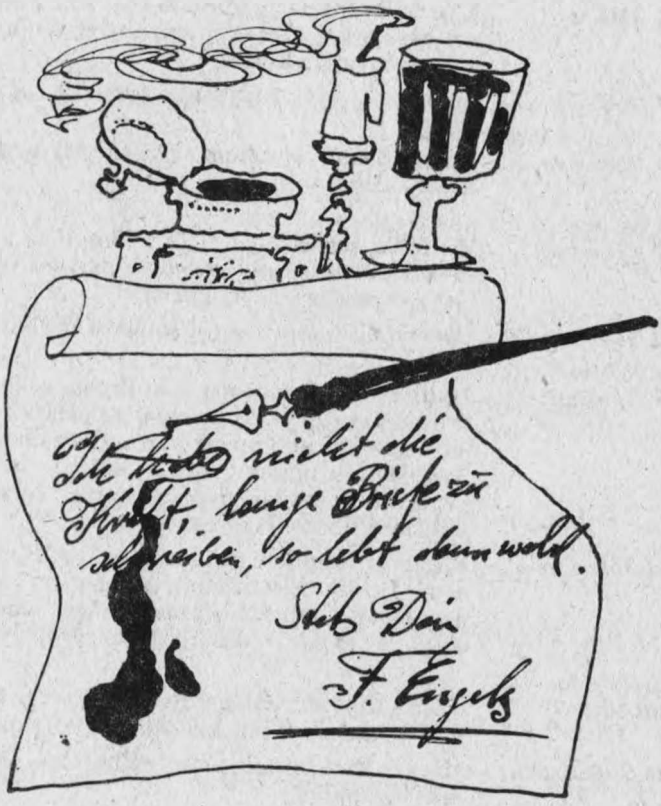
Victor Adler burda. Paul'ün *Arbeiter-Zeitung* ile anlaşması konusunda senin ya da Paul'ün, herhangi bir sorunuz var mı? Ya da benim onunla ilgili olarak size herhangi bir yararım dokunabilir mi?

Uzun mektuplar yazmaya gücüm yetmiyor, dolayısıyla hoşçakalın. Sağlığına bir lokmacık *cognac vieux** katılmış koca bir maşrapa dolusu *lait de poule*** içiyorum.

*Amitiés à Paul.****

Hep senin
F.E.

* Eski konyak. –ç.
** Tavuk sütü, şekerle çırpılmış yumurta sarısı. –ç.
*** Paul'e selamlar. –ç.

Wo die Liebe nicht die
Kraft, lange Briefe zu
schreiben, so lebt denn wohl.
Stets Dein
F. Engels

1820 28 Kasım	Friedrich Engels, pamuk fabrikatörü Friedrich Engels ve eşi Elisabeth'in (van Haar) ilk çocukları olarak dünyaya geldi.
1834-1837	Elberfeld Gymnasiumuna devam etti, babasının baskısıyla, tüccar olmak üzere, okulu terketmek zorunda kaldı.
1838-1841	Bremen Ticaret Odasında tüccarlık eğitimi gördü.
1839-1842	Friedrich Oswald takma adıyla çeşitli dergilerde makaleleri yayınlandı.
1841 Eylül - 1842 Ekim başı	Berlin'de askerlik yaptı (1 Ekim 1841 - 30 Ağustos 1842). Üniversitedeki dersleri izledi. Genç-hegelcilerle ilişki kurdu.
1842 Nisan-Aralık	*Rheinische Zeitung*'da çalışmalara katıldı.
1842 Kasım - 1844 Ağustos	İngiltere'de, Manchester'deki Ermen ve Engels firmasında çalıştı. Toplumsal ve politik ilişkiler üzerine araştırmalar yaptı. Çartistlerle ve Haklılar Birliğinin (Bund der Gerechten) Londralı üyeleriyle ilişkiler kurdu. İrlandalı işçi Mary Burns ile tanıştı.
1844 Şubat sonu	Engels'in "İngiltere'nin Durumu" ve "Bir Ekonomi Politik Eleştirisinin Anahatları" isimli makaleleri *Deutsch-Französischen Jahrbüchern*'de (*Alman-Fransız Yıllığı*) yayınlandı.
Ağustos sonu - Eylül başı	Engels İngiltere dönüşü Paris'te Marx'la tanıştı. Dostlukları ve birlikte çalışmaları başladı.
1845 Şubat sonu	Marx'la Engels'in ilk ortak çalışmaları, *Kutsal Aile* yayınlandı.

Mart	Engels Barmen'de *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* adlı yapıtını tamamladı.
Nisan ortası	Brüksel'e, Marx'ın yanına gitti. Birlikte siyasi ve bilimsel çalışmalara başladılar.
Temmuz-Ağustos	Marx ve Engels Londra ve Manchester'e bir araştırma gezisi yaptılar.
1846 Ağustos	Engels, kendi kurduğu Komünist Yazışma Komitesinin kararıyla Paris'e göçtü.
1847 Ocak sonu	Haklılar Birliğine katıldı.
2-7 Temmuz	Komünistler Birliğinin Londra'daki 1. kongresine katıldı.
Kasım	Komünistler Birliğinin Paris konseyinin program taslağı olarak *Komünizmin İlkeleri*'ni yazdı.
29 Kasım - 10 Aralık	Marx ve Engels, Komünistler Birliğinin Londra'daki 2. kongresine katıldılar ve birliğin programı olarak Komünist Manifesto'yu hazırlama görevi aldılar.
1848 31 Ocak	Engels Paris'ten uzaklaştırıldı, Brüksel'e gitti.
~24 Şubat	*Komünist Parti Manifestosu* Londra'da yayınlandı.
21-29 Mart	Marx ile Engels Paris'te '48 Devriminin devrimci demokratik programı olarak "Alman Komünist Partisinin İstemleri"ni hazırladılar.
Nisan-Mayıs	*Neue Rheinische Zeitung* ve Komünistler Birliği için Köln, Barmen ve Elberfeld'de ajitasyon çalışmaları.
31 Mayıs - 19 Mayıs 1849	*Neue Rheinische Zeitung* redaksiyon kurulu üyesi olarak birçok makale yazdı. Ren'deki demokratik hareketlere lider olarak katıldı.
Eylül sonu - Ocak ortası 1849	Engels sürekli izlendiğinden, Belçika, Fransa ve İsviçre'de kaldı.
1849 7 Şubat	*Neue Rheinische Zeitung*'a karşı açılan davada Köln yeminli mahkemesi Engels'i serbest bıraktı.
10-15 Mayıs	Elberfeld'deki anayasayı savunma ayaklanma-

	larına katıldı.
18 Mayıs	*Neue Rheinische Zeitung*'un 19 Mayıs tarihli son sayısı yayınlandı.
13 Haziran - 12 Temmuz	Engels, Willich'in gönüllüler ordusunda Prusya ordusuna karşı yaver olarak savaşa katıldı. Devrimci ordunun son alayıyla birlikte İsviçre sınırını geçerek orada mülteci oldu.
6 Ekim	Engels İsviçre'den ayrılarak Londra'ya gitti, burada 1848-49 Devrimini değerlendiren derinlikli bir siyasi ve teorik çalışma yaptı, toplam bir yıl orada kaldı.
1850 Kasım ortası	Engels Manchester'e göçtü ve Ermen ve Engels firmasında çalışmaya başladı. Marx'la sürekli mektuplar yoluyla düşünce alışverişi başladı.
Kasım sonu	Engels Manchester'de sistemli olarak askerlik üzerinde çalışmaya başladı.
Aralık sonu	Rusça öğrenmeye başladı.
1851-1862	Engels, Marx'ın *New-York Daily Tribune* için yazışmalarının bir kısmını üstlendi ve *Almanya'da Devrim ve Karşı-Devrim* başlıklı bir dizi makale yazdı.
1853 Mayıs-Haziran	Engels doğu ülkeleri tarihiyle uğraşmaya ve Farsça öğrenmeye başladı.
1857-1860	*New American Cyclopædia* için askerî yazılar yazdı, bazı küçük askerî yazıları yayınlandı. ("Po ve Ren", "Savoyan, Nizza ve Ren")
1860 23 Mart - 6 Nisan	Engels, babasının ölümü dolayısıyla Barmen'de kaldı.
1863 6 Ocak	Engels'in eşi Mary Burns öldü.
1864 1 Temmuz	Engels Manchester'deki firmanın ortağı oldu.
Eylül	Engels Lizzy Burns'le evlendi.
28 Eylül	*Internationale Arbeiterassoziation* (Uluslararası Emekçiler Derneği / Enternasyonal) Londra'da kuruldu ve Engels çalışmalara tüm gücüyle katıldı.
1865 Şubat sonu	Engels'in *Prusya Askerî Sorunları ve Alman*

	İşçi Partisi isimli broşürü yayınlandı.
1866 20 Haziran - 6 Temmuz	*Manchester Guardian*'da Prusya ve Avusturya arasındaki savaş üzerine yorumları yayınlandı.
1867 14 Eylül	Marx'ın temel yapıtı *Kapital*'in 1. cildi yayınlandı. Bu eserin tamamlanmasında büyük emeği geçmiş olan Engels, yaygınlaşmasını sağlamak üzere büyük bir kampanya başlattı.
1869 1 Temmuz	Ermen ve Engels firmasındaki çalışması sona erdi.
7-9 Ağustos	Eisenach'da Sosyal-Demokrat İşçi Partisinin kuruluş kongresi yapıldı. Engels bu kongrenin ön çalışmalarına yardımcı olmuştu.
Ekim	Alman Sosyal Demokrat Partisi merkez organı *Volksstaat*'ta çalışmaya başladı.
1870 Mayıs - Temmuz ortası	Engels İrlanda tarihi üzerine kapsamlı bir çalışmaya başladı, bu çalışma tamamlanmadı.
29 Temmuz - 18 Şubat 1871	Alman-Fransız Savaşının askerî gidişi üzerine yazdığı ve çok dikkat çeken makaleleri *Pall Mall Gazette*'de yayınlandı.
~20 Eylül	Londra'ya, Marx'ın yanına göçtü.
4 Ekim	Oybirliğiyle Enternasyonal genel konseyi üyeliğine seçildi. Kendisine Belçika, İspanya, İtalya, Portekiz ve Danimarka yazışma sekreterliği görevi verildi.
1871 Haziran-Temmuz	Marx'ın *Fransa'da İç Savaş* isimli çalışmasını, *Volksstaat*'ta yayınlanmak üzere İngilizceden Almancaya çevirdi.
17-23 Eylül	Marx'la birlikte Londra'daki Enternasyonal kongresini yönetti.
1872 1-7 Eylül	Lahey'deki Enternasyonal kongresine katıldı. Engels bakunincilerin çalışmaları üzerine bilgi verdi ve Enternasyonal genel konseyinin New York'a taşınması konusundaki istemin gerekçesini açıkladı.
1873 Ocak-Mayıs	Engels Enternasyonal İngiltere genel konseyi-

	nin çalışmalarını yönetti.
Mayıs sonu	Üzerinde aralıklarla 1883'e kadar çalıştığı, ancak gene de yarım kalan *Doğanın Diyalektiği* adlı yapıtıyla ilgili olarak planladığı çalışmalara başladı.
Ekim başı - 20 Kasım	Annesinin ölümü nedeniyle bir ay kadar Engelskirchen'de kaldı.
1875 18-28 Mart	Gotha Program Taslağını August Bebel'e yazdığı bir mektupta eleştirdi.
1876 Mayıs - 1878 Temmuz	Engels *Anti-Dühring — Bay Eugen Dühring Bilimi Altüst Ediyor* adlı yapıtını yazmaya başladı. Marksizmin bu ilk sistematik bütünlüklü ifadesi, önce *Vorwärts*'de makale dizisi olarak, sonra da kitap olarak yayınlandı.
12 Eylül	Lizzy Engels öldü.
19 Ekim	Alman parlamentosu (Reichstag) Sosyalistler Yasasını kabul etti. Engels bundan sonraki yıllarda yasadışı çalışma yapan Alman sosyaldemokratları politik ve ideolojik olarak destekledi.
1879 17-18 Eylül	Engels kendisi ve Marx tarafından kaleme alınan bir genelgeyi içeren mektubunu August Bebel, Wilhelm Liebknecht, Wilhelm Bracke ve diğerlerine gönderdi.
1881 5 Aralık	Jenny Marx'ın cenaze töreninde bir konuşma yaptı .
1882	Engels uzun yıllar tarih ve dilbilim konularında yaptığı incelemeleri "Alman İlkçağ Tarihi Üzerine" "Frank Dönemi" adlı elyazmalarında biraraya getirmeye başladı.
1883 14-17 Mart	Karl Marx öldü ve Londra'daki Highgate mezarlığında toprağa verildi. Engels, dostunun mezarı başında bir konuşma yaptı.
1884 Mayıs sonu	Engels *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı yapıtını tamamladı.
1885 Temmuz başı	Engels tarafından yayına hazırlanan *Kapital*'in 2. cildi, Engels'in önsözüyle Hamburg'da yayınlandı.

1886 Şubat-Ağustos	Samuel Moore ve Edward Aveling tarafından İngilizceye çevrilen *Kapital*'in 1. cildinin redaksiyonunu yaptı.
Nisan-Mayıs	*Neue Zeit*'da Engels'in *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu* başlıklı yazısı yayınlandı.
1888 8 Ağustos - 29 Eylül	Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling ve Carl Schorlemmer'le ABD ve Kanada'ya bir gezi yaptı.
1889 Ocak-Mayıs	Engels, Fransız komünistleri tarafından çağrılan uluslararası sosyalist işçiler Paris kongresinin hazırlıklarında Paul ve Laura Lafargue'a yardımcı oldu.
Temmuz	Engels'in inisiyatifi ve otoritesi sayesinde, Paris'teki uluslararası sosyalist işçiler kongresi, marksist bir temelde II. Enternasyonali oluşturdu.
Ağustos-Aralık	Engels, Eleanor Marx-Aveling ve diğer İngiliz sosyalistlerin, Londra'da vasıfsız işçiler arasındaki çalışmalarına yardımcı oldu.
1890 4 Mayıs	Londra'daki Bir Mayıs kutlamalarına katıldı.
1-26 Temmuz	Carl Schorlemmer'le Norveç'e seyahat etti.
4 Kasım	Marx'ın ölümünden bu yana Engels'in evişlerini yürüten Helene Demuth öldü.
1891 Ocak	Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi* adlı yapıtının baskısına önsöz yazdı.
Temmuz	Sosyal-Demokrat Parti Erfurt kongresi program taslağının eleştirisini yazdı.
1892 ~14 Mayıs - 1 Haziran	Engels, August Bebel ile Londra'da Enternasyonalin ve Alman işçi hareketinin sorunları üzerine görüştü.
Sonbahar	*Handwörterbuch der Staatswissenschaften*'de (*Siyasi Bilimler Sözlüğü*) Karl Marx'ın kısa bir biyografisini yayınlattı.
1893 Şubat ve 1-10 Mart	*Avrupa Silahsızlanabilir mi?* adlı makale dizisi basıldı, daha sonra da kitap olarak yayınlandı.

1 Ağustos - 29 Eylül	Almanya, İsviçre ve Avusturya'ya bir gezi yaptı.
12 Ağustos	Zürih'teki uluslararası sosyalist işçiler kongresinin son oturumuna katıldı ve kapanış konuşmasını yaptı.
14 Eylül	Viyana'da sosyal-demokrat halk toplantısında konuştu.
22 Eylül	Berlin'de sosyal-demokrat bir toplantıda konuşma yaptı.
1894 Mart-Aralık başı	Engels *Kapital*'in 3. cildinin yayına hazırlanması için yaptığı 4 yıllık çalışmayı tamamladı ve 3. cilt Engels'in önsözüyle Hamburg'da yayınlandı. (Aralık başı)
1895 Ocak	Marx'ın ve kendi yapıtlarının toplu halde yayınlanması için ilk çalışmalara başladı.
14 Şubat - 6 Mart	Marx'ın *Fransa'da Sınıf Savaşımları 1848-1850* adlı yapıtına "Giriş"i yazdı.
Nisan başı	Engels, *Kapital*'in 4. cildini (*Artı-Değer Teorileri*) yayına hazırlamaya başladı.
Mayıs	Yemek borusu kanserine yakalandığı teşhisi kondu.
Haziran ortası - 24 Temmuz	Engels, son olarak tedavi amacıyla Eastbourne'da kaldı, Eleanor Marx-Aveling, Laura Lafargue, Victor Adler ve başka birçok kişi ziyaret etti.
5 Ağustos - 27 Ağustos	Engels Londra'da öldü, vasiyeti üzerine yakılarak külleri Eastbourne'da denize serpildi.

KAYNAKÇA

Aşağıda, Engels'in bu kitapta yayınlanan mektuplarının Marx/Engels, *Werke* cilt ve sayfa numaraları verilmektedir. Ek cilt [E], Parça olarak alınan mektuplar [P], İngilizce yazılmış mektuplar [İ], Fransızca yazılmış mektuplar [F], Dan dilinde yazılmış mektup [D] ile gösterilmiştir.

23	Karl Marx'a, 20 Ocak 1845	27, 17-18 [P]
25	Karl Marx'a, 17 Mart [18]45	27, 26-28 [P]
27	Marie Engels'e, 31 Mayıs 1845	27, 437-438
29	Karl Marx'a, 6 Temmuz 1851	27, 276-277
31	Karl Marx'a, 17 Şubat 1852	28, 23-24 [P]
33	Karl Marx'a, 19 Mayıs 1852	28, 74-75
34	Elisabeth Engels'e, 27 Şubat 1861	30, 585-586
35	Karl Marx'a, 29 Kasım 1868	32, 215-216
37	Elisabeth Engels'e, 1 Temmuz 1869	32, 615-617 [P]
40	Elisabeth Engels'e, 21 Ekim 1871	33, 299-301 [P]
43	Emil Engels'e (Junior), 22 Aralık 1886	36, 586-587
44	Mohrhenn'e, 9 Aralık 1890	37, 517-518
52	Arnold Ruge'ye, 26 Temmuz 1842	27, 408 [P]
53	Karl Marx'a, 29 Ocak 1851	27, 170-172 [P]
55	Joseph Weydemeyer'e, 19 Haziran 1851	27, 554-556 [P]
57	Daily News Redaktörüne, 30 Mart 1854	28, 600-603 [P]
58	Karl Marx'a, 18 Mart 1852	28, 39-42 [P]
59	Karl Marx'a, 6 Haziran 1853	28, 260-261 [P]
61	Karl Marx'a, 14 Temmuz 1858	29, 337-339 [P]
64	Karl Marx'a, 31 Temmuz 1870	33, 15-17 [P]
66	Eugen Oswald'a, 8 Mayıs [18]75	34, 140
67	Karl Marx'a, 18 Ağus[tos] 1881	35, 23-25
70	Karl Marx'a, 23 Kas[ım] 1882	35, 118-119 [P]
71	Karl Marx'a, 8 Ara[lık] [18]82	35, 125-126 [P]
73	August Bebel'e, 22 Aralık 1882	35, 417 [P]
73	Sozial-Demokrat Yazıkuruluna, 9 Haziran 1893	22, 407
75	Laura Lafargue'a, 16 Şubat 1883	35, 434-435 [P][İ]
83	Marie Engels'e, 10 Nisan 1839	[E]2, 370 [P]
84	Marie Engels'e, 5 Ocak 1842	[E]2, 490-493 [P]
86	Karl Marx'a, 11 Şubat 1858	29, 278-279 [P]
87	Karl Marx'a, 7 Temmuz 1870	32, 526
89	Friedrich Lessner'e, 4 Mart 1877	34, 255
89	Johann Philipp Becker'e, 17 Ağustos 1880	34, 454

91	Paul Lafargue'a, 13 Ocak 1895	39, 383-384 [P][F]
92	Philipp Pauli'ye, 16 Aralık 1876	34, 232-233 [P]
94	Ida Pauli'ye, 14 Şubat 1877	34, 252-253
95	Laura Lafargue'a, 3 Eylül 1880	34, 456-457
96	Laura Lafargue'a, 21 Ekim 1882	35, 377 [P][İ]
97	Hermann Engels'e, 27 Eylül 1888	37, 100-101
99	Wilhelm Liebknecht'e, 22 Temmuz 1890	37, 426-427
101	Hermann Engels'e, 9 Ocak 1890	37, 338-339
103	Natalie Liebknecht'e, 31 Temmuz 1877	34, 284
104	Louise Kautsky'ye [Taslak], 11 Ekim 1888	37, 106-107
106	Friedrich Adolph Sorge'ye, 5 Kasım 1890	37, 498
107	Julie Bebel'e, 8 Mart 1892	38, 297-298
108	Julie Bebel'e, 29 Kasım 1892	38, 522-523
110	Hermann Engels'e, 16 Ağustos 1893	39, 112-113
118	Karl Marx'a, Ekim Başı, 1844	27, 5-8 [P]
120	Jenny Marx'a, 25 Temmuz 1849	27, 501-502
123	Karl Marx'a, 22 Ocak 1857	29, 99-100
125	Karl Marx'a, 22 Şubat 1866	31, 184-185
126	Karl Marx'a, 27 Nisan 1867	31, 292-295 [P]
129	Karl Marx'a, 25 Haziran 1868	32, 104
129	Karl Marx'a, 7 Mart 1870	32, 456-457
132	Laura Lafargue'a, 11 Mart 1872	33, 426-427 [P]
133	Karl Marx'a, 12 Eylül 1882	35, 92-94 [P]
136	Jenny Longuet'ye, 27 Ağustos 1882	35, 354-355 [İ]
137	Laura Lafargue'a, 22 Temmuz 1884	36, 181-182 [P][İ]
139	Laura Lafargue'a, 19 Aralık 1891	38, 238-239 [İ]
140	L. Lafargue ve E. Marx-Aveiling'e, 14 Kasım 1894	39, 318-319 [İ]
147	Friedrich Lessner'e, 4 Nisan 1869	32, 599
148	Natalie Liebknecht'e, 19 Aralık 1870	33, 167-168
150	Carl Klein ve Friedrich Moll'e, 10 Mart 1871	33, 188-189
151	Louis-Albert-François Pio'ya, [Mart Ortası 1872]	33, 428-429 [İveD]
152	Minna Karlowna Gorbunowa'ya, 22 Temmuz 1880	34, 448-449
154	Wilhelm Liebknecht'e, 14 Mart 1883	35, 457
155	August Bebel'e, 30 Nisan 1883	36, 21-22 [P]
157	Johann Philipp Becker'e, 22 Mayıs 1883	36, 28-29 [P]
158	Piyotr Lavroviç Lavrov'a, 28 Ocak 1884	36, 94-95 [F]
160	Johann Philipp Becker'e, 15 Ekim 1884	36, 218-219
162	August Bebel'e, 13 Ağustos 1887	36, 694-695 [P]
163	Edouard Vaillant'a, 5 Aralık 1890	37, 513-514 [F]
164	Piyotr Lavroviç Lavrov'a, 5 Aralık 1890	37, 515 [F]
165	August Bebel'e, 9 Mayıs 1890	37, 400-402 [P]
166	Filippo Turati'ye, 7 Mart 1891	38, 53-54 [F]
167	Julie Bebel'e, 31 Mart 1893	39, 60-61 [P]
168	Wilhelm Liebknecht'e, 27 Temmuz 1893	39, 109
169	Friedrich Adolph Sorge'ye, 7 Ekim 1893	39, 131-133 [P]
171	Laura Lafargue'a, 17 Aralık 1894	39, 346-348 [P][İ]
173	Laura Lafargue'a, 23 Temmuz 1895	39, 500 [İ]

AÇIKLAYICI NOTLAR

[1] Engels burada Marx'la kendisinin ilk ortak ürünü olan *Kutsal Aile ya da Eleştirel Eleştirinin Eleştirisi — Bruno Bauer ve Hempalarına Karşı* adlı yapıttan sözetmektedir. (Marx/Engels: *Werke,* Bd. 2, s. 3-223) [Marx-Engels, *Kutsal Aile,* Sol Yayınları, Ankara 1994]. – 26.

[2] Mayıs-Ekim 1851'de Londra'da açılan uluslararası sanayi sergisine atıfta bulunuluyor. – 31.

[3] 1852 Şubatında Engels, Ernst Jones tarafından çıkarılan haftalık *Notes to the People* için "Geçtiğimiz Aralık Ayında Fransız Proleteryasının Göreli Hareketsizliğinin Gerçek Nedenleri" başlıklı makalesinin 1. kısmını yazdı. – 31.

[4] Engels, K. Marx ve kendisi tarafından hazırlanan "Die grossen Männer des Exils" ["Sürgündeki Büyük Adamlar"] (Marx/Engels: *Werke,* Bd. 8, s. 233-335) çalışmasından sözediyor. – 33.

[5] *Chambregarnistenviertel*'de mobilyalı odalar kiralanıyordu. – 39.

[6] *Tugendbund,* 1808 Nisan ayında Königsberg'de kuruldu, liberal soyluların ve burjuva aydınların birliği idi. Derneğin amacı Napoléon istilasına karşı ulusal bir kurtuluş savaşı için propaganda yapmak ve Prusya'da çaplı reformlar gerçekleştirmekti. I. Napoléon'un baskısı üzerine Prusya kralı, Tugendbund'u 31 Aralık 1809'da feshetti. – 40.

[7] *Demagoglar*: Napoléon Fransası'na karşı yürütülen 1812-1813 Savaşından sonra doğan Alman aydınların ve öğrencilerin ilerici-demokrat hareketinin temsilcilerine, Alman gericileri bu adı takmıştı. Bu hareket Alman devletlerindeki gericiliğe karşı çıkıyor ve Almanya'nın birliğinin siyasal ilanı için çalışıyorlardı. – 40.

[8] 19. yüzyılın ikinci yarısında sanayi kenti olan Barmen'de, emekçi nüfusun toplumsal yoksulluğunun hafifletilmesi için çalışan

kiliseye bağlı birlikler ortaya çıkmıştı. – 43.

[9] Engels, o zamana kadar yazılarını 'Oswald' takma adıyla yazıyordu. – 53.

[10] Joseph Weydemeyer o tarihte Frankfurt'ta yasadışı olarak çalışmaktaydı. Bu nedenle yazışmalarda başka bir isim kullanılıyordu. – 55.

[11] Sözkonusu makale, Engels'in "*Die Kölnische Zeitung* über den Magyarischen Kampf" ["Macar Savaşı Üzerine *Kölnische Zeitung*"] adlı makalesidir. (Marx/Engels, *Werke,* Bd. 6, s. 303-307) – 51.

[12] Reich anayasası kampanyası sırasında, Engels, Baden devrim ordusu saflarında savaştı. (36 nolu açıklayıcı nota bakınız.) – 55.

[13] Engels'in Macar Savaşı hakkında "*Die Kölnische Zeitung* über den Magyarischen Kampf" ["Macar Savaşı Üzerine *Kölnische Zeitung*"], "Der Krieg in Italien und Ungarn" ["İtalya ve Macaristan'da Savaş"] makaleleri ve Macaristan'daki savaş konusunda Şubat-Mayıs 1849'da *Neue Rheinische Zeitung*'da yayınlanan yazıları. – 58.

[14] Engels 1851-54 yılları arasında az ya da çok düzenli bir biçimde Slav dilleriyle uğraştı. Rusça, Sırpça, Slovence ve Çekçe öğrendi; Slav dillerinin karşılaştırmalı gramerini yazmak istiyordu. – 58.

[15] Engels, Weitling'in elimize geçmeyen *Allgemeine Denk– und Sprachlehre nebst Grundzügen einer Universal-Sprache der Menschheit* [*Genel Bir Düşünce ve Dil Öğrenimi ile İnsanlık İçin Evrensel Bir Dilin Anahatları*] adlı çalışmasından sözediyor. Bu çalışma bazı akılcı unsurların yanısıra, Dativ'in aristokrasinin buluşu olduğu için kaldırılması gerektiği gibi safdil-ütopik unsurlar içermekteydi. – 61.

[16] 23 Ocak 1860'ta İngiltere'yle Fransa bir ticaret anlaşması imzalamışlardı. Toplam malın en fazla yüzde 30'u kadar gümrük ödenmesi karşılığında Fransa, mal ithali yasağını kaldırdı. Anlaşmanın 2. maddesine göre Fransa, ithal edilen İngiliz kömüründe kental başına 15 santim gümrük indirimi yapacaktı. Buna karşılık Fransa, birçok Fransız malını gümrüksüz olarak İngiltere'ye ihraç edebiliyordu. – 66.

[17] Anno destanı ortaçağdan kalma bir şiirdir; Köln Erzbischobu Anno için yazılmış bir övgü deyişidir. Dünya tarihinin tümüne ilişkin uyaklı bir vakayiname olmasının yanısıra, Alman dilindeki en eski şiirsel tarih yapıtıdır. – 66.

[18] Altmışlı yıllardan beri Marx, matematiksel araştırmaları inceliyor ve özel defterlere birçok açıklamalar yazıyordu, bunların toplamı 1000 sayfayı geçmektedir. Engels bu elyazmalarını toparladı, onlara büyük önem veriyor ve basılmalarını gerekli görüyordu. – 68.

[19] Engels kendi elyazması *Doğanın Diyalektiği*'ni özellikle de bu elyazmasının "Hareketin Ölçüsü. – İş" bölümünü kastediyor. (Marx/Engels: *Werke,* Bd. 20, s. 370-383 [Engels, *Doğanın Diyalektiği*, Sol Yayınları, Ankara 1996, s. 99-114]). – 70.

[20] British Association for Advancement of Science [bilimsel gelişme yolunda çalışmalar yürüten İngiliz topluluk] başkanı, Dr. Carl Wilhelm Siemens'in, topluluğun Southhampton'daki 52. kongresinde 23 Ağustos 1882'de yaptığı konuşma sözkonusu ediliyor. Toplantıların yıllık tutanakları raporlar halinde yayınlanıyordu. – 70.

[21] Hubert Howe Bancroft: *The Native Races of the Pacific States of North America* [*Güney Amerikanın Pasifik Devletlerinde Yerli Irklar*], cilt 1, Leipzig, 1875. – 71.

[22] *Thlinkeetler* (ya da Tlinkit veya Koloscheler) güneybatı Alaska'daki bir kızılderili grup.

Eskiden Rusya'ya ait olan Amerika: Alaska'nın Rusya'ya ait olan kısmı 30.3.1867 tarihinde yapılan bir anlaşmayla 7 milyon dolara ABD'ye satılmıştı. – 72.

[23] Engels, Marx'ın eski toplumlarla ilgili yoğun çalışmalarına, özellikle Lewis H. Morgan'ın *Ancient Society* [*Eski Toplum*] (Londra 1877) kitabıyla ilgili çalışmasına anıştırmada bulunuyor. Morgan kandaş birimlerin birliği (*Gentilvereinigung*) ile ilgili araştırmalarında güney Amerika yerlilerinden Irokualılar'a kadar pek çok kesimi incelemiştir. – 72.

[24] *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* [*Bay Eugen Dühring Bilimi Altüst Ediyor—Anti-Dühring*]. (Marx-Engels, *Werke*, Bd. 20, s. 2-303 [F. Engels, *Anti-Dühring*, Sol Yayınları, Ankara 1995]) . – 93.

[25] 10 Ocak 1877'deki seçimlerde sosyal-demokratlar tüm oyla-

rın %9'unu almışlardı. Böylece meclisteki sosyal-demokrat üyelerin sayısı dokuzdan onikiye yükselmişti. – 95.

[26] Bazan "Crimon" olarak geçen bu takma ismin kime ait olduğuna ilişkin hiçbir açıklama bulunamamıştır. – 97.

[27] Sosyalistler Yasasının kaldırılmasından sonra Alman sosyal-demokratlarının ilk parti toplantısı 12-16 Ekim 1890'da Halle'de (Saale) yapıldı. Görüşmelerin ana konusu yeni örgütlenme koşullarıydı. – 100.

[28] Burada sözkonusu olan, Engels'in yeğenleri Hermann, Moritz ve Emil'in Engelskirchen'deki Ermen ve Engels firmasına ortak olması yolundaki yeni bir düzenlemedir. – 102.

[29] Wilhelm Liebknecht 15 Temmuz - 15 Ağustos 1877 tarihleri arasında Leipzig cezaevinde tutukluydu. – 103.

[30] II. Wilhelm'in açıkladığı "Yeni Yönetmelik" (1890-1894) politikası, vaadler ve cılız sadakalarla işçi sınıfını devletin ve düzenin temelden değişmesi kavgasından uzak tutmak, sosyal-demokratları işçilerden koparmak ve egemen sınıfların farklı fraksiyonlarını devrimci işçi hareketine karşı birleştirmek amacı güdüyordu. – 107.

[31] Sözkonusu olan Haklılar Birliği tarafından 1840'ta Londra'da kurulan İşçi Eğitimi Birliğidir. Legal olan birlik zamanla Alman olmaktan çıkıp uluslararası bir nitelik kazandı. Marx ve Engels zaman zaman burada aktif olarak çalıştılar. – 108.

[32] Berlin meclisi (14-21 Kasım 1892) delegelerini selamlama kutlamaları 16 Kasım 1892'de yapıldı. – 109.

[33] 3. Uluslararası Sosyalist İşçi Kongresi 6-12 Ağustos 1893'te Zürih'te yapıldı. Kongrede 20'yi aşkın ülkeden 400 kadar delege yeraldı. Kongrenin temel konusu militarizmle savaşım, özellikle de militarist sistemlere karşı işçi hareketinin tutumuydu. Kongrenin zirve noktası, son gün Zürih'e varan Engels'in yaptığı kapanış konuşmasıydı. – 111.

[34] Engels, 1866'daki Prusya-Avusturya savaşından sözediyor. Bu savaşın sonunda Avusturya, Alman Ulusal Birliğinden çıkmıştı. Marx ve Engels 1848-49 burjuva demokratik devrimi öngününden beri demokratik bir temel üzerinde kurulacak büyük bir Almanya'yı, yani Almanya-Avusturya birliğini kapsayacak bir Alman cumhuriyeti kurulmasını, savunuyorlardı. – 111.

[35] Engels, Marx'ın planladığı çalışmaya, "Kritik der Politik und

Nationalökonomie"ye ["Politikanın ve Ekonomi Politiğin Eleştirisi"] atıfta bulunmaktadır. – 119.

[36] Engels, 28 Mart 1849'daki Frankfurt ulusal meclisinde kabul edilen, anayasanın savunulması kampanyasına atıfta bulunmaktadır. Hemen tüm büyük Alman devletleri bu anayasaya karşı çıktılar. 1849 Mayısında Ren bölgesi ve Dresden'de, Mayıs ve Haziran aylarında ise Baden ve Pfalz'da anayasayı devrimden elde ettikleri son kazanç olarak gören halk yığınları silahlı savaşıma başladı. Küçük-burjuva demokratları tarafından yönlendirilen, yalıtık ve kendiliğindenci bir karakter taşıyan bu ayaklanmalar kanlı bir biçimde bastırıldı. – 120.

[37] 29-30 Haziran 1849'da Rastatt'ta Baden devrim ordusuyla Prusya birliklerinin son muharebesi oldu. Rastatt kalesinde toplanan Baden ordusunun sağ kalanları 23 Haziran'da teslim oldular. – 120.

[38] Baden-Pfalz ayaklanmasının bastırılmasından sonra Engels'in bulunduğu birlik, 12 Haziran 1849'da, İsviçre sınırını geçen son birlik oldu. – 121.

[39] *Klein-Zaches, genannt Zinnober* [*Zinnober Diye Bir Küçük Zaches*], E. T. A. Hoffman'ın masalları. – 125.

[40] Ferdinand Lasalle'ın "Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos" ["Efes'in Karanlık Herakleitos'unun Felsefesi"] adlı yazısı için yaptığı tanıtım kastedilmektedir. – 127.

[41] 5 Mart 1870'te yayınlanan *Irishman*'de 'Irishman in Paris' başlıklı bir sütunda Paris'ten yazan bir muhabirin yazısı vardı. Bu yazı *Marseillaise*'de tutuklu İrlandalı yurtseverler lehine yazılmıştı. Bu ve bundan sonraki makalelerin yazarı 'J. Williams' adıyla yazan Marx'ın kızı Jenny'ydi. Bu makalelerde İngiliz egemen sınıflarının, İrlandalı kurtuluş hareketi liderlerini ortadan kaldırmak için sürdürdükleri baskılar işlenmekteydi. – 130.

[42] Marx'ın kaleminden genel konseye hitaben yazılmış bir genelge mektuptan sözediliyor: "Der Generalrat an den Föderalrat der romanischen Schweiz" ["Genel Heyetten Romen İsviçresi Federal Heyetine"] (Marx/Engels, *Werke*, Bd. 16, s. 384-391). – 130.

[43] Büyük olasılıkla, Engels'in İrlanda tarihi üzerine hazırladığı, yarım kalmış çalışmasından sözediliyor. – 131.

[44] 16 Eylül 1882'de Jenny Longuet'nin kızı Jenny doğdu. – 137.

[45] Radikaller, Fransa'da 1880-90'larda burjuvaların cumhuriyetçi partisinden kopmuş bir parlamenter gruptu. Seçmen kitlelerini kendilerine çekebilmek için radikaller, gelir vergisinin derece derece düşürülmesini ve diğer bazı toplumsal-ekonomik tedbirlerin alınmasını istiyorlardı. – 140.

[46] Paul Lafargue 17 Aralık 1891'de delege meclisinde Fransız İşçi Partisinin görevlisi olarak, kilise ve devletin ayrılması konusunda bir yasa tasarısı hazırlayıp sunmuştu. Tasarı 2 Nisan 1871 tarihli Paris Komünü kararnamesinin bir tekrarı niteliğindeydi.

Lafargue 8 Aralık 1891'de delege meclisinde yaptığı ilk konuşmasında hazırladığı tasarıyı savunarak, siyasi tutuklular için af istedi. Konuşması burjuva milletvekillerinin sürekli gürültü ve bağrışmalarıyla kesildi. Meclis, Lafargue'ın tasarısını reddetti. – 140.

[47] Bernhard Becker, *Enthüllungen über das tragische Lebensende Ferdinand Lassalle's* [*Ferdinand Lassalle'ın Trajik Sonu Hakkında İfşaat*], Schleiz, 1868. – 147.

[48] August Bebel, Wilhelm Liebknecht ve Adolf Hepner 17 Aralık 1870'de Leipzig'de tutuklandılar. Bu tutuklama, *Volksstaat*'ın tutumlarını Bebel ile Liebknecht'in burada yazmasını Fransa'ya karşı yürütülen istila hareketinin devamı için bir tehlike olarak gören Prusya hükümetinin emriyle yapıldı. – 148.

[49] Bebel, kuzey Almanya parlamentosunun (Reichstag) 26 Kasım 1870'teki özel bir oturumunda, şovenist milletvekillerinin şamata ve tehditlerine hiç aldırmayarak, savaş kredisinin reddedilmesini istemişti. Bebel ve Liebknecht ilhak çabalarını reddetmiş ve Fransa halkıyla dayanışma içinde olduklarını açıklamışlardı. – 148.

[50] 31 nolu açıklayıcı nota bakınız. –149.

[51] Sosyal-Demokrat Parti Braunschweig encümeni üyeleri, savaş hakkında yayınladıkları manifesto nedeniyle 9 Eylül 1870'te tutuklanmış ve zincire vurularak Lötzen yakınlarındaki Boyen kalesine kapatılmışlardı. – 149.

[52] 19 Aralık 1870 tarihli *Times* Fenier'in (İrlanda kurtuluş hareketi üyesi) affedildiğini yazmıştı. Ancak af kararı birçok kısıtlayıcı önlem içermekteydi. Bu nedenle Engels bu affı, Ocak 1861'de Prusya'da I. Wilhelm'in tahta çıkışı nedeniyle politik tutuklular için ilan edilen affa benzetmektedir. – 150.

[53] Minna Karlowna Gorbunowa, 1880 Haziranında Engels'e bir mektup yazarak Moskova'da meslek okulunda öğretmenlik yaptığı-

nı ve diğer ülkelerdeki bu tür okullar hakkında bilgi edinerek bu bilgiden Rusya'da yararlanmak istediğini anlatmıştı. Engels'ten İngiltere'deki meslek okulları hakkında bilgi istiyordu. – 152.

[54] 1878 yılında Paris'te bir dünya fuarı açılmıştı. – 153.

[55] Paris'te Rue de Richelieu'de milli kütüphane bulunmaktadır. – 153.

[56] 11 Ocak 1883'te Marx'ın kızı Jenny Longuet ölmüştü. – 155.

[57] Marx'ın ölümünden sonra Bebel, Almanya ya da hiç değilse İsviçre'ye gelip gelmeyeceğini sormuş, böylece "daha yakından ve sık sık bağlantı" kurabileceklerini belirtmişti. – 155.

[58] Bebel, Engels'e, önlerindeki Alman sosyal-demokrasisinin Kopenhag'da yapılacak olan II. illegal kongresinde (29 Mart- 2 Nisan 1883), "Marx için partinin tümünün kararıyla bir anıt dikilmesini" önereceğini bildirmişti. – 156.

[59] Bebel, 1886 Kasım ayı ortasından 14 Ağustos 1887'ye kadar "gizli bağlantılar"ından ötürü Zwickau'da tutukluydu. Sosyal-demokrat partinin 1883'teki Kopenhag kongresine katılmış olması suç kanıtı olarak gösteriliyordu. – 162.

[60] Oportünistler – 1870'lerin sonuna doğru Fransa'da büyük burjuvazinin çıkarlarını savunan burjuva-cumhuriyetçi gruba verilen addı. – 163.

[61] *London Trades Council* [Londra Sendika Heyeti] 1860 Mayısında kuruldu. İngiliz işçi sınıfının tümü üzerinde büyük bir etkisi vardı. 1860'ların sonuna doğru yönetimi reformistlerin eline geçtiyse de kitle hareketinin alttan zorlamasıyla 90'daki Mayıs kutlamalarına katıldılar. – 165.

[62] *Social Democratic Federation* – Ağustos 1884'te kuruldu, özellikle aydın kesimden çeşitli sosyalist eğilimleri bünyesinde bir araya getiriyordu. Federasyonun yönetimi çok güçlü bir dogmatik-sekter politika yürütmekteydi. Federasyondaki birçok devrimci güç (aralarında Eleanor Marx-Aveling de vardı) Federasyonla İngiliz sendikaları arasında sıkı ilişki kurulması için çaba harcıyorlardı. – 165.

[63] August Bebel 28 Mart'tan 4 Nisan 1893'e kadar Londra'da Engels'in yanındaydı. – 167.

[64] Engels, 6-12 Ağustos 1893'te yapılan Zürih işçi kongresinin

kapanışında yaptığı ve coşkuyla izlenen konuşmadan sözediyor. – 169.

[65] Engels ile Bebel, Zürih kongresinden sonra birkaç gün Viyana'da kaldılar. Bu sırada Avusturya Sosyal-Demokrat Partisinin Engels onuruna düzenlediği geceye Viyana'da çıkan *Arbeiter Zeitung*'un haberine göre 600 kişi katıldı. Ayrıca Engels'i görmek ve selamlamak isteyen birçok işçi için de, 14 Ağustos'ta yaklaşık 2000 kişinin katıldığı sosyal-demokrat bir toplantı düzenlendi. Bu kongrede Zürih kongresinin sonuçları konuşuldu. Engels de bir konuşma yaptı. – 170.

[66] 16-28 Eylül 1893 tarihleri arasında Berlin'de olan Engels, bu ziyaret sırasında 22 Eylül'de Concordia salonlarında yapılan bir sosyal-demokrat toplantıya katıldı. W. Liebknecht, selamlama konuşmasında Engels'in Alman işçi hareketinin gelişimine katkısını değerlendirdi. Engels ise 4000 kişiye hitaben yaptığı konuşmada Alman sosyal-demokrasisinin başarılarından sözetti. – 170.

[67] Engels Marx ile Lassalle arasındaki mektuplaşmaları yayınlama planını gerçekleştiremedi. – 172.

[68] Engels, *Deutscher Bauernkrieg* (*Alman Köylüler Savaşı*) adlı yapıtını tamamen yeniden gözden geçirmek ve Alman tarihine ait bolca malzeme ile genişletmek niyetindeydi. Ancak *Kapital*'in 2. ve 3. ciltlerinin yayınlanması ile geriye itilmesi olanaksız olan bazı işler buna fırsat vermedi. Yine de bu konuda hazırladığı taslaklar ve parça parça çizimler elimize geçmiş bulunmaktadır. – 172.

[69] 12-29 Temmuz 1895'te İngiltere parlamento seçimleri yapıldı. Muhafazakarlar Avam Kamarasında çoğunluğu sağladılar, Independent Labour Party adayları ise seçilemediler. – 174.

[70] *Independent Labour Party* (Bağımsız İşçi Partisi) Ocak 1893'te kuruldu, programında üretim, dağıtım ve değişim araçlarının kamulaştırılması vardı. Engels bu partinin kuruluşunu, zamanla marksist bir işçi partisine dönüşeceği umuduyla çok olumlu karşılamıştı. Ancak parti belirsizliği ve lider kadrosunun önemli bir kısmındaki zaaflar nedeniyle kısa zamanda reformist bir yola girdi. – 174.

[71] 62 nolu açıklayıcı nota bakınız. – 174.

A

Adler, Victor (1852-1918) – Doktor, Avusturya Sosyal-Demokrat Partisinin kurucusu ve önder üyesi, Engels'le 1889-1895 arası mektuplaşmışlardır. – 174.

Afrasiab, – Eski Pers efsanesinde adı geçen, efsanevi Turanlar'ın lideri, Perslerle savaşta bir dizi yenilgiye uğramıştı. – 61.

Alison, Archibald (1792-1867) – İngiliz tarihçi ve iktisatçı. – 57.

Allen, – İngiliz doktor, Marx ve ailesini tedavi etmiştir. – 125.

Anno (~1010-1075) – Köln arkepiskoposu. – 66.

Aveling, Edward (1851-1898) – İngiliz sosyalist, doktor, yazar ve yayıncı; Samuel Moore ile birlikte *Kapital*'in 1. cildini İngilizceye çevirdi; 1884'ten itibaren Marx'ın kızı Eleanor'un hayat arkadaşı. – 108, 137, 138, 161, 165.

B

Bakunin, Mihail Aleksandroviç (1814-1876) – Rus yayıncı, anarşizmin ideologlarından biri; Haag kongresinde (1872) bölücü tavırlarından dolayı Uluslararası Emekçiler Derneğinden çıkarıldı. – 59, 119, 132.

Bancroft, Hubert Howe (1832-1918) – Amerikalı tarihçi, kuzey ve orta Amerika tarihi ve etnografyası üzerine birçok yapıtı vardır. – 72

Bax, Ernest Belfort (1854-1926) – İngiliz tarihçi, filozof ve gazeteci, sosyalist; İngiltere'de marksizmin ilk propagandistlerinden biri; Engels ile olan arkadaşlığı 1883'e dayanır. – 108.

Bebel, August (1840-1913). – 73, 108, 109, 111, 140, 148, 155, 160, 162, 165, 167, 168, 169, 170.

Bebel, Frieda – Bkz. *Simon, Frieda.* –

Bebel, Julie (1843-1910) – 1866'dan itibaren August Bebel'in eşi ve savaşım arkadaşı. – 107, 108, 149, 154, 167.

Becker, Bernhard (1826-1882) – Yazar ve redaktör, Genel Alman İşçiler Birliği başkanı (1864-65); 1874'ten sonra işçi hareketinden ayrıldı, 1879'da Paris Komününü kötüleyen bir yazı yayınladı. – 147.

Becker, Johann Philipp (1809-1886) – Pfalz eyaletinden bir fırçacı, Reichsverfassungskampagne (Reich Anayasası Kampanyası) sırasında Baden halk ordusunun genel komutanı, halk ordusu alayı komutanı, Engels'in sonraki yargısına göre tek Alman devrim generali. Devrimin bitişiyle işçi hareketine katıldı, Marx ile Engels'in sıkı savaşım arkadaşı ve dostu oldu. I. Enternasyonalin önemli liderlerinden, Eisenach partisinin kurucularından. – 89, 157, 160.

Behrens – Mühendis, Varzin'de kâğıt fabrikasında Bismarck'ın ortağı. – 160.

Bernstein, Eduard (*Lakabı Ede*)

(1850-1932) – Redaktör ve yayıncı, 1872'den itibaren Sosyal-Demokrat İşçi Partisinin üyesi. 1880 Aralık ayından itibaren Marx ve Engels ile tanışıklığı var, ondan beri ikisiyle, özellikle Engels ile devamlı mektuplaşıyordu, onların etkisi altında kalarak marksizm taraftarı, 1896'dan itibaren açıkça marksizmin revizyonisti olarak ortaya çıktı. Revizyonizmin teorik kurucusu oldu. – 104, 105, 108, 165, 173.

Bernstein, Regine (*Gine*) (*Zadeck*) (*Schattner*) – 1887'den itibaren Eduard Bernstein'ın eşi. – 108.

Beust, Adolf von – Doktor, Anna Beust'un oğlu, F. Engels'in uzaktan akrabası. – 96, 111.

Beust, Anna von – 1827 doğumlu, Friedrich Engels'in kuzini. – 110, 112.

Beust, Friedrich von (1817-1899) – Eski Prusyalı subay, burjuva demokrat, 1849 Baden Pfalz ayaklanmasının askerî liderlerinden; İsviçre'ye iltica etti, Zürih'te öğretmen ve Pestalozzi ve Fröbel'vari okul reformcusu; Uluslararası Emekçiler Derneği Zürih Alman seksiyonu üyesi. – 111.

Beust, Friedrich (*Fritz*) *von* – Okul müdürü, Anna Beust'un oğlu, F. Engels'in uzaktan akrabası. – 111.

Beust, von – Adolf von Beust'un eşi. – 111.

Beust, von – Friedrich (Fritz) von Beust'un eşi. – 111.

Bevan, – Bkz. Roesgen, Charles Roesgen'in eşi. –

Bismarck, Otto Fürst von (1815-1898) – Prusya başbakanı ve şansölye, Prusyalı junkerliğin temsilcisi; işçi hareketinin düşmanı . – 66, 101, 107, 111, 160, 164.

Blank, Emil – F. Engels'in yeğeni, Marie ile Karl Emil Blank'ın en küçük oğulları. – 23, 42.

Blank, Karl Emil (1817-1893) – F. Engels'in eniştesi, tüccar, 40'lı – 50'li yıllarda sosyalist görüşlere eğilimi vardı. – 23, 28, 35, 43, 118.

Blank Marie (*Engels*) (1824-1901) – F. Engels'in kızkardeşi, 1845'ten itibaren Karl Emil Blank'ın eşi. – 23, 27, 29, 35, 43, 84, 99, 118.

Blank, Rudolf – F. Engels'in yeğeni, Marie ile Karl Emil Blank'ın oğlu. – 35

Boelling, August (1810-1889) – F. Engels'in akrabası. – 35, 102

Boelling, Friedrich (1816-1884) – F. Engels'in eniştesi, tüccar. – 35, 102.

Boelling, Hedwig (*Engels*) (1830-1904) – F. Engels'in kızkardeşi. – 24, 26, 28, 35, 43, 99.

Bonaparte – Bkz. *III. Napoléon.* –

Borkheim, Sigismund Ludwig (1825-1885), Gazeteci, devrimci demokrat, 1851'den sonra Londra'da tüccar; uzun yıllar boyunca Marx ile Engels'in dostu. – 91, 162.

Boulanger, Georges-Ernest (1837-1891) – Fransız general ve politikacı; 1886-87 savaş bakanı; Almanya'ya karşı şovenist bir misilleme politikası güdüyordu. – 163.

Breuer – Brüksel'de yaşayan bir Alman doktor, F. Engels'in tanıdığı. – 27.

Bruce, Henry Austin (1873'ten sonra *Lord Aberdare*) (1815-1895) – İngiliz devlet adamı, 1868-73 içişleri bakanı. – 130.

Burns, John (1858-1943) – 80'li yıllarda vasıfsız işçiler için kurulan yeni sendikaların liderlerlerinden; 90'lı yıllarda liberal sendikacılığa geçip sosyalist harekete karşı çıktı; 1892'den itibaren parlamento üyesi. – 167.

Burns, Lizzie (*Lydia*) (1878-*Engels*) (1827-1878) – İrlandalı kadın işçi, F. Engels'in ikinci eşi. – 87, 88,

89, 92, 94, 95, 107, 108, 129, 133, 150.

Burns, Mary Ellen – Bkz. Rosher, Mary Ellen. –

C

Chamisso, Adelbert von (1781-1838) – Romantik Alman şair, feodal gericiliğe karşı çıktı. – 75, 76.

Clausewitz, Karl von (1780-1831) – General ve askerî yazar, temel eseri: *Vom Kriege* (*Savaş Hakkında*). – 56.

Cluss, Adolf (ölümü 1889'dan sonra) – Mühendis, Komünistler Birliği üyesi, 1849'da ABD'ye iltica etti; 50'li yıllarda Marx ve Engels'le sürekli yazışıyordu, çeşitli Alman, İngiliz ve Amerikan demokrat ve işçi gazetelerinde çalıştı. – 123.

Croon, Berta – F. Engels'in kardeşlerinden Hermann Engels'in yengesi. – 111.

Cournet, Frédéric-Etienne (1839-1885) – Yayıncı, blankist; Paris Komünü üyesi, yenilgiden sonra İngiltere'ye iltica etti, 1871-1872'de Uluslararası Emekçiler Derneği genel heyet üyesi. – 152.

D

Da Costa, Charles-Nicolas (Doğ. 1846), Fransız sosyalist, blankist, Eugène François Da Costa'nın en büyük oğlu; Paris Komününe katıldı, yenilgiden sonra, İngiltere'ye iltica etti, gıyaben on yıl hapse mahkum edildi, 1880'deki aftan sonra Fransa'ya döndü, aktif politikadan çekildi. – 153.

Da Costa, Eugène-François (1819-1888) – Paris'te yaşayan matematik profesörü. – 153.

Dana, Charles Anderson (1819-1897) – İlerici Amerikalı gazeteci, 40'lı yıllardan 60'lı yıllara kadar *New York Daily Tribune*, *New American Cyclopædia* ve daha sonra New York'ta *Sun* redaktörü; Marx'la yazışmaktaydı. – 87.

Danielson, Nikolai Franzeviç (1844-1918) – Rus yazar ve iktisatçı, uzun yıllar Marx ve Engels'le yazıştı; *Kapital*'in üç cildini Rusça'ya çevirdi. (İlk cildi G. A. Lopatin ile birlikte). – 158.

Dante, Alighieri (1265-1321) – En önde gelen İtalyan şair. – 75.

De Leon, Daniel (1852-1914) – ABD'li işçi lideri, sosyalist, uluslar hukuku profesörü; marksist görüşlerin propagandasını yapmakla birlikte sendika politikası ve sınıf savaşımının canalıcı sorunlarında anarko-sendikalist idi. – 171.

Demosthenes (İÖ 384-322) – Antik çağın ünlü hatibi, Atinalı devlet adamı. – 160.

Demuth, Helene (Lakapları: *Helen, Lenchen, Nim, Nimmie*) (1823-1890) – 1844-45'ten itibaren Marx ailesinin evişleri yardımcısı ve sadık dostu; Marx'ın ölümünden yaşamının sonuna kadar Engels'in evinde yaşadı; kuzey Londra'daki Highgate mezarlığında, Marx'ın aile mezarına gömüldü. – 97, 103, 104, 105, 106, 109, 135, 136, 137, 138, 154, 163.

Demuth, Frälcin – 44, 45.

Descartes (*Cartesius*), *René* (1596-1650) – Fransız rasyonalist filozof, matematikçi ve doğabilimci. – 70.

Dietz, Johann Heinrich Wilhelm (1843-1922) – Dizgici ve yayıncı, sosyal-demokrat; J. H. W. Dietz yayınevinin kurucusu. Bu yayınevi daha sonra sosyal-demokrat partinin Stuttgart'taki yayınevi oldu. – 141.

Donkin – İngiliz doktor, 1881-83 yıllarında Marx ve ailesini tedavi

etti. – 154.

Dourlen – Argenteuil'de Fransız doktor, 1881-82 yıllarında Marx ve ailesini tedavi etti, Charles Longuet'nin dostu. – 135.

Dronke, Ernst (1822-1891) – Yayıncı ve yazar, 1848-49'da *Neue Rheinische Zeitung* redaktörlerinden biri; devrimin yenilgiye uğramasından sonra Fransa'ya iltica etti; 1852'de İngiltere'ye göçtü, Köln komünistleri davasında polisin oynadığı oyunların açığa çıkarılmasında Marx ve Engels'le birlikte çalıştı; Komünistler Birliğinin 1852 Kasımında lağvedilmesinden sonra politik etkinlikten çekildi. – 33, 122.

Drütschen – F. Engels'in büyükbabasının evinde çalışan bir hizmetçi. – 45.

Dumay, Jean-Baptiste (doğumu 1841) – Fransız işçi (teknisyen) pessibilist. – 140.

Dupont, Clarisse – Eugène Dupont'un kızı. – 88.

Dupont, Eugène (~1831-1881) – Fransız müzik enstrümanları yapımcısı; 1862'den itibaren Londra'da yaşadı; 1864-1872 arası Uluslararası Emekçiler Derneği yürütme kurulu üyesi, 1865-1871 arası Fransa ile yazışma sekreteri; 1870'ten sonra Manchester'e giderek orda Uluslararası Emekçiler Derneği seksiyonunu oluşturdu; 1874'te ABD'ye göç etti. – 87, 88.

Dworak, Adelheid (Popp) (1869-1939) – Avusturyalı sosyalist, fabrika işçisi sonra yayıncı; 1890'da Viyana'daki İşçi Eğitim Birliğinin kurucularından, Avusturya Sosyal-Demokrat Partisi Merkez Komitesi üyesi, 1893'teki uluslararası sosyalist işçi kongresinde delege. – 111.

E

Engels, Adele (doğumu 1854) – F. Engels'in yeğeni, Charlotte ve Emil Engels'in kızları, Hugo Erbslöh'nün eşi. – 43.

Engels, Anna (1825-1853) – F. Engels'in kızkardeşi, Adolf von Griesheim ile evlendi. – 24, 28, 83.

Engels, Anna (doğumu 1861) – F. Engels'in yeğeni, Mathilde ve Rudolf Engels'in kızları. – 35, 103.

Engels, Anna Selma (doğumu 1856) – F. Engels'in yeğeni, Emma ve Hermann Engels'in kızları, Oskar Jäger'in eşi. – 44, 99, 103.

Engels, August (1797-1874), *Benjamin* (1751-1820), *Caspar* (1792-1863) – F. Engels'in amcaları. – 44.

Engels, Caspar (1816-1889) – F. Engels'in kuzeni. – 45.

Engels, Charlotte (*Bredt*) (1833-1912) – F. Engels'in kardeşi Emil'in eşi. – 43.

Engels, Elisabeth (doğumu 1861) – F. Engels'in yeğeni, Charlotte ve Emil Engels'in kızları, Carl Aleksandr Erbslöh'nün eşi. – 43.

Engels, Elisabeth Fansizka Mauritia (*van Haar*) (1797-1873) – F. Engels'in annesi. – 23, 24, 26, 28, 34, 35, 37, 40, 131.

Engels, Elise (1834-1912) – F. Engels'in kızkardeşi, 1854'te enistesi Adolf von Griesheim ile evlendi. – 24, 28, 43, 99.

Engels, Elsbeth (doğumu 1874) – F. Engels'in yeğeni, Hermann Engels'in kızı, 1895'te Arthur Schuchard ile evlendi. – 44, 99, 103, 111.

Engels, Emil (1828-1884) – F. Engels'in kardeşi, 1861'den itibaren Engelskirchen'deki Ermen ve Engels firmasının ortağı. – 24, 28, 33, 34, 35, 39, 43.

Engels, Emil (*Junior*) (1858-1907) – F. Engels'in yeğeni, Charlotte ve Emil Engels'in oğlu, 1889'dan itibaren Ermen ve Engels firmasının ortağı. – 43, 102.
Engels, Emma (*Croon*) (doğumu 1834) – F. Engels'in kardeşi Hermann Engels'in eşi. – 43, 44, 99, 103, 111.
Engels, Friedrich – (Aile). – 24, 26, 45, 118.
Engels, Friedrich (*Senior*) (1796-1860) – F. Engels'in babası, 1837'de Manchester'de, 1841'de de Engelskirchen'de ortağı Ermen'le birlikte pamuk ipliği dokuma firması olan Ermen ve Engels'i kurdu. – 23, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 58, 124.
Engels, Hedwig – Bkz: *Boelling, Hedwig.*
Engels, Hermann (1822-1905) – F. Engels'in kardeşi, 1861'den itibaren Ermen ve Engels firmasının ortağı. – 34, 35, 43, 44, 45, 97, 101, 111, 169.
Engels, Hermann Friedrich Theodor (1858-1910) – F. Engels'in yeğeni, Emma ve Hermann Engels'in oğlu, 1889'dan itibaren firmanın ortağı. – 43, 44, 99, 102, 103.
Engels, Johann Caspar (1753-1821) – F. Engels'in büyükbabası, Barmen'de fabrika sahibi. – 44.
Engels, Johanna Klara (*Röhrig*) (doğumu 1862) – Emil Engels (Junior)'in eşi, Friedrich Engels'in yeğeni. – 44.
Engels, Klara Maria (doğumu 1860) – F. Engels'in yeğeni, Emma ve Hermann Engels'in kızı, Wilhelm Pferdmenge'nin eşi. – 44.
Engels, Loise Friederike (*Noot*) (1762-1822) – F. Engels'in büyükannesi. – 45.
Engels, Marie – Bkz: *Blank, Marie.*
Engels, Mathilde (*Remkes*) (1831-1905) – Rudolf Engels'in eşi. – 35, 103.
Engels, Moritz (*Rudolf Moritz*) (1858-1893) – F. Engels'in yeğeni, Rudolf Engels'in oğlu, 1876-1878 Leipzig'te hukuk öğrencisi, 1878-79 arası öğrenimine Bonn'da devam etti; 1889'dan itibaren firmanın ortağı. – 35, 44, 102, 103.
Engels, Rudolf (1831-1903) – F. Engels'in en küçük kardeşi, 1861'den itibaren firmanın ortağı. – 24, 26, 28, 33, 34, 35, 39, 43, 44, 45, 98, 99, 102, 103.
Engels, Walter (doğumu 1869) – F. Engels'in yeğeni, Emma ve Hermann Engels'in oğlu, doktor. – 44, 99, 102, 103, 111.
Ermen, Anton (*Anthony*) (1807-1866) –Manchester'deki Ermen ve Engels firmasının ortağı. – 35, 37.
Ermen Gottfried (*Godfrey*) (1812-1899) – Alman asıllı İngiliz fabrikatör, 1841'de F. Engels'in babasıyla birlikte Engelskirchen'deki Ermen ve Engels firmasının kurucusu, 1852'den itibaren Manchester'deki firmanın asıl ortağı. – 30, 31, 35, 36, 37, 38, 39, 128.
Ermen, Peter (*Pitt*) (1802-1889) – Manchester'deki firmanın ortağı. – 30.
Ewerbeck, August Hermann (1816-1860) – Doktor ve yazar, Haklılar Birliği Paris konseyini yönetti, 1850'ye kadar Komünistler Birliği üyesi. – 118, 119, 120.

F

Feugier – Enghien'de Fransız doktor 1882 Temmuz-Ağustos aylarında Marx'ı tedavi etti. – 135.
Fischer, Inka – Sosyal-demokrat redaktör Richard Fischer'in kızı. – 108, 109.
Floquet, Charles-Thomas (1828-1896) – Fransız devlet adamı, burjuva radikal, 1876-1893 meclisi-

nin milletvekili, sonra başkanı olarak seçildi, 1888-89'da başbakan, 1892'de Panama sorunu yüzünden politikadan çekilmek zorunda kaldı. – 140.

Fondeville – İngiltere'ye iltica etmiş Paris Komünü üyesi, Uluslararası Emekçiler Derneği üyesi. – 133.

G

Gorbunova (ikinci evliliğiyle *Kablukova*), *Minna Karlovna* (1840-1931) – Rus istatistikçi, iktisatçı, meslek okulu öğretmeni, yurtdışında meslek okulları örgütlenmesi üzerine çalıştı. – 152.

Greenwood, Frederic (1830-1909) – İngiliz gazeteci ve yazar, 1865-1880 arasında *Pall Mall Gazette*'nin redaktörü. – 64.

Griesheim, Adolf von (1820-1894) – F. Engels'in eniştesi, 1861'den itibaren firmanın ortağı. – 34.

Griesheim, Karl Gustav Julius von (1798-1854) – Prusyalı general ve askerî yazar. – 87.

Grimm, Jacob (1785-1863) – Ünlü filolog ve kültür tarihçisi, kardeşi Wilhelm (1786-1859) ile birlikte yazın ve dilbilim olarak Germanistik'in kurucusu. – 67.

Guerrier – Fransız sosyalist, August Hermann Ewerbeck'in dostu, 40'lı yıllarda Marx ve Engels'e yakındı. – 119.

Guesde, Jules (*Mathieu-Basile*) (1845-1922) – Fransız ve uluslararası işçi hareketinin temsilcisi, 1879'da Paul Lafargue ile birlikte Fransız İşçi Partisinin kurucusu; Fransa'daki sosyalist hareketin devrimci kanadının lideri, 1. Dünya Savaşı sırasında sosyal-şoven bir tutum aldı. – 92, 97.

Gumpert, Eduard (*Edward*) (ölümü 1893) – Manchester'de yaşayan Alman doktor, Marx ve Engels'in dostu. – 61, 62, 64, 125.

H

Hafız, Şemseddin Muhammed (~1325-1390) – İranlı şair, içki ve aşk şiirleri, insanın neşe ve acılarını anlatan gazeller yazdı. – 61.

Hardie, James Keir (1856-1915) – İskoçyalı madenci, sonra yayıncı, İngiliz işçi hareketi liderlerinden, 1892-95 arasında parlamento üyesi. – 174.

Hartmann Lew (*Leo*) *Nikolajeviç* (1850-1908) – Rus devrimci, popülist, Narodnaya Volya grubunun çar II. Aleksandr'a karşı düzenlediği suikaste katıldı, önce Fransa'ya, sonra İngiltere'ye ve ABD'ye iltica etti. – 135.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770-1831). – 62, 63, 69.

Hepner, Adolf (1846-1923) – Redaktör; 1869'da Sosyal-Demokrat İşçi Partisi kurucularından; 1882'de ABD'ye iltica etti, 1908'de Almanya'ya döndü, 1. Dünya Savaşı sırasında sağa kayan SPD liderlerinin yanında yeraldı. – 148, 150.

Heraklit (*Herakleitos*) *Efesli* (lÖ~540-480) – Önde gelen Yunanlı materyalist filozof, diyalektiğin kurucularından biri. – 127.

Hess Moses (1812-1875) – Küçükburjuva yayıncı ve filozof, Haklılar Birliği üyesi, daha sonra Komünistler Birliği üyesi ve 1846'dan itibaren Marx ve Engels'in siyasi karşıtı. – 26.

Hody – 1840'larda Brüksel *Sûreté publique* (Asayiş şubesi) polis şeflerinden. – 27, 28.

Hoffman, Wilhelm – Alman işçi, Londra'da mülteci. – 89.

Hoffmann, Wilhelm – (Aile). – 89.

Hutten, Ulrich von (1488-1523) – Önder hümanist yayıncı, yazıları Alman ulusal bilincinin uyanma-

sında çok etkili oldu. – 66.

İ

İskender, Büyük (İÖ 356-323) – Antik çağda ordu komutanı ve devlet adamı; İÖ 336'dan itibaren Makedonya kralı. – 61.

J

John – İngiliz, Neviandt'ın tanışı. – 83.

Jones, Ernest Charles (1819-1869) – İngiliz proleter şair ve yayıncı, hukukçu, çartistlerin sol kanat önderlerinden, 1850'lere kadar Marx ve Engels'le sıkı ilişki içinde oldu. – 31, 58

Jones, Sir William (1746-1794) – İngiliz oryantalist, oryantal diller ve oryantal yazın alanında birçok eserin yazarı. – 61.

Joule, James Prescott (1818-1889) – İngiliz fizikçi, elektro-manyetizm ve ısı üzerinde çalıştı, mekanik ısı değişimini tanıtladı. – 63.

K

Kautsky, Johann (*Hans*) (doğumu 1864) – Sahne dekoratörü, Karl Kautsky'nin kardeşi. – 106.

Kautsky, Karl (1854-1938) – Yazar; 1883-1917 arasında *Neue Zeit* redaktörü, (partinin teorik yayını); önceleri marksizmin yayılmasına büyük katkıları oldu, daha sonra, özellikle 1910'dan sonra merkezciliğin öncülüğünü yürüttü ve devrimci işçi hareketinin karşısına çıktı. – 104, 105, 106, 156, 173.

Kautsky, Karl – (Aile). – 105.

Kautsky, Louise (*Strasser*) (1860-1950) – Avusturyalı sosyalist, 1889'a kadar Karl Kautsky'nin ilk eşi; 1894'te doktor Ludwig Freyberger ile evlendi; 1890'dan ölümüne kadar Engels'in yardımcısı ve sekreteri; Viyana *Kadın İşçiler Gazetesi*'nin redaksiyon kurulu üyesi. – 104, 105, 108, 109, 140, 169.

Kinkel, Gottfried (1815-1882) – Şair ve yayıncı, küçük-burjuva demokrat, 1849'da Baden-Pfalz ayaklanmalarına katıldı, daha sonra Londra'daki küçük-burjuva mültecilerin lideri. – 121.

Klein, Carl Wilhelm – Komünistler Birliği üyesi, 1860-70'lerde Alman işçi hareketinin aktif üyesi, Uluslararası Emekçiler Derneği Solinger seksiyonu lideri. – 150.

Köttgen (*Koettgen*), *Gustav Adolph* (1805-1882) – Renli ressam ve şair, 1840'larda işçi hareketine katıldı. – 27.

Kravçinski, Sergey Mihailoviç (1851-1895) – Edebiyat dünyasında Stepniak adıyla tanınan Rus yazar ve yayıncı, 1878'de Petersburg jandarma komutanına düzenlenen suikaste katıldıktan sonra 1884'ten itibaren İngiltere'de yaşadı, Engels ve Eleanor Marx-Aveling'le dostça ilişkileri vardı. –165, 167.

Krzywicki, Ludwik (1859-1941) – Polonyalı sosyolog, iktisatçı ve yayıncı, Polonya'da marksizmin yayılmasında büyük katkıları oldu, *Kapital*'in 1. cildini Polonyacaya çevirenlerden biri. – 160.

Kugelmann, Ludwig (*Louis*) (1828-1902) – Doktor, demokrat, Hannover Uluslararası Emekçiler Derneği aktif üyesi; 1862-1874 arasında Marx'la sürekli mektuplaştı; *Kapital*'in Almanya'da basılması ve dağıtılmasında önemli rol oynadı, Marx ve Engels'in yakın dostları. – 128.

Lafargue, Charles-Etienne (Takma isimleri: *Schnaps, Schnappy, Schnäpschen, Fouchtra* vb.) (Ocak 1869-Mayıs 1872) – Laura ve Paul Lafargue'ın ilk oğulları. – 133.

Lafargue, Laura (*Marx*) (1845-1911) – Jenny ve Karl Marx'ın ikinci kızları, Fransız işçi hareketi içinde çalıştı; 1868'de Paul Lafargue ile evlendi. – 36, 44, 64, 75, 87, 91, 92, 95, 96, 124, 125, 126, 132, 133, 135, 136, 137, 139, 140, 150, 156, 161, 165, 171, 173.

Lafargue, Paul, (Pablo) (1842-1911) – Fransız doktor, gazeteci ve yazar, bilimsel sosyalizmin propagandacısı, Uluslararası Emekçiler Derneği genel konseyi üyesi, 1866-1868 arası İspanya yazışma sekreteri, Uluslararası Emekçiler Derneği Fransa, İspanya ve Portekiz seksiyonlarının kurucularından; 1879'da Jules Guesde ile birlikte Fransız İşçi Partisinin kurucusu; Marx ile Engels'in öğrencisi, dostu ve savaşım arkadaşı; 1868'den itibaren Marx'ın kızı Laura'nın kocası. – 44, 91, 95, 96, 97, 132, 138, 139, 140, 141, 165, 167, 174.

Lassalle, Ferdinand (1825-1864) – Yazar, küçük-burjuva işçi ajitatörü; tarihsel hizmeti Mayıs 1863'te Genel Alman İşçiler Derneğini kurarak ilerici işçilerin, liberal burjuvaziyle örgütsel bakımdan ayrılma girişimine yardımcı olması oldu. Bununla birlikte işçi sınıfına devrimci perspektifler vermedi, Junker-Prusya devletinin yardımıyla sosyalizme ilerlenebileceği hayallerini yaydı. – 172.

Lavrov, Piyotr Lavroviç (1823-1900) – Rus sosyolog ve yayıncı, Marx ile Engels'in dostu ve mektup arkadaşı, Uluslararası Emekçiler Derneği üyesi, 1870'den itibaren mülteci olarak yaşadı, Paris Komününe katıldı. – 158, 164.

Leibniz, Gottfried Wilhelm Freiherr von (1646-1716) – Filozof, matematikçi, fizikçi ve diplomat; hemen hemen bütün bilim dallarında yeni ufuklar açan bilim adamı; Berlin Bilimler Akademisi kurucusu ve ilk başkanı. – 70.

Lessner, Friedrich (1825-1910) – Terzi, Marx ve Engels'in dostu ve savaşım arkadaşı; Haklılar Birliği ve Komünistler Birliği üyesi; Köln komünistleri davasında üç yıla mahkum oldu; (1852); 1856'dan itibaren Londra'da mülteci; 1864-1872 Uluslararası Emekçiler Derneği genel konseyi üyesi; Marx ve Engels'in politikalarının yayılması için etkin biçimde savaştı. – 89, 147.

Lessner, Fr. – F. Lessner'in eşi. – 89.

Lessner, Nelli – F. Lessner'in kızı. – 89.

Liebknecht, Alice – Natalie ve Wilhelm Liebknecht'in kızı, Bruno Geiser'in eşi. – 101, 104, 150.

Liebknecht, Gertrud – Natalie ve Wilhelm Liebknecht'in kızı, *Hallenser Volkszeitung* redaktörü, W. Swienty'nin eşi. – 101, 104, 150.

Liebknecht, Karl (1871-1919) – Natalie ve Wilhelm Liebknecht'in oğlu, avukat; Alman ve uluslararası işçi hareketinin ve genç işçiler hareketinin en önemli liderlerinden, Alman Komünist Partisinin kurucularından, gericilik tarafından öldürüldü. – 101, 104.

Liebknecht, Natalie (1835-1909) – 1868'den itibaren Wilhelm Liebknecht'in ikinci eşi. – 101, 103, 104, 148, 150, 168, 169.

Liebknecht, Otto (doğumu ~1876) –

Natalie ve Wilhelm Liebknecht'in oğlu. – 101, 104.
Liebknecht, Theodor Karl (1870-1948) – Natalie ve Wilhelm Liebknecht'in en büyük oğlu, siyasi davaların ünlü avukatı. – 101, 104, 150.
Liebknecht, Wilhelm (*Willy*) (doğumu 1877) – Natalie ve Wilhelm Liebknecht'in oğlu. – 101.
Liebknecht, Wilhelm (1826-1900). – 99, 103, 131, 148, 150, 152, 154, 157, 168.
Lincoln, Henry John – *Daily News* redaktörü. – 57.
Longmans – İngiliz yayınevi. – 131.
Longuet, Charles (1839-1903) – Fransız gazeteci; Uluslararası Emekçiler Derneği genel konseyi üyesi; Belçika yazışma sekreteri; Paris Komünü üyesi, yenilgiden sonra İngiltere'ye iltica etti; 1880-90'larda Paris meclis üyesi, 1872'den itibaren Marx'ın kızı Jenny'nin eşi. – 91, 132, 137.
Longuet, Edgar (1879-1950) – Karl Marx'ın torunu, Jenny ve Charles Longuet'nin oğlu. – 91, 137, 141.
Longuet, Henri (Harry) (1878-1883) – Karl Marx'ın torunu, Jenny ve Charles Longuet'nin oğlu. – 141, 156.
Longuet, Jean-Laurent-Frederick (*Johnny*) (1876-1938) – Karl Marx'ın torunu, Jenny ve Charles Longuet'nin oğlu. – 91, 133, 135, 137, 141.
Longuet, Jenny (*Marx*) (1844-1883) – Jenny ve Karl Marx'ın en büyük kızı, gazeteci; uluslararası işçi hareketinin temsilcilerinden; İrlandalı yurtsever Fenier'nin serbest bırakılmasında önemli bir rol oynadı; 1872'den itibaren Charles Longuet'nin eşi. – 36, 64, 87, 91, 124, 125, 126, 129, 130, 131, 132, 136, 137, 141, 150, 155.
Longuet, Jenny (1882-1952) – Karl Marx'ın torunu, Jenny ve Charles Longuet'nin kızı. – 134, 141.
Longuet, Marcel (1881-1949) Karl Marx'ın tornu, Jenny ve Charles Longuet'nin oğlu. – 135, 141.
Loria, Achille (~ 1857-1943) – İtalyan sosyolog ve iktisatçı, marksizmin çarpıtıcısı. – 97.
Luther, Martin (1483-1546). – 66, 67.

M

Marei – 62.
Marx-Aveling, Eleanor (Takma adı: *Tussy*) (1855-1898) – Jenny ve Karl Marx'ın en küçük kızı, 1880-90'larda İngiliz ve uluslararası işçi hareketi için çalıştı; 1884'ten itibaren Edward Aveling'in eşi. – 36, 61, 64, 67, 87, 97, 104, 108, 124, 125, 126, 129, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 141, 150, 156, 159, 161, 165, 172, 173.
Marx, Jenny (*Westphalen*) (1814-1881) – 1843'ten itibaren Karl Marx'ın eşi ve savaşım arkadaşı. – 25, 31, 36, 64, 67, 87, 91, 119, 120, 124, 125, 126, 128, 150, 155, 156.
Marx, Karl (Lakabı: *Mohr*) (1818-1883). – 23, 25, 29, 31, 33, 35, 41, 43, 53, 55, 58, 59, 61, 64, 65, 67, 70, 71, 74, 86, 87, 91, 96, 97, 106, 118, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 129, 133, 136, 137, 140, 141, 147, 149, 153, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 172, 173.
Marx, Laura – Bkz. *Lafargue Laura*. –
Maurer, Georg Ludwig Ritter von (1790-1872) – Hukuk tarihçisi, Almanya'daki eskiçağ ve ortaçağ hukuk ilişkilerini inceledi; Mark'a dayalı topluluk tarihi hakkındaki araştırmalara büyük katkısı oldu. – 72, 73.

Meissner, Otto Karl (1819-1902) – Hamburglu yayıncı, *Kapital*'i ve Marx'la Engels'in başka eserlerini bastı. – 127, 131, 141.

Mendelson, Maria (*Zaleska-Jankovska*) (1850-1909) – Sosyalist, polonyalı mülteciler arasında devrimci çalışma yürüttü. 1889'da Stanislav Mendelson ile evlendi. – 167.

Mendelson, Stanislav (1857-1913) – Polonyalı yayıncı, sosyalist; Polonya Sosyalist Partisinin kurucularından; 1890'ların ortasında hareketten çekildi. – 167.

Mesa y Leompart, José (1840-1904) – Yayıncı, İspanyol sosyalist; Uluslararası Emekçiler Derneği İspanya seksiyonu kurucularından; İspanya'daki ilk marksizm propagandacılarından biri; Marx ve Engels'in birçok eserini İspanyolcaya çevirdi. – 97.

Mineken – F. Engels'in büyükbabasının evinde hizmetçi. – 45.

Mirchond, Mohammed (1433-1498) – Persli tarihçi, dünyanın tarihini 1498'e dek anlatan 7 ciltlik yapıtın yazarı. – 61.

Mohrhenn – Alman sosyal-demokrat. – 44.

Moll, Friedrich Wilhelm (~ 1835-1871) – Solingenli işçi, Uluslararası Emekçiler Derneği üyesi. – 150.

Moltke, Helmuth Karl Bernhard Graf von (1800-1891) – Mareşal, askerî yazar; 1857-1871 arasında Prusya, 1871-1888 arasında kraliyet genelkurmay başkanı; Alman-Fransız Savaşında Prusya ordularının başkomutanı. – 65, 66.

Moore, Samuel (~ 1830-1911) – İngiliz hukukçu, Marx ve Engels'in yakın dostu, Uluslararası Emekçiler Derneği üyesi, *Komünist Parti Manifestosu*nu ve Aveling'le birlikte *Kapital*'in 1. cildini İngilizceye çevirdi. – 96, 108, 134, 141.

Motteler, Emilie – J. Motteler'in eşi. – 108.

Motteler, Julius (1838-1907) – Havlu üreticisi ve muhasebeci; 1869'da sosyal-demokrat parti kurucularından; Sosyalistler Yasası döneminde Zürih'te *Sozialdemokrat* ve yasadışı diğer sosyalist yayınların yayılmasını sağladı; kendisine bu nedenle "kızıl postacı" adı takıldı; 1888'de İsviçre'den sınırdışı edildi; 1901'e kadar Londra'da, daha sonra Leipzig'te yaşadı. – 108.

Mottershead, Thomas J. Weber – 1869-1872 arası Uluslararası Emekçiler Derneği genel konseyi üyesi; reformist görüşlerin etkisinde kalarak Marx'ın politikalarına karşı çıktı; 1873'te genel konsey kararıyla Uluslararası Emekçiler Derneğinden çıkarıldı. – 152.

N

Napoléon I. Bonaparte (1769-1821) – 1804-1814 ve 1815'te Fransa imparatoru . – 40, 55.

Napoléon III. Louis Bonaparte (1808-1873) – I. Napoléon'un yeğeni, 1848-1852 arasında 2. cumhuriyetin cumhurbaşkanı, 1852'den 1870'e kadar Fransa imparatoru. – 66.

Neviandt – Engels'in Bremen'den bir tanışı. – 83.

Nicholls, Fr. – Sarah Nicholls'un annesi, Engels ailesinin Londra'daki bir tanışı. – 96.

Nicholls, Sarah – Engels ailesinin Londra'daki bir tanışı. – 96.

Nikolaus I. (1796-1855) – 1825-55 arasında Rus çarı. – 58.

O

O'Donovan Rossa, Jeremiah (1831-1915) – İrlanda Fenier derneğinin kurucusu ve lideri; 1865'te tutuklanıp ömür boyu hapse mahkum edildi, 1870'te affa uğradı; ABD'ye iltica edip örgütünün çalışmalarını orada sürdürdü, 1880'li yıllarda siyasetten çekildi. – 130.

Oldrini, Alessandro – Sosyalist, aslen İtalyan; 1870'lerden 1882'de sınırdışı edilene kadar Fransa'da yaşadı. – 97.

Ollivier, Emile (1825-1913) – Fransız politikacı, burjuva cumhuriyetçi; Ocak-Ağustos 1870'te cumhurbaşkanı. – 131.

Osteroth, Friedrich (ölümü 1889) – F. Engels'in akrabası. – 102.

Oswald, Eugen (1826-1912) – Küçük-burjuva demokrat, 1848-49'da Baden'de devrimci harekete katıldı, daha sonra Londra'da gazeteci ve dil öğretmeni. – 66.

Ottenbruch. – 45.

P

Pauli, Ida – Philipp Viktor Pauli'nin eşi. – 92, 94.

Pauli, Philipp Viktor (1836-1916) – Kimyager, Carl Schorlemmer'in dostu, Marx ve Engels'le yakın ilişki içinde oldu; Mannheim yakınlarında Rheinau'da bir kimya fabrikası yönetti. – 92, 95.

Pauli Ailesi. – 95.

Pieper, Wilhelm (doğumu 1826) – Filolog ve gazeteci, Komünistler Birliği üyesi, Londra'da mülteci, 1805-53 arası Marx ve Engels'in arkadaşı. – 60.

Pio, Louis-Albert-François (1841-1894) – Marksizm propagandacısı; 1871'de Uluslararası Emekçiler Derneği Danimarka seksiyonunu kurdu, *Socialisten* gazetesinin redaktörü, 1876'da Danimarka Sosyal-Demokrat Partisinin kurucularından, 1877'de Amerika'ya kaçtı. – 151.

Polak, Henri (1868-1943) – Hollandalı sendikacı, sağ sosyal-demokrat. – 171.

Putnam, George Palmer (1814-1872) – Amerikalı yayıncı, 1853'ten itibaren, Marx ve Engels'in de çalıştıkları *Putnam's Monthly Magazine*'i çıkardı. – 123.

R

Rabelais, François (~ 1494-1553) – Hümanist ve Fransız rönesansının en önde gelen şairlerinden. – 138.

Reinhold – Barmen'de doktor. – 84.

Ricardo, David (1772-1823) – İngiliz iktisatçı, eseri klasik burjuva ekonomi politiğinin zirvesi kabul edilir. – 54.

Rochefort, Victor-Henri marquis de Rochefort-Luçay (1830-1913) – Fransız yayıncı, yazar ve politikacı; 1869-70'te *La Marseillaise* gazetesinin sahibi. – 130.

Roesgen, Fr. – Charles Roesgen'in eşi. – 97.

Roesgen Charles – Ermen ve Engels firmasının Manchester'deki memuru. – 31, 58, 97.

Rosher, Lilian (*Lily*) (doğumu 1882) – Mary Ellen ve Percy White Rosher'in kızı. – 96, 135, 137, 139.

Rosher, Mary Ellen (*Burns*) (*Pumps*) (doğumu 1860) – Mary ve Lizzy Burns'ün yeğenleri, 1881'den itibaren Percy White Rosher'in eşi. – 88, 89, 92, 94, 96, 97, 135, 137, 138, 139.

Rosher, Percy White – İngiliz tüccar; Mary Ellen Burns'le evlendi. – 96, 97, 106, 137, 138.

Roth, Richard (1821-1858) – F. En-

gels'in gençlik arkadaşı, fabrikatör. – 83.

Röhrig, Friedrich Wilhelm (doğumu 1826) – F. Engels'in yeğeni Emil Engels Junior'un kayınpederi, Barmenli fabrikatör. – 43.

Rückert, Friedrich (1788-1866) – Romantik şair, Biedermeier dönemi apolitik şiirinin temsilcisi, oryantal yazının çevirmeni ve yayıncısı olarak büyük bir servet kazandı. – 84.

Ruge, Arnold (1802-1880) – Yayıncı, genç-hegelci ve küçük-burjuva demokrat, 1844'te Marx'la birlikte *Alman-Fransız Yıllığı*'nın yayıncısı; 50'lerde İngiltere'deki küçük-burjuva mültecilerin lideri, daha sonra milliyetçi-liberal oldu. – 52.

S

Sanial, Lucien Delabar (doğumu 1835) – Amerikalı sosyalist, ABD Sosyalist İşçi Partisi liderlerinden, birçok sosyalist gazetenin redaktörü ve sahibi. – 171.

Schapper, Karl (1812-1870) – Haklılar Birliği üyesi, Komünistler Birliği merkez komite üyesi; 1850'deki kopmada Willich Führer'le birlikte Marx'a karşı sekter fraksiyon içinde tavır aldı; 1856'da yeniden Marx ve Engels'e yaklaştı ve hayatının sonuna kadar onların savaşım arkadaşı kaldı. – 122, 150.

Schily, Victor (1810-1875) – Avukat, demokrat; 1849'da Baden-Pfalz ayaklanmasına katıldı, daha sonra Fransa'ya iltica etti; Uluslararası Emekçiler Derneği Paris konseyine katıldı. – 122.

Schleiden, Matthias Jakob (1804-1881) – Bitkibilimci, 1838'de eski hücrelerden yenilerinin türediği teorisini ortaya attı. – 62.

Schlüter, Hermann (ölümü 1919) – Alman ve Amerikan işçi hareketi temsilcisi, 80'li yıllarda Zürih'teki sosyal-demokrat yayınevinin yöneticisi; 1889'da ABD'ye iltica etti, *New Yorker Volkszeitung* redaktörü; İngiliz ve Amerikan işçi sınıfı hareketi tarihine ait birçok eserin yazarı. – 106.

Schöler, Lina – Öğretmen, Marx ailesinin dostu. – 89.

Schorlemmer, Carl (Takma adı: *Jollymeier*) (1834-1892) – Önemli bir Alman kimyager, Manchester'de profesör; 1860'lardan itibaren Marx ve Engels'in dostu ve savaşım arkadaşı, Uluslararası Emekçiler Derneği üyesi, devrimci harekete aktif olarak katıldı; İngiltere, ABD ve Almanya'da bilimsel çalışmalar yapan derneklerin üyesi. – 44, 97, 99, 101, 104, 137, 138, 139.

Schupp – Heildelberg'de, Engels ailesinin dostu, Mary Ellen Burns 1875-77 arasında onlarda kaldı. – 92, 94, 95.

Schwann, Theodor (1810-1882) – Doğa araştırmacısı, 1839'da organizmadaki hücre üretimi teorisini ortaya attı. – 62.

Schweitzer, Johann Baptist von (1834-1875) – Avukat, daha sonra gazeteci ve yazar; 1867-71 arasında Genel Alman İşçiler Birliği başkanı, 1872'de Prusya hükümetiyle yakın ilişkiler içinde olduğu ortaya çıkınca Genel Alman İşçiler Birliğinden uzaklaştırıldı. – 148.

Seckendorff, Graf von – 1845'te Brüksel'de Prusya görevlisi. – 27.

Serraillier, Auguste (doğumu 1840) – Ayakkabı kalıpçısı, 1869-72 arasında Uluslararası Emekçiler Derneği genel konseyi üyesi, Paris Komünü üyesi. – 88.

Siebel, Carl (1836-1868) – Renli şair, Engels'in uzaktan akrabası,

Marx ve Engels'in eserlerinin yayılmasında emeği geçti, özellikle *Kapital*'in 1. cildinin Almanya'da yayılmasını sağladı. – 127.

Siemens, Carl Wilhelm (1823-1883) – Mühendis, elektroteknisyen, girişimci; 1851'den itibaren Siemenss & Co şirketinin Londra temsilcisi olarak Londra'da yaşadı; 1882'de İngiliz Bilimsel Gelişmeyi Destekleme Derneği başkanı, bilimsel çalışmalar yürüten başka derneklerin de üyesi. – 70, 71.

Simon, Frieda (*Bebel*) (1869-1948) – Julie ve August Bebel'in kızı, Ferdinand Simon'un eşi. – 107, 163.

Singer, Paul (1844-1911) – Alman sosyal-demokrasisinin önde gelen temsilcilerinden; 1885'ten itibaren sosyal-demokrat parti meclis grup başkanı; 1887'den itibaren konsey üyesi ve 1890'dan itibaren Bebel'le birlikte Alman sosyal-demokrat parti lideri. – 166.

Sonnenschein, William Swan (1855-1917) – İngiliz yayıncı, 1887'de *Kapital*'in 1. cildinin ilk baskısını yaptı. – 141.

Sorge, Friedrich Adolph (1828-1906) – Uluslararası işçi hareketi liderlerinden, Marx ve Engels'in yakın dostu ve savaşım arkadaşı; 1852'de ABD'ye göçtü ve orda hayatının sonuna kadar işçi hareketi için çalıştı. – 106, 169.

Sorge, Katharine – Friedrich Adolph Sorge'nin eşi. – 106, 171.

Sosnowski, Kasimir (1857-1930) – Polonyalı elektrik mühendisi, sosyalist, *Kapital*'in ilk cildini Lehçeye çevirenlerden biri. – 160.

Stepniak. Bkz: *Kravçinski, Sergey Mihailoviç*.

Stieber, Wilhelm (1818-1882) – Polis şefi, 1852'deki Köln komünistleri davasında birçok sahtekarlıklar ve yalanlarla tutukluları suçladı, kendisi de tanık olarak mahkemeye katıldı; 1852-60 arasında Prusya siyasi polis şefi; 1866 ve 70-71 arasında askerî polis şefi ve Fransa'daki casusluk şebekesi başkanı. – 64.

Stieler, Adolf (1775-1836) – Haritacı. – 57.

Strücker, F. W. – F. Engels'in gençlik arkadaşı. – 119.

Stumpf, A. A. – Berlin askerî birlikleri askerî doktoru. – 84.

T

Tacitus, Publicus Cornelius (55-120) – Romalı tarihçi. – 71.

Turati, Filippo (1857-1932) – İtalyan avukat ve yayıncı, 1892'de İtalyan Sosyalist Partisinin kurucusu ve önderlerinden biri, 1896'dan sonra sağ kanadın lideri. – 166.

V

Vaillant, Marie-Anne-Cecile-Ambroisine (*Lachouille*) – Edouard Vaillant'ın annesi. – 164.

Vaillant, Marie-Edouard (1840-1915) – Fransız doktor, sosyalist, Uluslararası Emekçiler Derneği üyesi, Paris Komünü üyesi, İngiltere'ye iltica etti, 1871-72 arası Uluslararası Emekçiler Derneği genel konseyi üyesi; 1880'deki aftan sonra Fransa'ya döndü. – 91, 92, 163.

Vaillant – Marie-Edouvard Vaillant'ın eşi. – 164.

Vauban, Sébastien le Prêtre (*Prestre*) *marquis de* (1633-1707) – Fransız mareşal, askerî mühendis, tahkimat ve kuşatma üzerine bir dizi çalışmanın yazarı. – 56.

Volçovski, Feliks Vadimoviç (1846-1914) – Rus sosyalist, 1890'da

sürgün edildiği Sibirya'dan Londra'ya kaçtı. – 108.

Wróblewski, Valery (1836-1908) – Polonyalı devrimci demokrat; Polonya'nın Kurtuluşu Hareketi (1863-64) liderlerinden, Paris'e kaçtı. Paris Komününde general, karşı-devrimciler tarafından ölüme mahkum edildi; Londra'ya kaçabildi; 1871-72 Uluslararası Emekçiler Derneği genel konseyi üyesi ve Polonya yazışma sekreteri; Polonya devrimci hareketiyle ilişkisini devamlı olarak korudu; daha sonra Nizza ve Paris'te büyük bir sefalet içinde yaşadı. – 91, 92.

W

Wachenhusen, Hans (1823-1898) – Burjuva yayıncı ve yazar. – 40.

Walther von der Vogelweide (~1170-1230) – Eski yukarı Almancada yazan en önemli lirikçi ve mani şairlerinden. – 66.

Weitling, Wilhelm (1808-1871) – Magdeburglu terzi, 1837'den itibaren Haklılar Birliği üyesi ve teorisyeni, ütopik işçi komünizminin en önemli Alman temsilcilerinden. – 60.

Weydemeyer, Joseph (1818-1866) – Alman ve Amerikan işçi hareketinin önde gelen liderlerinden; Komünistler Birliği üyesi, 1851'de Amerika'ya iltica etti; Amerikan iç savaşı sırasında kuzey orduları komutanlarından; ABD'de marksizmin yayılması konusunda temel taşları attı; Marx ve Engels'in yakın dostu. – 32, 55, 58.

Wheeler, George William – 28 Eylül 1864'te St. Martin Hall'de yapılan Uluslararası Emekçiler Derneği kuruluş toplantısı katılımcılarından; 1864-67 Uluslararası Emekçiler Derneği genel konseyi üyesi. – 126.

Wigand, Otto (1795-1870) – Yayıncı, basımevi sahibi ve kitapçı, Leipzig'te birçok ilerici yapıtlar bastı. – 127.

Wilhelm, I (1797-1800) – Prusya prensi, 1858-61 veliaht, 1861-88 Prusya kralı ve 1871-88 Alman imparatoru. – 64, 66.

Wilhelm, II (1859-1941) – 1888-1918 Prusya kralı ve Alman imparatoru. – 100, 164.

Willich, August (1810-1878) – Eski Prusyalı subay; Baden-Pfalz ayaklanmasında bir alaya komuta etti; Komünistler Birliği içinde 1850'deki bölünmede Schapper Führer ile birlikte Marx'a karşı tavır aldı, 1853'te ABD'ye göçtü, Amerikan iç savaşında kuzey ordusunda general. – 61, 120, 122.

Willisen, Karl Wilhelm Freiherr von (1790-1879) – Prusyalı general ve askerî teorisyen; 1850'deki Danimarka savaşında Schleswig-Holstein ordusunda komutan. – 56.

Z

Zanardelli, Tito (doğumu 1848) – İtalyan gazeteci, sosyalist; birçok demokrat ve sosyalist gazetenin redaktörü, bir süre bakuninci, Paris'te mülteci. – 97.

SOL YAYINLARI
Sorumlu Yönetmen: Muzaffer İlhan Erdost
İlhanilhan Kitabevi
Bayındır Sokak 23/6
Yenişehir Ankara

ISBN - 975-7399-52-3